

ગુજરાત સાહિત્યમાળા મણિકેતી લેખકોનાં

સં. ૧૬૧

ભાઈ પરમાનંદની આત્મકથા

વાને

કાળાપાણીના કારાવાસની
કહાણી.

અનુવાદક

નિરંજનલાલ ભાખુજી ઠક્કર
અમદાવાદ.

પ્રકાશક

નારણલાલ મોતીલાલ શાહ,
ભુવનેશ્વર એન્ડ પબ્લીશર્સ
ગીચીરોડ—અમદાવાદ.

મવન ૧૯૭૮ આગિ ૧ વી. પ્રત નવમી

મુલ્ય રૂપીઆ ૨.

અર્પણ પત્રિકા.

॥ પૂજ્ય મુન્શી અમૃતલાલ હરીભાઈ ગજવેગ.

૧ ૧

અમદાવાદ

આપના દુઃકમગ્નમાં આ લઘુ ગ્રન્થ મત્રેમ સંમર્પણ
કરું છું, તે સ્વીકારી ઉપકૃત કરશો આ ગ્રન્થમાં
આપના મળ ધે કંઈ પણ લખવાની
આપની અનિચ્છા તે મ્હાગથી,
અજાણી નથી. પરંતુ ખાત્ર
મારા સંતોષને અર્થે તે
સ્વીકારી લેશોજી.

૧ ૧

લી આપનો

ગિરધરલાલ ભાણુજી ઠક્કર.

બે બાંલ.

કાગવામની કહાણીઓ ઘણી બધા પડી ચુકી છે. શ્રીયુત અરવિન્દ ધોધની કારાવામની કહાણી, મહાત્મા ગાંધીજીનો આફ્રિકાની જોવાનો અનુભવ, સી. ગંગગોપાલાચારીજીની જોશ ડાયરી વગેરે પુસ્તકો હમણા હમણામાજ પ્રગટ થએલાં છે. એ મર્વમાંથી હિન્દુસ્થાન અગર તેા આફ્રિકાની જોલોનો ખ્યાલ આપણને મળી શકે છે. જોશમાં કેવાં કષ્ટ વંદવાં પડે છે, વૈરભાવથી વર્તતા અક્ષરો કેવું અમાનુષિ વર્તન કેટલીકવાર દાખવે છે, જોવ યાત્રીયો એ મર્વે દુઃખ કેવી મહિમણતા અને શાન્તિથી વેડી ગટે છે અને આત્મશક્તિને કેવી રીતે ખીલવી શકે છે વગેરે બામતોનો દખલ ખ્યાલ આપણને આ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ સુધનેલ જન મમુદાયની વચ્ચે રહેલી જોલોના આ અનુભવ છે એટલે અન્દમાન માને કાળા પાણીની શિક્ષાઓ ભાગવનાં ઉપર શા શા અભ્યાસો થાય છે, આપણું અક મરો કેવું વર્તન થયાવે છે, કાળાપાણીનાં નર્કસમાન હવા પાણીની અમર તે શિક્ષા પામનાં ઉપર કેવી થાય છે તેનો ખ્યાલ આજ મુઘી આપણને ખીલકુલ મળેલો નથી કાળા પાણીના ત્રાસદાયક જીવનનો અરુપ્ટ ખ્યાલજ સૌના મનમાં આવેલો છે. અવારનવાર વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા પત્રો ઉપરથી અગરતો તે ત્રાસની સામે શ્રીયુત એન્ડ્ર્યુઝ જેવા ઉદાર

ચર્ચિત અગ્રેભેએ ઉઠાવેલી હુમેશથી તે વિષે માત્ર નહીં
ખ્યાન જ આજસુધી આપણને મળેલો છે

તેથી ભાઈ પરમાનન્દની કાળાપાણીના કાળનામની
દાણી આ ખ્યાન પૂરે પાછો એવી માન્યતા છે આ
દાણી મળી દિન્દીમા પ્રમિદ થએલ છે. તેનો આ અનુનાદ
અનુનાદમાં જેમ જ્યે તેમ મરણ અને પ્રમિદ ભાષા
સાપ્તનાનો પ્રયત્ન કરવામાં આ ગો છે. પરંતુ તેમાં ભાષા
નથા અનનાના પ્રતિકાર દોષ ગી ગયા છે તેમજ પ્રક્રિયા
પણ ગ્રેવા છે પરંતુ તે સર્વ દોષ પુનરાવર્તિમાં ફર-
થમે તેની આશા રહે છે

દેશની અભિનાયાઓને દામી ગેા માટે મગ્ગ તરફથી
અત્યારે ઘણી ઘેલી અને ઉગ્ર મનનીતિ ચાલી રહી છે
અને તેમાં વળા નિરોધ, અવેશગ્રેમી ઉગ્ર ચર્ચિત દેશ
અધુઓને અમખ્ય કષ્ટો વડના પડે છે પોલીસના અથા
ચારો, જોવાના અકમરોના અત્યાચારો, ગમેગે અમાનુષિ
રતનના અમખ્ય હેનાય દગેજ આપણા વાચનામાં આવે
કે, શાન્ત ચળવળમાં એ મગ્ગ દુષ્ટ કેવી રીતે સહન કરવું
અવેશની અવલતા માટે, અન્ય માટે, અને મિદાન્તને માટે
દેશની કુરખાની પ્રેરી રીતે કરી વિગેરે આ અમ્મક જ્ઞાન આ
પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવ માનવું છે

અમદાવાદ }
ના. ૨૪-૮-૧૯૨૨ } ચંબકલાલ શિવશંકર

લીન ખીતન	૮—૫—
ગાંધીય ગીતાગીરી	૮—૮—૮
જાનપતી ચાને મેઝરફ્ટનું ગણનામું	૮—૩—૮
હીરનું ગણત્ય તન	૮—૪—૮

આ સિવાય મારો પામેથી રાષ્ટ્રીય તથા વાપમેગીમા
નાખના લાયક ગોવન તથા ધર્મ મળેથી તથા રા ભખોના
નનન રીગન વ લી જાતના પુતકો મનમે

ભાંમિકા.

૧૯૪૪

વન પર્વત ભૂમિ ભાંડી, મનમાંના પશ્ચિ ચરે,
કત દુઃખ પંજરે માંહિ, વાકી વહ કયા ગત લખે.

કયા વાર્તામાં, ઇતિહાસ લેખક યાત્રિયો માત્રા પવિ-
ત્રોમાં અને શોખીન ખાદશાહી જમાનાના દાસ્તાનેમાં ઘણે
ભાગે એવી વાતો સાંભળ્યા કરતા હતા કે, કેવી રીતે દેવો,
મનુષ્યો અને સંસારના શુભચિન્તકોને જન્મભરના માટે
કેદ કરવામાં આવતા અને તેમને દુઃખ આપી આપીને કેવી
રીતે મારી નાખવામાં આવતા હતા. ઈશ્વાંડના વડા પ્રધાન
ગેડરટનના એ અવાજને પણ સાંભળ્યો હતો કે જે તેણે
મહારાજ નેપત્સના ભયાનક જેલખાનાના સમધે હતાઓ હતા.

જર રસિયાના સાધુશિવિયાના પણ કરણમય વૃત્તાંતો
વાંચ્યા હતા, પરંતુ અમારી એ ધારણા દિવસ જોડાતી
કે અમારા જાતવર્તની અંદર અમારા મંદિર પર ઘાસન
કરવાવાળા, અમારા માટે કવિત રહેવાવાળા, ધર્મ,
શક્તિ અને દેશ પર પોતે પોતાને કુરજાન કરી દેવાવાળાની
માથે અમારી રહામે એજ અમાનુષિક બ્યક્તિયાર કરવો જે
અમે કયાવાર્તામાં સાંભળ્યા કરતા હતા અને તે વર્તન
આ નહત આપો જોશે. આ અમારો દાન્ય સાંભળશે અને
આ વજ મંદિર તેને સદન કરી ચૂપ રહેશે.

ઈ. ૧૯૧૫ ના દત્તારા દિવસોમાં અમારે જા
માનદને કેદ કર્યા એ દિવસોમાં પંજરીઓ પર .

વિભાષિકા છવાઈ ગઈ હતી કે 'કોઈ ચું પણ કરી શકતો નહીં; અને જે કોઈ કરતો હતો તો ત્યાં સાંભળતે કોણ ?

ડાર ડાર અને પાન પાન કર, ચૂન ચૂન તોડે ફુલ,
માળી કા નિજુર મન જીવજૂલ કે જીવ શબ.

જ્યારે કદિ હું આનંદામાન ટાપુનું ચિન્તવન કરું છું ત્યારે મારી આંખોના સામે એક રોમાંચકારી, અત્યંત ભયાનક વીમાગ આવી જાય છે, જે ચારે તરફ પાણીથી ઘેરાયેલો છે, જેની અંદર ઘાડા જંગલો છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચે એક જિહ્વામણો ભારે પાથરતો કિસ્કો જનેલો છે. જેની અંદર અસંખ્ય કોટડીયો છે જેની ચિમનીયોમાથી અગ્નિનો નક્કિ પ્રત્યુતઃ દગ્ધ થયેલ હૃદયોનો ધુમાડો નિરંતર નીકળ્યા કરે છે. અને જેની અંદર સુશિષ્ય નવયુવકોના જીવન નષ્ટ થઈ રહ્યા છે, તે જો કદાચિત આ અમાગી ભારતમાં જન્મ ન લેતાં કોઈ ખીજ સ્વતંત્ર દેશમાં જન્મ્યો હોત તો જરૂર તે વડા પ્રધાન, કે કોઈ ભારે સૈન્યના કમાન્ડર હન ચીફ અથવા કેજવણી વિભાગનો ડાયરેક્ટર હોત. પરંતુ મારી કલ્પના આ સમયે કંપી ઉઠે છે, જ્યારે હું એ નિર્દોષ નિરપરાધ અને સીધા સાદા કેદીઓનો ખ્યાલ કરું છું જે ત્યાં હાથ પગ ગાંધેલા પડગા પડવા પોતાના જીવનના દિવમો ગણી રહ્યા છે. હું તેની વિપત્તિનો કાંઈ તોળ વાતી શકતો નથી, કેમકે તે પદવીને પ્રાપ્ત કરનારની વચીત હું, જે પદવીપર પહોંચી તે ભોગોને ભોગવી શકાય છે. બસ એક

સ્વતંત્ર મનુષ્ય એક પિંજરામાં ફસાયેલા મનુષ્યની અવસ્થાનું
અનુમાન કેવી રીતે કહાડી શકે ?

વન પર્વત ભૂમિ જાહિ, મનમાના પક્ષિ ચરે,
હત દુઃખ પંજર માહિ, વાટી વહ ક્યા ગતિ લીજે.

પૃથ્વી પર નહીં.

લંડનની પાર્લામેન્ટના મેમ્બર કર્નલ વેન્નુક પણ આ
સમયે કંપી ઉઠ્યા, જ્યારે પોતે ભાષ પરમાનંદ તરફથી ઇંગ્લેન્ડ
સરકારની જેલ આન્ડામાનના વિષયમાં કંપિત કરી દેવાવાળું
વૃતાન્ત સાંભળ્યું અને પોતે એ નિકૃષ્ટતર પાપમયી ભૂમિના
સંબંધમાં કેલી હેરલ્ડમાં પોતાના પોક્કારમાં લખે છે કે—

એક કોમળ અવાજવાળા દેવવરૂપ સફેદ પોશાકો-
રથી ભારી સાથે ગાડીમાં બેઠા, અને બેસતાંજ મને ૭ તાવા
લાવ્યા કે આન્ડામાન કેવું સ્થાન છે, અને તેણે ત્યાં
પાંચ વર્ષ સુધી કેવા પ્રકારનું જીવન વ્યતીત કર્યું. તે એક
રાજનૈતિક (પોલિટીકલ) કેદી હતા અને તેની પહેલાં લાહોર
યુનિવર્સિટીમાં હિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર હતા. તેની ગયા હિસ્ટોરમાં
રાજકીય દયા ધોષણાનુસાર મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

જે કંઈ તેણે જતાંયું તે તેના અવાજની કોમળતા અને
કોધની અવિદ્યમાનતાના લીધે બાલુકતાની દ્રષ્ટિથી સત્ય
જણાતું હતું. હું સમજું છું તે અક્ષરશઃ સત્ય છે, કેમકે
ભારત સરકારે આન્ડામાનના સંબંધમાં એક વિશેષ રીપોર્ટ
તૈયાર કરાવ્યો છે, અને તે (સરકાર) એ વિષયમાં ચિન્તીત
જણાય છે. એ રીપોર્ટને પ્રકટ કરવામાં આજે નથી.

આન્ડામાનમાં બાર તેર હજારને આશરે કેદી છે. કેટલા-એક તો ચકતી જવાનિમાં જાય છે, અને જે મજબૂત નથી હોતા તેને તે ત્યાં નથી મોકલાતા ત્યાંની મૃત્યુ સંખ્યા બારત વર્ષની જેલો કરતાં જેમાં બધી રીતના કેદીઓ મોકલવામાં આવે છે, તેના કરતાં જમણી છે, અને કાઠ પણ ભારતીય જેલ આરોગ્ય નથી કહેવાતી.

જ્યારે એકવાર કેદી મેલેરિયા અથવા એપી રોગથી બિમાર થઇ જાય છે તો પછી એજ હવાપાણીમાં તે રોગથી છુટી શકતો નથી. પરંતુ તેણે (મફદ પોશ સાધીઓ) હવા પાણી અને ખોરાક ખરાબીનું વધારે વર્ણન ન કર્યું, જાણે એ વાતો જરૂરી છે, તે મહારી પાસે અસલી નર્કનું વર્ણન કરવા મહાતો હતો.

ત્યારબાદ કર્નલ વેન્જપુડે ત્યાંના આચારથી પતીત થયેલાં કુકર્મોનું ચિત્ર ખેંચતાં બતલાવ્યું કે, જર્મન છોકરાઓ સાથે રંડીઓની મારફત વર્તવામાં આવે છે એ પ્રકારની ખીજ આસુરી એકાઓ છે જે ત્યાંના અધીકારીઓને ખમર છે. પછી કર્નલ સાહેબ લખે છે;—

એ બામતનો ઉદ્દેશ પણ કરી દેવો જોઈએ કે કેદીઓને કંઈક પણ નવરાશ મળે છે, જેથી તે જુગાર અને દર-જની ખરાબી આ નર્કના પાપોને પણ જમણી કરી દે છે ટાળીઓના જમાદરો અને દેખરેખ રાખનારાઓ તરફથી લાં સાંચો મેવાય છે. અને જ્યારે એક આદમી પેદતે પોતાના બધા પ્રકારના અપમાનને માટે વેચી શકે ત્યારે લાંચ આપ

છે કે ગવર્નમેન્ટે લાઈજને એટલા માટે ૧૫૫૫માં નાખ્યા કેમકે તે આર્થ સમાજના ઉદ્ભવ પ્રચારક હતા. તેના એ સંગ્રામે યોગ્યતા અને કાર્ય ક્ષમતાએજ તેના ઉપર એ વિપતિનું વાદળ ધેર્યું.

અતિ મંદુરી અતિ સુંદરી, અતિ શુણ્ણ સીતા નાર,
દશ કંધર પાલે પડી, અતિ મત દે કિર્તાર.

બાઈ પોતાના શુણ્ણના લીધેજ આ ધોર વિપતિમાં પડ્યા એ સત્ય છે, અને આ સત્યતાનો એ બાઈના મુદ્દમાના સરકારી વકીલ મિસ્ટર બીવન પિટમેને પણ સ્વીકાર કર્યો છે. અને તેને ગોચ્ય જાણાવું કે ગવર્નમેન્ટ પંચાગને આ મુકરદ્દમો એંચી લેવાની બક્ષામણ કરી અને તેણે પોતાના અંતિમ બાવણમાં સ્પષ્ટ રીતે જાણાવી દીધું કે બાઈની વિરૂદ્ધ જે મુદ્દમો છે, તે બહુજ કમજોર છે.

તેના કેદ પકડાવાથી આખા દેશની અંદર સનસનાટ પ્રસરી ગયો. આર્થ મમાજીપર મૃત્યુના જેવો આ તક જવાઈ ગયો અને મદારે એ અપરાધ કમુલ કરવામાં લેશ પણ ચડકો નથી, જે અપરાધ એ સમયે આર્થ સમાજ-ગોના લાગે ચયો જેણે પોતાના ખરા પ્રચારક અને દેવતાનું માટે કોઈ વિરોધ દુખ દર્દજ નહિ પ્રકટ કર્યું પામ્યું. કાય-રનાના અંધારમાં સૂઈ ગયા.

બાઈના દેશનિમગ્નતા દુઃખમય દિવસોની કથા અને તેમના પરિવાર સગંધી હરખાજનક અને રોમંચકારી ઘટના પાવરથી પણ પાવર જેવા હૃદયને આંમુઓથી નવરાની

દેવાવાળા છે. એવો કયો મનુષ્ય છે કે જેતુ હૃદય હોય અને તેની અંદરથી અનુભવની શક્તિ ક્ષીણ ન થઈ ગઈ હોય અને તે સત્યવર્તી મીઠો એન્ડરૂઝના એ પત્રને વાંચે જે તેણે બાઈબિલના પરિવારના સજ્જદમાં લખ્યો હતો અને તે છતાં પણ તેના નેત્રોમાંથી આગ અને ગરમ ગરમ અંશુ ન ટપકી પડે.

શ્રીયુત એન્ડરૂઝના એ પત્રની જરૂરી વાતો આપને યાદ આપવા માટે લખી છે —

ભાઈ પરમાનંદના મકાન પર

“ લાહોર જેવા ગંગાવર શહેરમાં બેશુમાર સાંકડી ગલિઓ એવી છે, જેની ઓરડીઓમાં કદિ સૂર્યનારાયણની રેશ્મની પહોંચતી નથી. એક એવી સાંકડી મળીના એક અંધારા મકાનમાં પાછલા દિવસે સહવારમાં મેં બાઈ પરમાનંદની સ્ત્રીને તથા તેનાં બે નાના બાળકોને જોયા.

એ ગઈ અને અંધારીયું મકાન ઘાલુંજ નાનું હતું અને મહત્તે જાણીયું કે બસ આજ એ બિચારાનું ઘર છે. મકાનની સ્થિતિ એટલી કંગાળ હતી કે હું વર્ણન કરી શકતો નથી અને એમાં બાઈ પરમાનંદની સ્ત્રી પોતાના બીમાર બાળકને લઈ તેની સારવાર કરી રહી હતી. મોટું બાળક માની પાસે અત્યંત પીણું મેં વ્યાકુળ અને ચિન્તિત બેઠું હતું.

ગોદવાળા બચ્ચાને જીર્ણોત્તર આવતો હતો અને તેની માતાએ બતલાવ્યું કે એવી મોટું બાળક કેવળ ૭ થયાજ તપેદિક (ક્ષયરોગથી મર્ણ પામ્યું છે. મારા આ પ્રકાશ રહિત અંધારી કોટડી અને કુંડુંબની આ

દુષ્ટિન અવસ્થાથી એ સમજી લેવું સહજ હતું કે મહેલની દીકરી આવી રીતેજ બધાનક રોગમાં સપડાઇ ગઈ હશે, અને પછી જ્યારે મને ખતાવ્યું કે બોળાખાના બચ્ચાને પણ રોજનો જીર્ણીવર લાગ્યું પડી ગયો જણાય છે, તો મારે મારે એ બાળકનું કઠિન નહોતું કે તપોદિકનો બધાનક રોગ બાકી બચ્ચાઓમાં પણ ફેલાઈ રહ્યો છે.

પુછવાથી જણાયું કે બાઇ પરમાનંદની સ્ત્રી કેવળ ૧૭ રૂપિયા માસિક પગારમાં નિર્વાહ કરે છે જે તેને આર્થ સમાજની એક હિન્દી પાઠશાળામાં બચ્ચાઓના મળે છે. વીર રમણીઓના સમાન આ વીરાંગનાએ પોતાની સ્વતંત્રતાને ટકાવી રાખવાને માટે સંગ્રામ કર્યું, પરંતુ હાથ અફસોસ ! કેટલું બપંકર સંગ્રામ ! ! આર વર્ષથી વધારે તેણે પોતાની કમાણી વડે કુટુંબનું પાલન કર્યું, પોતાના કુટુંબના માટે આજીવિકા નિમિત્ત તે પ્રતિદિન પાઠશાળામાં જતી અને એ બચ્ચાને પોતાની સાથે લઇ જાય છે, કેમકે ઘરમાં તેની દેખરેખ રાખનાર કોણ હોય ?

જ્યારે બાઇ પરમાનંદને સળ થઇ ત્યારે તેની સ્ત્રી પાસેથી પ્રત્યેક વસ્તુ જે તેની પાસે હતી તે ખુંચવી લેવામાં આવી હતી. ઘરનાં ન્દાનાં ન્દાનાં વાસણો પણ જેને ભારતવાદીની દેવીએ પ્રતિદિન કામમાં લાવે છે, તેપણ લઇ લેવામાં આવ્યાં. કેટલો સખ્ત દાવદો છે કે પતિ કે પિતા કોઇ અપરાધ કરે અને તેના પોલિટિકલ કોષ્ટકોના માટે તેની સંપત્તિ ખુંચવી તેની સ્ત્રી અને

દુઃખના ખાડામાં ધકેલી મુકે. “ માલ મિલકત જમ ” ની સળ આજથી એક સો વર્ષ પહેલા ઉઠી જતી બોધતી હતી. આ અંધકારના સમયની નિજાતી છે, અને આશ્ચર્ય છે કે તે હજુ જેવીને તેવી જ ચાલુ છે. એ પ્રમાણે એ સળ નિર્દયતા અને સખ્તાઇથી કામમાં લીધી. “હા, ભાઈ પરમાનંદની એક વસ્તુ તેની સ્ત્રી પાસે છે તે કંઈ ? અભ્યર્ચનોના એટ્રેસો કે જ્યારે ભાઈ પરમાનંદ દક્ષિણ આફ્રીકા ગયા ત્યારે ત્યાંના ભારતવાસીઓ તરફથી દેવામાં આવ્યાં હતાં. તે જપ્તી ભયદાદની ચંચી દયાનંદ કોલેજ લાહોરની તરફથી તેની સ્ત્રીને આપવામાં આવ્યાં હતાં. કે એટ્રેસોને જોયાં અને તેને પ્રાપ્ત કરવામાં આનંદનું મનમાં ચિત્ત ખેંચ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ મને બતાવ્યું કે ભાઈ પરમાનંદનું ત્યાં જવું કેટલું ઉપયોગી સિદ્ધ થયું અને તેનો એ સમયનો સંદેશ કેટલો સારો હતો.

“ સ્વયં મ્હારી સાથે ભાઈની કદિ મુલાકાત નથી થઈ પરંતુ તેના વિષયમાં જે કંઈ મેં સાંભળ્યું છે, તેને સ્લામે રાખી મારા માટે તેને મળવું નિસદેહ ગૌરવનું કારણ થશે. મને ખાતરી છે કે કોઈ રીતે કાયરતાના અથવા પતિત કામોના સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. જો કે કદિ તેના વિચારો બેશીલા હતા [કેમ કે મ્હારી સ્લામે તમામ ખુલાસો નથી એવી હું નથી કહી શકતો એ વાત સિદ્ધ થઈ છે વા નહીં] તો મ્હાન માટે એ વાત સાદે સ્પષ્ટ છે કે તેની તરફ કંઈવાંટી સચ્ચાઈની હતી.

તેના પોલિટિકલ વિચારો જે કંઈ પણ હતા તે, એક તુરુ ક્ષુદ્ર મનુષ્ય જેવા નહોતા પ્રાયતઃ એક આદર્શ પ્રેમી મનુષ્યના હતા તેનું ઐતિહાસિક યાન એક વિદ્વાન પુરુષના જેવું હતું, જેમાં તે સ્વદેશ પ્રેમ અને દ્રઢવિશ્વાસ કુટી કુટી બર્બા હતા પરન્તુ ખરી અને ધર્મ-સુધી સમંતિ રાખવાવાલાને દૂંડ દઈનજ તે ઐતિહાસિક અને પોલિટિકલ સત્યતાઓ પ્રાપ્ત નથી થતી.

મેં બાઈના બે પત્રો જે તેણે કાળાપાણીના જલ-ખાનાથી લખ્યા છે, તે જોયા તેમાં પણ સાચા આત્માનો સાચો સંદેશ જોવામાં આવે છે, એથી પણ વધીને તે ઉચ્ચતર યોગ્યતા અને ધર્મના રંગમાં રંગેલો જણાય છે. તમામ પત્રોમાં ક્ષુદ્રભાવ અને ધૂણાનો એક પણ શબ્દ નથી, અને ન એક પણ વાક્ય એવું છે કે જે વીરતા, સત્યતા અને ઉદારતાથી રહિત હોય. જલખાનામાં પણ તેનું અંતઃકરણ શાન્ત અને સંતુષ્ટ હતું, જેથી કેદ પણ તેને દુષિત ન કરી શકી.

એ પત્ર વાંચતાં વાચતાં કેટલીએવાર ખ્યાલ આવ્યો કે વર્તમાન ભારતના એક વિદ્વાન અને ઉચ્ચતર યોગ્યતા રાખવાવાળા મનુષ્યને નીચ કેદીઓની સાથે જન્મભરના માટે જલમા રાખવો અને તેની પાસે ચક્ષો પિસાવવી કેટલું ક્ષુદ્ર કામ છે. પરમાત્માએ એવી પ્રતિમા અને મસ્તિષ્ક સર્જી યાન મનુષ્યને ઉચ્ચ અને એશ્વર્યશાળી બનાવવાને માટે પ્રદાન કર્યું છે. શું તેની અતિરિક્ત મનુષ્ય તેને કોઈ ખીજ કામમાં તંથી લાગી શકતો?

સરકારે તેની તમામ સંપત્તિ ખુંચવી લઇ જશે તેની
 સ્ત્રી અને ન્હાનાં બાળકોદ્વારા પણ તેને દંડ દીધો છે. શું
 એક પોલિટિકલ આદર્શ પ્રેમી મનુષ્યને કંઈ છુટ આપી
 નહોતી શકાતી? ઘણો સમય થયા, પુરાતનકાળ દરેક દંડ
 હઠી ચુક્યો છે, પરંતુ શું અને હજી સુધી મસ્તિષ્ક સખધી
 કદના પ્રશ્ન પર પણ વિચાર કર્યો છે, તે કદ જો મનુષ્યના
 માટે જીવીત રહેવું અસહ્ય કરી દે છે.

પોતાના સમગ્ર જીવનમાં આદિથી અંત સુધી બાઇ
 પરમાન્દે પોતાની બલાઈના લીધે પોતે પોતાને સંસ્કૃતી
 બચાવી સેવામાં ઉપેક્ષા કરતા રહ્યા, એથી અમેરિકાના
 ગુપ્તચરો તેમને ફસાવવામાં સફળ થયા.

તે મહાયુદ્ધ જેના જમાનામાં બાઇ પરમાન્દની માલ
 મિલકત જમ સહિત આયુષ્યભર કેદની સજા દેવામાં આવી
 હતી એ હવે સમાપ્ત થઇ ગયું. મૂંઢને ખબર પડી છે કે
 બ્રિટીશ સરકારે રજા દીધી છે કે પંજાબની સરકારને
 પુર્તબ એ પોલિટિકલ કેદીઓની સજાઓનો ફરી વિચાર
 કરવાનો અવસર મળશે; જેને યુદ્ધના દિવસોમાં સજા કરવા-
 માં આવી છે. એવાં મનુષ્યોમાં બાઇ પરમાન્દની સુકિતથી
 વધી ને બીજા કોઈની સુકિત લોકઆપી સંતોષનું કારણ
 નહિ રહે.

અને નિરસન્દેહ ય્રાપ્ત એન્ડરઝે આ સત્યતાને પ્રકટ
 કરી જશે ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોના હૃદયોની વાત કહી દીધી
 અને તે પૂર્ણ ! સરકારનું હૃદય પીગળ્યું, અને બચા પીગળે

પણ નહિ કેમ, જ્યારે મુંગી આહો લોભના બળવાન શત્રોથી વધારે પ્રભાવ રાખે છે, અને પછી આતો તે આહો કે જે સતાયેલા, બર્ખાદ કરેલા અને બળેલા દિલોમાંથી નીકળે. અહીં એ હૃદયોની અંદર હલચલ થઈ રહી હતી, આમ તેમ પંજાગના ઘેર રક્તપાતની ઘટનાઓએ લંડન મુઘીના સિંહાસનને ડોલાવી શીધું, અને ડાયર તથા ઝોડવાપરની બૂલો અને અત્યાચારોની સખ્તીને ક્રમ કરવાને માટે પોલિટિકલ કેદીઓની આમ મુક્તિની ઘોષણા કરવી પડી.

આ ઘોષણાને વાચી સૌની પહેલાં અને લોકવ્યાપી અવાજ જે ઉચી થઈ તે એ હતી કે, ભારતવંશ પાછું પોતાના ચહીદતું દર્શન કરશે. આર્થ સમાજ રૂપી માતા એકવાર પાછી પોતાના ખરા પ્રચારક સપુતને પોતાની ગોદમાં લેશે, અને બાઇ પરમાનંદ ફરી એકવાર દુખી દિલોને શાન્ત કરી શકશે.

એ આશા વારે વારે બધાઇ અને રહી રહીને પાછી તુટતી રહી. એ ઘોષણાથી લઇને બાઇજીની મુક્તિ મુઘી ભારતના સમાચાર પત્રો, અને ભારતીઓના હૃદયોની વિચિત્ર જેવી અવસ્થા રહી, કદિ તુટતા તો કદિ સંધાતાં હતાં. આખરે એ શુભ ધડી આવી પહોંચી, એ શુભ મુહુર્ત આવી ગયું, જ્યારે એ ખરેખરા સ્વપ્નો આકાંક્ષાઓ અને એ કામનાઓ પુરી થઇ. બાઇએ ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં મદ્રાસના તટપર પગ મૂક્યો, લાહોર પહોંચ્યા અને સમગ્ર દેશમાં એક અત્યૌકિક આનંદ અને મસ્તિની એક લહરી ફેલાઇ.

જ્યારે અમે એ સમાચાર સાંભળ્યા, થોડીવાર સુધી અનન્યપ્રીતિમાં
ગરકાંચ વેઈ ગયા અથો ખુલીને ખુલી રંહી ગઈ, અને
પાછળ પાંચ વર્ષની સમસ્ત ઘટનાઓ એકએક દરી નાટકના
સમાન આંખોની સામે ગુજરી ગઈ.

ભારત વર્ષનું કોઈ સમાચાર પત્ર ન રહ્યું, જેમાં
ભાર્તની સુક્તિના સર્વાધમાં સમાચાર પ્રકાશિત ન થયા હોય
અને જેણે પુષ્ટીત નયનોથી પોતાના હૃદયનાં કુલો ચઢા-
વ્યાં ન હો.

કવિઓએ કવિતામાં પોતાના હાર્દિક ભાવોને પ્રદટ
ક્યાં. ગદ્ય લેખકોએ ગદ્યમાં પોતાના મનને સન્મુખ રાખ્યાં.
એક આશ્ચર્યજનક દ્રશ્ય હતું જે તે દિવસે જેવામાં આચું.
એક કવિએ બાધછતે સંબોધી લખ્યું—

યાદ કર કરકે તુઝ, ખૂતે જીગર રોતેયે,
આહો જરીસે ન દમ બરકો કબી સોતેયે
જખકિ ખેચૈન બહુત દર્દસે દમ હોતેયે,
સર પટકતે ચે મરે જતે ચે છ ખોતે ચે.
તેરે દિવાનોને આરામ ન પાયા પલમર,
દરરતો કુછ સારકો વાસોસો ઉઠાયા સરપર.
આજ ગુલશન પે નવા રંગ હે આયા તેરે,
મુલકકારાગ હર ઇંક બાધને ગાયા તેરે.
હમને હરદર્દ કો સીતેસે લગાયા તેરે,
ફિરસે આરામ હે ખીમાર ને પાયા તેરે.
દિલ હે યહ ચાહતા સીતેસે લગાહું તુઝકો,
શૌક હહતા હે કે આંખોમે છિપાતું તુઝકો.

એથી જણાય છે કે પ્રજાની પોતાપર કેટલી શ્રદ્ધા અને પ્રેમ છે. પરંતુ એ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ભારતીયો સુધીજ નહિ, પણ જ્યારે આપની મુક્તિના સમાચાર આફ્રીકામાં પહોંચ્યા; તો ત્યાંના યુરોપિયન મીં ૭૦ વિલીયમનું હૃદય પણ ખીલી ઉઠ્યું અને તેવણે પોતાના રનેહભર્યા શબ્દોમાં બાધજીને લખ્યું:—

આપને કેદથી મુક્તિ મળવાથી મ્હને અતિષય હર્ષ થયો છે. એ દુઃખ અને કષ્ટને સહન કરીને આપઆપના પ્યારા કામને વિશેષ સારી રીતે પુર્ણ કરવામાં સર્વથા સ્વતંત્ર અને ખલવાન થઇ ગયા છો.

મ્હારી પ્રજાજી દુઃખ છે કે જેવી રીતે મેં ૪૦ ૧૯૦૫ માં - માટનરજર્ગમાં આપના ચરણનાં દર્શન કર્યા હતાં, તેવીજ રીતે હવે પણ દર્શનાર્થે ભારતની યાત્રા કરું. આપના વિયોગમાં ૧૫ લાંબી સાલ વ્યતિત થઈ ગઈ. જે કે મ્હારા અને ત્હમારા જીવનમાં ઘણો ખરો ફેરફાર થયો, પરંતુ જે માર્ગ આપે અને જતાવ્યો છે, હું આજ સુધી તે પર ચાલી રહ્યો છું, કેમકે હું આપને મ્હારા ગુરુ સમજું છું અને માનું છું. આ જન્મમા જે યુરોપિયન શરીર ગ્રહણ કર્યું છે, તે મારા માટે દુઃખનું કારણ છે, અને કેટલાએ પ્રકારથી બાધા નાંખે છે. હું આ જન્મના ગ્રહણને ઉઠારી આપને વેકુંઠ મળીશ, જ્યાં સદાને માટે આપની સાથે મિલાપ થશે.

પરંતુ મૃત્યુથી પૂર્વે આપના દર્શનનો અભિલાષી છું આપ લખો કે ભારતવર્ષમાં યુરોપિયનોના માટે મહિનો અને સ્ટીમર સગવડકર્તા છે.

આ સંક્ષિપ્ત જેવી પત્રિકા, આપની મુક્તિથી હાર્દિક પ્રસન્નતા પ્રકટ કરવાને માટે લખું છું અને આપનો ૧૯૦૫ નો ફોટો ચ્હારી રહામે રહે છે, આફ્રિકાથી બીજા લાઈ-ઓના પણ હર્ષનો પાર નથી રહ્યો.

ખરેખરા દેવતા.

મુક્તિના પછી જ્યારે અમે પહેલેજ દિવસે બાઈના ચરણોમાં ઉપસ્થિત થયા અને અમારા ચિત્તચક્રોને તેના દર્શનોથી આનંદીત કર્યા અને તેના હૃદય વિદારક અને દયાજનક વૃતાન્તને સાંભળ્યા તો અમે એ જોધને આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ ગયા. જો કે તેઓ નિર્દોષ હતા તેને નિર્દોષિતાને જદસે બારે વિપત્તિની અંદર નાંખી દીધા હતા છતાં ન જોડવાયરના માટે તેના હૃદયમાં કોઈ ધૂણા હતી, ન સરકારની વિરુદ્ધ કોઈ ફરીયાદ હતી. એ મુમયે અનાયાસ અમારા મોંમાંથી ઓહ ! આ આત્મા કેટલો મહાન છે, આ દેવતા કેટલો ઉચ્ચ થઈ ચુક્યો છે કે કામ, રોષ, લોભ અને મોહનો લેશમાત્ર પણ અંશ ગ્યો નથી, જે પોતાના કટા પેરી જોડવાયરની વિરુદ્ધ પણ ઘાઈ અસહ-બા, નહીં રાખતા પ્રત્યુત્તર અતઃકરણમાં પણ પોતાના શત્રુ માટે પ્રેમ વિદ્યમાન છે. જેની અંદર રહેવા છતાં એ તે સીડીઓને પાર કરી ચુક્યા છે, કે જે સીડીઓ પરમાત્માને પહોંચેલા લકનોને માટે પાર કરવી આવશ્યક છે.

જેલખાનાની અંદર અને પાછી એ પ્રકારની જેલની અંદર જેની મર્તિઓ એટલી ગદિ હો, કે જેની કલ્પના પણ કરી ના શકાતી હોય, તેમા પોતાના હૃદયને દુઃખ અને

દોષથી સાફ રાખવું, કોઈ ઉચ્ચ આત્માનું જ કામ છે. તેનું પ્રમાણ એ પત્રોથી મળે છે, જે બાર્થ વર્ષમાં એક વાર લખ્યા કરતા હતા. એ પત્રોના સંબંધમાં થીયુન પાદરી એન્ડર્સ મહર્ષિ દયાનંદના વિષયમાં એક લેખ લખી આર્થ ગેઝેટની ઋષિ-બોધ સંખ્યામાં લખે છે:-

એવા સમયમાં જ્યારે કે જે દંધ મહારા હૃદયમાં હતું, હું તે લખી ચુક્યો હતો ત્યાં મહારા હાથમાં ધણા દિમતી પત્રોનું એક બંડલ આવી ગયું જેને આન્ડામનના જેલખાનામાંથી બાઇ પરમાનંદે લખ્યું હતું મને વિશ્વાસ છે કે તેને આ જેલખાનામાં સર્વથા ગુપ્તો દોષ મૂકીનેજ રાખવામાં આવ્યા છે. એ પત્રો અઠકો વર્ષ પછી લખવામાં આવ્યા હતા. કેમકે મને ખબર છે કે આ જેલખાનામાં એજ નિયમ છે કે કેદી પોતાના પ્યારાં નાતાદારોને વર્ષમાં ૨ માં કેવળ એકવારજ પત્ર લખી શકે છે. હું હૃદયથી મ્હાલું છું કે આન્ડામનમાં આ જેલ સર્વથા નષ્ટ કરી દેવી જોઈએ, કેમકે મ્હો ધણા અવસરોપર અત્યંત દુઃખની સાથે એ અનુભવ થયો છે કે એ દ્વિપોમા કેદીઓની સાથે મર્વથા પાશાવિક વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.....બાઇ પરમાનંદજીના પત્રો મહારી માટે ધણા દિમતી હતા, કેમકે તે અધિક વિચાર, શાન્તિ ધ્યાન અને ઓર્ડન વિચારના પછી લખવામાં આવ્યા હતા. એ પત્રો કામકાજની જાન-જમાં તથા ઝગડા બખેડામાં ફસાયેલા જીવન જેવું કે આજકાલ આપણા લોકોને આ સંસારમાં પિતાડવું પડે છે, તેનું નેહનું અથવા યોગાક અવગણની પગલાંમાં જલ્દીથી બખેવા ન્હોતા. બાઇ પરમાનંદજીએ એ પત્રોમાં આખી

ધ્યાનંદના સંગંધમાં જે કંઈ લખ્યું હતું તે પોતે પોતાના હૃદયના અન્તર્પટ પર ચિત્રિત બાવેનું મનમોહક ચિત્ર બેઠ્યું હતું. એથી મહત્તે પરમસતીય થયો અને તેણે મહારી રહામે સ્વામી દયાનંદનું એજ ચિત્ર જેથી દીધું જેવું હું જેવવા ઇચ્છતો હતો.

એક દિવસ વાતચીત કરતા કરતા એવણે કહ્યું કે, હવે તો સંસારની કોઈ ઘટનાથી ન હાથ ધાય છે ન શોક અમે તેમને પૂછ્યું, અમને પણ એ તત્ત્વ ખતાવો જેથી અમે પણ શોક અને હર્ષથી ઉપર થઈ શકીએ, તો એવણે ઉત્તર દીધો કે એના માટે પાંચ વર્ષના એકાંતવાસનો જરૂર છે, અને એક એક કરીને સમસ્ત સાંસારિક સમ્બંધો અને ઇચ્છાઓની જ છૂટો તોડી દેવી પડે છે.

એક દિવસ મૃત્યુના સંગંધમાં વાતચીત કરતાં તેણે ખતલાવ્યું કે મૃત્યુ કોઈ બપોર વસ્તુ નથી, પણ ઘણી સુંદર છે, વિશેષ કરી નવયુવકોના માટે, કે જેણે પોતે પોતાને એવા માટે તૈયાર કરી દીધા હોય.

એવી મૃત્યુપર વિજય મેળવેલા દેવતાની 'આપવીતી' આજ વાંચવા લાગ્યા છે જેણે નિર્દોષિતામાં દેશ જાત અને ધર્મના દુઃખો ઉઠાવી, પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ આ તો દેશની સેવામાં ખર્ચે કર્યો આ એ મેરા કરતાં કરનાં જેવખાનામાં આ લીટીઓ વાંચતાં વાંચતાં માત્ર રાખો કે આપે એમાંથી કંઈક શાસ ક્યું છે અથવા તે અનુસાર પોતાનું આચરણ ગાંધવાનું છે

પ્રુ. પ્રુ. આર્ચ બેબેટ.

આપવીતી

યાને

મારી આત્મકથા.

નવલખા થાણામાં.

આજ મહારી છુપી તપાસ થયાને ચાર દિવસ વીતી ચુક્યા હતા, રહાજનો સમય હતો, અને હું મહારા એક પરમ મિત્રની સાથે કિલ્લાની પાસેના ખુલ્લા મેદાનમાં સ્થેલ કરી રહ્યો હતો.

મહારો (મિત્ર કંમ્પતા સ્વરથી મહને કહેવા લાગ્યો— મહને ધણોજ શોક થાય છે કે, આજે ત્રણ ચાર દિવસથી ખુબ અડવા ફેલાઈ રહી છે કે આપને પકડી લેવામાં આવશે. જ્યાં કંઈ આપ જાઓ છો, સરકારી આદમી આપની પૂરી દેખરેખ રાખે છે. લોક કહે છે કે મકાનનો કળ્ડને લીધો કે લેશે.

મેં હસીને કહ્યું—પકડી લે, જોમાં શોક શાનો છે.

મિત્ર—આપને બસે કંઈ પણ ન થતું હોય, પણ મહાઈ દિય તો હાથ નથી રહેતું.

હું—પકડી લઇને શું કરશે, મેં કાઠનું શું બગાડ્યું છે.

તે—બગાડ્યું બલે નહિ, પણ ગવર્નમેન્ટ પક્ષીન નાજુક હાલતમાં છે. (એ દિવસોમાં - યુધ્ધ જોરપર હતું પ્રતિદિન એજ સમાચાર આવતા હતા કે જર્મની ફ્રેન્સની તરફ આગળ વધી રહ્યા છે અને પેરિસ થોડાજ દિવસોમાં લઇ લેશે) હમને એ ધણુજ ગુઠશાનકારક સમજે છે, ધણી સખત સજા દેશે.

હું—શું મોતથી વધીને પણ કોઇ સજા છે ? આદમી મરે છે તો એકજ વાર, પછી એમાં કરવું શું ?

મહારા મિત્રની આંખો આંસુથી જરાધ આવીને કહેવા લાગ્યો—“ શું દિલપર છુરી ચલાવો છો, મહાઈ દિલ એ વાતને સહન નથી કરી શકતું કે, હમે અમારાથી જુદા થઇ જાઓ, પછી બલા હમારાં દર્શન ક્યાં મળશે ? ”

હું—તો પછી મહારે શું કરવું.

તે—ડેપુટી કમિશ્નર અથવા કોઇ મોટા ઓફિસરને મળીને જોરસમજુતી દૂર કરી લેવી જોઇએ.

હું—બલા હું શા બહાનેથી જઇને મળું. મહેનેતો ઓફિસરને મળવાની બિસ્મુલ ટેવજ નથી, અને વળી ત્યાં જઇને કહું પણ શું ?

તે—ના જરૂર મળો.

હું—વાર જોધું જશે.

પકડાયાનો પહેલો દિવસ.

જાજે દિવસે રહવારમાં હું મહારા મકાનમાં બેઠો હતો. બે નવયુવક દોરતો મહેને મળવા આગ્યા, અને આવ-

તાંજ કહેવા લાગ્યા આપ અહીંથી લાગી નીકળો. અમે ત્રણ ચાર આપની સાથે હશું અને સેવા કરશું.

મહે પૂછ્યું—કેમ લાગી શા માટે જાઉં અને લાગીને પણ જાઉં ક્યાં ? ભાગતાં ભાગતાં જીવન વિતાવવાના કરતાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરી લેવો સહજ ધણો ઉત્તમ છે. ભાગતો ભાગતો ગમે ત્યાં જઈશ, હરેક નવા મનુષ્યને જ્યાં જોઈશ ત્યાં જોજ ખ્યાલ આવશે કે આ મનુષ્ય ક્યાંક પત્તો લગાડવા આન્યો ન હોય ! હરેક મનુષ્યથી ડરતા રહેવાનાં કરતાં ડરનો મુકાબલો કરવોજ સારો છે.

તે નિરાશ થઈ ઉઠીને ચાલ્યા ગયા. દય વાચ્યાનો સમય હશે. હું જમવા બેઠો હતો. કે મહારી સીએ મહારી તરફ જોઈને હજું આજ આપનો મહેરો કંઈ ઉદાસ જણાય છે. શું વાત છે ? આપ બોલતા નથી ?

મે કહ્યું—જસ આજ તમારા હાથનું આખરી બોજનું જણાય છે. તે કહેવા લાગી—કેમ શું થયું ?

હું—જસ, થઈ ગયું જે થવાનું હતું.

તે હમરાન જેની થઈ ગઈ. મહેને પણ ખમર નહોતી કે શું થવાવાળું છે. જમી પરવારી હું નીચે આન્યો. અને ઝોરડામાં બેઠોજ હતો કે, બદારથી એક ટાંગો આન્યો. હું બદાર નીકળ્યો. ટાંગામાંથી મારો એક મિત્ર ઉતર્યો. તે વહિવ હતો. મારો જૂનો સાથવાળો હતો. પણ પ્રેમથી લાંબા સમય પછી મળ્યા. તેનો ખિસ્તરો અંદર મૂક્યો અને તેજ વાત કરીજ હતી કે ઝોરડામાં એક બીજો ટાંગો

આવ્યો. બે મોટા અમલદાર અને એક બીજો માણસ તેની સાથે હતો. મહેને કહેવા લાગ્યા, કે આપ અમારી સાથે ચાલો અને જે કંઈ ઘરમાં કહેવું હોય તે કહી દ્યો. મહે કહ્યું કંઈ કહેવું નથી, કેવળ નમસ્તે કહેવી છે. હું ઉપર ગયો, નમસ્તે કહી દીધી, અને તેની સાથે ટાંગામાં બેસી ગયો ટાંગો ઘણો જલ્દી રેલ્વેની સડકાર જઈ રહ્યો હતો, જેથી કોઈ જોઈ ન શકે.

‘હવાલાતની અંધારી કોટડીની અંદર.

અમે નૌલખાં ચાણુની અંદર દાખલ થયા. મહારા અંગુઠાનું નિશાન લઈ મહેને એક કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. ચાણુના મકાનમાં દાખલ થતાંજ ડાબી તરફ એક મકાન હતું. બહાર એકને ઠેકાણે બે પહેરદાર સંગીન લઈ ઉભા હતા.

કોટડીમાં એક સાદડી પડી હતી. ક્યાઈથી પ્રકાશ દાખલ થવાની જગ્યા નહોતી. દરવાજાને ઘણુંજ મજબૂત તાળું વાસેલું હતું. અંદર કેવળ એકજ ચીજ રાખેલી હતી. તે હતી એક ખૂણાની અંદર એક ટુટેલી જૂની પૂરાણી વાડડા જેમાં મહેને ચેસાખ પાપખાને બેસવા નું કહ્યું.

શા માટે મહેને ત્યાં પૂરવામાં આવ્યો, એ મહેને ખબર નહોતી, અથવા ન મહેને કોઈને પૂછ્યું. મદાજની વખતે જે રાટની અને ચોડીક દાળ મહેને ખાવાને માટે આપવામાં આવી. હું ખાઈને સૂઈ ગયો.

રાત્રિ વીતી ગઈ. રહવાર થયું સૂઈ જાયો મહેની આવ્યો હતો, પણ કોટડીમાંનો હતો અંધારું હતું. આજ

પણુ એ માફક અંદરજ મહને ખોરાક પહોંચાડવામાં આવ્યો. એવી દશામાં મનુષ્યના હૃદયમાં કેવા કેવા વિચારો ઉઠે છે, એ મનુષ્યના હૃદયની અવસ્થાપર નિર્ભય છે. દુર્ખલ હૃદય રાખવાવાળા મનુષ્યો પોતાની અંદરથી અંધારામાં ભૂત અને ચુડેલ પેદા કરીને ત્હેનાથી ડરી ડરીને આત્માને ભયભીત કરી લે છે, બલવાન હૃદયવાળા ક્રોધમાં પ્રતિકાર (પદ્ધતી લેવાની ઇચ્છા પેદા કરતા હશે. મહારા મનમાં આ અંધારી કોટડીમાં રાત્રિદિવસ એકલા પડેલા હોવા છતાં ન કદિ ભય ઉત્પન્ન થયો અથવા ન ક્રોધ એટલી ચિન્તા ક્રોધ ક્રોધ સમય અવશ્ય થતી હતી કે તે મહારી વિરુદ્ધ શું પૂરાવો ઉત્પન્ન કરી કેશ ઉભો કરશે. નિઃસદેહ અમેરિકાથી આવેલા માણસો મહને જરૂર મળ્યા હતા, પણ મહે તેના ક્રોધ કામમાં ભાગ ન લીધો અને ન કંઈ જાણવાની ઇચ્છા કરી, અને આટલા સમય સુધી મહને ઢંચી ખખર હતી કે ત્હેણે શું ઇચ્છું હતું. હું શત્રુ દિવસ સંસારના સુખ દુઃખથી એ પરવા થઈ મરત પડી રહ્યો. સાત દિવસ પછી પોલીસનો એક ઇન્સેજ એડિસર આવી મહને પૂછવા લાગ્યો “ અચ્છે હો ? ” મહે ઉત્તર દીધો “ હાં; અચ્છા હું ” તે ચાલ્યો ગયો. એવી રીતે એ સાદડી પર કદી સૂતાં કદી ખેસતાં અને કદી મેહ-રેની દુકાનની રોટલીઓ ખાતાં સમય વ્યતીત થતો હતો.

મહારી રહામેની જાણુએ એક મકાન હતું. તેમાં ખીજા હવાલાતી કદિ કદિ રહ્યા કરતા હતા. એકાદ કે અર્ધો દિવસ રહી આજે તેમ ચાલ્યા જતા. હું ત્હેની સાથે વાત

મીત કરી ચકતો નહિ. પણ તેની વાતો કદિ કદિ સંબળાતી હતી. એમાના ઘણાખરાતો એ કોટડીઓમાં પણ અમેરિકા અને ચિન વિગેરેથી પાછા આવેલા કોઇ કોઇ સિખ લાઇ હતા, જેને કે પોલિસ કંઈને કંઈ બાતમીના માટે ઠેકાણે ઠેકાણે ફેરવતી હતી કોઈ કોઈ રાત્રે પકડાયેલા ઘરાબીઓને ચોવીસ કલાક સુધી અહીં પૂરી રાખવામાં આવતા હતા. મને યાદ છે કે એક રાત્રે એક જાટ સિખને ત્યાં લાવી પૂરી દેવામાં આવ્યો. રહવારે હઠી તેણે ઘણુંજ પાણી પીધું. રાત્રિના દશ વાગે પોલિસ તેને ત્યાંથી કહાડવા પ્રયત્ન કરતી હતી, કારણ એ હતું કે ચોવીસ કલાકથી વધારે ટાઈમ એ થાણામાં રાખી શકતા નહોતા, પણ તે આદમી સાચી નીકળવા માગતો નહોતો. તે કહેતો હતો કે, મહાર્ ગામ દૂર છે હું આ વખતે ક્યાં જઈ, મહેને શા માટે ઉઠારી લાવ્યા હતા. આખરે તેને પાચરવાતું આપવામાં આવ્યું અને તે બહાર થાણામાં સુઈ રહ્યો.

પાડોશીઓની કંઈક વાતો.

એક દિવસ એક નવજવાન છોકરી સ્ત્રીઓની જોલમાં કેદ પૂરી કર્યા પછી દીક્ષી પહોંચાડવાને માટે ત્યાં લાવવામાં આવી. તેના શરીરને લાકડાવાળા કપડાં સેકડો ચીથરાથી બનેલાં હતાં. તેને સિપાઈ પૂછતા હતા કે તને શા માટે સજા થઇ. તે પોતાની દક્ષિણ સંબળાવતી હતી, કે તેણે હલકા માણસની સાથે દોસ્તી કરી પોતાના પતિને તુક શાન પહોંચાડવાની કોશિષ કરી હતી, જેથી તેને ત્રણ

વર્ષની સભ્ય થઇ. એટલામાં એક ખીજી જુદી હજમ પક-
ડાઇને આવી. તેનાપર એ ગુન્ડો હતો કે તે એક સારા
માણસ પડોશીને ઘેર જ આવ કરતી હતી. તેની છોકરીને
ફાસલાવીને લઇ ગઇ અને તેના દરદાગીના ઉતારી એ
છોકરીને એક કૂવામાં ફેંકી દીધી. તેણે પોલિસને જાણ્યાં
કે તેનો પતિ પણ આ કામમાં સાથે હતો. તેને પણ
પકડી લાવવામાં આવ્યો હતો. તે પોતાની જુદી સ્ત્રીપર
ગુસ્સે થતો અને કાંઈ ખુશામત કરતો હતો કે એનું નામ
ન હે. તે કહેતી હતી—કેમ, ત્હમે મહારી પાછળ ખીજું
નાતક કરવા માગોછો ખરું ને ?

એક દિવસ બાગવાનપુરાથી એક બદમાસ પકડાઇ
આવ્યો. તેણે રાત્રે એક ધરતું તાણું તોડી ચોરી કરી
હતી. પોલિસવાળા તેને ખાતરી અને ધમકી દેતા હતા.
તેની સલામતે તે કહેતો હતો કે તેને કશી પચ ખજર નથી.
હવાલાતની કોટડીમાં આવી પોતાની બહાદુરીની ડીંગા
ખાતરી હતો. એ પ્રકારનાં દરેકો હતાં. મહેને કાંઈની સાથે
વાત કરવાનો અવસર ન હતો ! હું ગુપચૂપ બેઠો બેઠો
એ વાતો સાંભળ્યા કરતો હતો. જે કાંઈ નવો પકડાઈને
આવતો હતો, તે એક ખીજાને મહારી તરફ ઇંચાગે કરીને
જાણવા માગતો હતો કે આને કેમ પકડ્યો છે ?

એક રાત્રે એક મહાંગ ફરીનો દારસ થયો. તે જૂથથી
કાંઈ ઇંચેજના મહાનના આંગણમાં ચાલ્યો ગયો. તેને પોલી-
સને હવાલે કરી દેવામાં આવ્યો કે એ પણ ~~જુદા~~ ~~અરસા~~

નમાં સમિલ હતો, જેથી તે તુલજાન પહેળાડવના હાં દાપી મકાનમાં દાખલ થયો હતો. તે ક્યારેક રોતો હતો ક્યારેક ગાતો હતો, કદિ અંગ્રેજોને ગાળો દેતો હતો. ખીલ કેટલાક સાધુઓ પણ આવી ગડદીમાં પકડાઈ ગયા.

ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં.

કેટલાક દિવસો હવાલાતની આ અધારી કોટડીમ વીતી ગયા, કે અચાનક એક દિવસ મહેને એક શિખ પોલિસ ઓફિસર મળવા આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, - બાઈ સાહેબ આપ આમ નકામી તકલીફમાં કાં પડ્યાહો, શા માટે બંધી હકીકત બતાવી નથી દેતા ? ”

મહે ઉત્તર દીધો, આજ પહેલીવાર મહેને આ બાબત જણાવવામાં આવી છે. કોણ કેવા પ્રકારની હકીકત મહારી પાસે જણાવવા માગે છે. તે કહેવા લાગ્યો-પણા ટાઇમથી, લુધીયાના એક માણસે ત્હમરી બંધી બાબત જણાવી દીધી છે કે, ત્હમે મોટા લિડર છે. ત્હમે જોયું હશે, કરવારસિંહ પણ પકડાઈ ગયો છે ” આની એક બે દિવસ પહેલાં રાત્રિના સમયે યાજ્ઞમાં મ્હોટો કોળાહળ મચ્યો હતો. રેલ્વે સ્ટેશનથી ત્રીસ માણસોને પકડી યાજ્ઞમાં લાગ્યા હતા. અંગ્રેજ પોલિસ ઓફિસર ત્હની સાથે હતો. યાજ્ઞના સિપાહી કહેતા હતા કે, ડેપુટી ઇન્સપેક્ટર જનરલ ટોમ-સોન : પુઃ લાં હાજર હતા, પણ આદમી પકડાઈ ગયા છે.

અને તેમાં વળી ઘણા ધાસ્તીભર્યા આદમી પકડાયા છે, ધાસ્તીભર્યા જરૂર હતા, કેમકે તે પહેલી રાત્રિ હતી, કે મહેને મહારી કોટડીયા કહાડીને ખીજી કોટડીમાં ખીજી કઢીઓ સાથે રાખી દેવામાં આવ્યો, અને એ ત્રણેને મહારાવાળી કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. તે ખુશ હતા. હસ્તા હતા, અને એક એમાંથી ટાંમકિન ને ખાલી નામ લઇ બોલાવતો હતો. તે અઢાર વર્ષનો નવયુવક હતો. એ ત્રણેને હાથ કડીઓની અતિરિક્ત પગમાં મોટી મોટી બેડીઓ નાંખીને દરવાજાની બહાર બાંધી દેવામાં આવ્યા અર્ધી રાત્રિ વીતી ગઇ. બધા લોકો ઉંઘમાં પડ્યા હતા. પહેરદાર પણ આરામ લેવા બેસી ગયા. મહે લડીને જોયું, તો તે “કરતાર સિંહ” હતો. તેને મહે એકવાર અમેરિકામાં જોયો હતો.

હવે મહેને તે સિખ ઓફિસર કહેવા લાગ્યો એકવાર એક ગીદડ જાળમાં ફસી ગયો. ગીદડ ઘણું ચાલાક હોય છે તેણે પટકવાવાળાને કહ્યું—જે તું મહારી એક વાત નહિ સાંભળે તો પ્રણય આવી જશે. તેણે કહ્યું—જતાવ એ વાત શું છે ? ગીદડે ચીશ પાડીને કહ્યું—એ વખતે જતાવીશ જ્યારે મહેને છોડીને તું ચોડે દૂર ઉભો. તહીય આખરે કંઈક સમજી વિચારીને તે રાજ થઇ ગયો. ગીદડ ચોડે દૂર ગયું અને “આપ મરે જુગ પરલો ” કહેતું બાગી ગયું. જેવી રીતે જની શકે તેવી રીતે જાન બચાવી લેવી જરૂરી અમર છે, આપ એટલા આલિષ અને દાન્ય છો.

પડ્યા હતા, જેમાંના એકમાં અમને ખાવાનું આવવામાં આવતું હતું. જેલનો એક સિપાહી લાઈનની સાથે ધૂમતો હતો. નાલખાની કોટડીથી કેટલાક અંશે આસારી હતી. આમાં પડેલા અંદરથી સાદ કરી આદમી બીજ કોટડી વાળા સાથે વાતચીત કરી શકતો હતો. બે કે તે સિપાહી હરવખત અટકાવતો હતો, અને કદિ કદિ તેની સાથે લડાઈ થવા લાગતી હતી, કેમકે પંદર સોળ આદમી કોટડીઓમાં પૂરતા હતા, તે એકની સાથે જંધડો કરતો, હતો, તો બીજા ગડબડ કરતા હતા. તેને એ તરફ જવું પડતું હતું, આખરે સાચાર થઈ તે કહેતો હતો કે, વાતો ધીમે ધીમે કરો, જેથી દૂરથી કોઈ જેલનો ઓફિસર સાંભળે નહિ.

સાંજ ચવાવાળી હતી ત્યારે એક સિબ્સ સાહેબ જે કે દારોગા હતા તે મહેને જોવા આવ્યા, અને કહેવા લાખ્યા કે, આ કામળા બીજા આદમીની છે, નવા કામળા લ્યો, તેની સાથે કેટલાક આદમી હતા, તે બે બીજા કામળા છંડ ગયા અને ચેલા કામળા લઈ ગયા.

જેલના રોટલા અને કપડા.

રોડીવાળે બે કુદી અને કેટલાક સિપાહી ખાવાનું લાવ્યા. એક પ્યાલામાં પાણી બીજામાં દાળ અને રોટલા હાથમાં આપી આગવી કોટડીમાં રરાતા થઈ ગયા. રોટલા જવના બનાવેલા હતા. તેમાં મ્હોટો માગ રેતી બળેલી હતી. દાળ સડેલી અને ટ્યા અનાજની છે તે

જણાવું નહોતું. એકજ કોળીયો રોટલાનો મોંમાં નાખ્યો, પીળો નાખ્યો અસંભવ થઈ ગયો. પાણીથી મ્હેં સાફ કરી લીધું અને બેઠો રહ્યો. અંધાઈ થઈ ગયું. બૂબે પેટે રાત્રિ કાપવાની ચિન્તા હતી, હજુ કામળ ખિછાવીને સૂતોજ હતો કે તમામ શરીરની સાથે જૂઝા વળગી પડ્યા. બન્ને કામળો જૂઝાથી લયબધ હતાં. રાત્રિના સમયે તેનો શું બદોબસ્ત થઈ શકે તેમ હતો, હા કામળ. ઉઠાવી અલગ ફેંકી દીધી અને ખડીના ઉપર સુઈ રહ્યો. છતાં પણ જૂઝા હજુજ ચોંટી ગયા હતા. પહેલી રાત્રિ જોલનો જે અનુભવ થયો કે ત્યાર પછી જેટલાં દુઃખો પડ્યાં, તે એની રહામે તુચ્છજ જણાતાં હતાં. સમયમાં એકજ શુશુ છે. કે તે પ્રતિક્ષા નથી કરતો પરંતુ સંતોષ એટલોજ છે કે વીતી જાય છે. ત્યાં આશરે બે ત્રણ અઠવાડીયા સુધી રહ્યા. એજ ખોરાક અને એ કામળાથી દિવસ રાત્રિ વિતતાં ગયા. પ્રાતઃકાળે હવાલદાર બંગીને સાથે લઈ આવતો હતો. જગરૂતું કુંડું સાફ કરતો હતો. એક એક કોડડીને ખોલતો હતો, કારણ કે એક પીળની ચિકલ નંજરે ન આવી શકે. બન્ને સમય સાધારણ બોજન ચિવાપ જેમાંથી કંઈ ખાઈ શકાતું નહોતું, બપોરની વખતે છટાંક બર ચણાના સોટની રોટલી મળ્યા કરતી હતી. એમાં મૂસું અને રેતી બજેલાં નહોતાં. તે એક પદાર્થ હતો જેની દિવસમાં ખુશીથી રાહ જોવાતી હતી. દિવસે કાંબજામાંથી જૂઝા કઢાડવા એક વખત જરા ગદાર કઢાડતા હતા.

આ શિવાય અમારું એક કોડીમાં પુરાઈ રહેવાથી ખીજા કોડીએને મળવાનો કોઈ સમય ન હતો, અને એ શિવાય આ પોતાની કુદૃશાનું જોલના ખીજા જીવનનું કંઈ ગાન ન થયું.

સેન્ટ્રલ જેલ.

જેલમાં એક વાતનું ઘણું ધ્યાન રાખવામા આવે છે કે જે કંઈ બને તે બધું અચાનકજ કે જેની એ પહેલાં કોઈને કશી ખબરજ ન થઈ શકે. અચાનક કરવુંજ તેના હૃદય પર ઘણો પ્રભાવ પાડવાનું હોય છે. હવે એક માસ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં અમને નહિ વીત્યો હોય ત્યાં એક દિવસ પોલિસની પાર્ટિ હાથકડીઓ લઈ રહામે ઉભી રહી. એક એકને કહાડીને હાથોમાં હાથ કડીઓ નાખી દીધી. કોડીઓમાંથી કહાડી ફાટકની અંદર દાખલ થઈ. એ ડોકાણે બધાની નિયમ પૂર્વક મણુત્રી થઈ અમારો ચાજ જોલવાળાએ પોલિસને દીધો. અમારી સંખ્યા વીજને આશરે હતી. હાર-બંધ અમને ઉભા દરી દીધા. અમારી ડાબે જમણે આમળ પાછળ પોલિસ સગિને કહાડી ચાલતી હતી. થોડે દૂર ચાલીને અમને સેન્ટ્રલ જેલના ફાટકમા દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેને લાહોરમાં પાછી જેલ રહેવામા આવે છે. મોટા મોટા લોખંડના સરીયાવાળાં ફાટક ઉઘડી ગયાં તેમાં દાખલ થઈ અમે ડોલીમા બિમા થઈ ગયા. તે ડોકાણે અમારો ચાજ પોલિસે પાછો જોલને ઈઈ દીધો.

જેલની નવી સૃષ્ટિમાં અથવા નર્કમાં.

અંદર જઈ અમને ચૌદ નંબરની કોટડીઓમાં પૂરવામાં આવ્યા. એ જેલમાં બે વિભાગ છે એક એક વિભાગમાં ચાદ ચાદ નંબર છે. એક એક નંબરમાં કેટલી કેટલી લાઇને છે. ચૌદ નંબરની લાઇનમાં જૂદી જૂદી કોટડીઓ છે, અમને એ કોટડીઓમાં રાખવામાં આવ્યા.

ચૌદ નંબર જેલમાં ફાંસીના ગુન્હેગારો અને પૂરા બદમાસોની જગ્યા છે. એની અંદર એક લાઇન છે, જેમાં ખાસ બદમાસોને રાખવામાં આવે છે અને તેનું નામજ બદમાસ લાઇન છે. તેમાં આશરે આઠેક કોટડીઓ છે. એમાંની એક કોટડીમાં મૂકેને રાખવામાં આવ્યો. મહારી સાથેની આજ્ઞાજૂની કોટડીઓમાં ખીજા કેદી રાખ્યા હતા, જેને જેલમાં પકા બદમાસ ગણવામાં આવતા હતા. અહીં રહેવાથી મહે અતુલવ લીધે કે હવે હું એક નવી સૃષ્ટિમાં દાખલ થયો છું. પોલીસ હવાલાત અને કાચી જેલની હવાલાતના બે માસ એક પ્રકારે મધ્યની સીડી સમાન હતા જેમાંથી પસાર થઈ નર્કમાં પ્રવેશ કર્યો. જોકે એ નર્ક હતું, પણ એમાં થોડીક સ્વતંત્રતા મળવા લાગી. એ સ્વતંત્રતા નર્કવાસીઓની સિક્કા જેવી અને તેમની વાતચિત સાંભળવાનો કુશવસર હતો.

પોલિસની હવાલાત અધકાર અને અધકારમાં એકલાં સમય વિતાવતું હતું. કાચી જેલમાં જેલના ગોળિસમે

અને કૃમચારીઓની શિક્ષો જણાતી હતી. તે કોટડીને સાફ કરાવા અને જોરાક અપાવવા આગ્રહ કરતા હતા. તેની સાથે વસતિયિત કરવાનો કોઈ ટાકમ મળી શકતો નહોતો. હવે તેની સાથે રહેવાનો સંયોગ થયો કે, જે જેલ ઓફિસરના શત્રુઓ હતા અને જેનું કામ રાત્રિ દિવસ જેલવાળાઓને તથા એક બીજાને ગાળો દેવાનું હતું. એનામાં એક ગુણ હતો અને તે એકે તેની અંદર થોડો ગણો અતિથા સેવાનો, ભાગ વિદ્યમાન હતો. અમને લોકોને ને જેલમાં નવા આવેલા સમગ્ર અથવા અમારો ગુન્હો સરકારી સમજીને અમારું થોડું ધણું સન્માન કરતા હતા. એવું જણાતું હતું કે તેને પળખના શૌર જોરની વાતો વધી ધટી મીઠું મરથુ બહારવેલી ગમે તેમ પહોંચી જતી હતી. તે જાણતા હતા કે ઇંગ્લેન્ડે એક મોટા ભયાનક શત્રુ “ જર્મન ” સાથે પાનું પડ્યું છે. અને એટલા માટે દેશમાં કેટલાક લોકોએ અશાન્તિ, પેદા કરવાની ચેષ્ટા કરી છે, જેને સરકાર પકડી પકડીને જેલમાં ભરી રહી છે, સ્વાભાવિક તેની સહાનુભૂતિ એ લોકોની સાથે હતી.

જો કે એ લોકો ઇંગ્લેન્ડ સરકારને અને જેલના ઓફિસરોને ગાળો દેતા હતા, પરંતુ વિચાર કરાથી એવું પ્રતિત થતું હતું કે એ સર્વ તેનો નિત્યનો વ્યવહાર હતો. એ ગાળો બંજોની તેના મદની અવસ્થાની સાથે કોઈ વધારે સંબંધ નહોતો. તે પોતાના નિત્યના કામ કાજના જીવનનું સાધારણ દર્શન સમજતા હતા. જેમ આપણે આપણા

સાંસારિક ધંધાનો કદિ એવો વિચાર નથી લાવતા કે આ બધું ક્ષણિક છે અને એટલા માટે આપણે એ સમયનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ જ્યારેકે આપણી આ સંસારી બંધનથી મુક્તિ થઈ જશે. તે કદિ પોતાના છુટકારના સમયનો ખ્યાલજ નથી કરતા. કારણ એકે એ લોકોની કેદની મુદત ઘણે ભાગે લાંબી હોય છે. અને એમાંના દેટલાક એવા હોય છે કે છુટકારો મળ્યા પછી તુર્તજ તે પાછા અહીં આવી જશે. તેનું ઘર જોલજ હોય છે, તેનો સંસાર પણ એજ હોય છે. આપણે જેને નર્ક કહીએ, એના માટે એજ સંસાર છે. એવાજ આપણા આ સંસારને જો કોઈ શક્તિ ઉપરથી જોવાવાળી હોય તો કંઈ એ પ્રકારનુંજ નામ દેતી હશે, કોટડીની અંદર એક ઉંચી ખડી સુવાને માટે બનાવેલી છે. એક તરફ એક પત્થરની ઘંટી લાગેલી છે, જેમાં ઉમારહીને અનાજ દળાય છે. તેના એક ખૂણામાં લોદાનાં બે વાસણ હોય છે, અને એક ખીખ ખૂણામાં માટીનાં કુંડાં પડ્યાં હોય છે. જેમાં જનજ પેશાબ કરાય છે. રહવારે ઉઠતાંજ શૌચાદિ કરતાંજ લાંબરી આવી જાય છે. બે ચણાની ટાચી અથવા બજેલી રાંટલી આપે છે, અને એક ચમચો શાકનો હોય છે, જે કે ઘણે ભાગે પાંદડા રોપા કે હાંખળાંઓનું બનાવેલું હોય છે. આ નંજરને છોડી ખીખ નંજરોમાં બારેકે હોય છે, જેમાં સાક રીતોર મનુષ્યોને સુવાનું રચાન બનાવેલું હોય છે તેમાં જનજ નૃદાં હોય છે, અને રહવારે ઉઠતાંજ પાંચ સાત મિનીટની અંદર

એ જાનરમાં સૌચાદિ કરવો પડે છે. એ બધા કેદીઓને જોસરીની અંદર હારમાં બેસાડી રાતલાઓ વહેંચવામાં આવે છે.

જેલનું જીવન.

એ બારડોમાં એક એક કેદી લેમ્પ લાઇ ત્રણ કલાક સુધી પહેરેા બરે છે. ચૌદ નંબરનો પહેરો અજબ દંગનો છે. હર ત્રણ કલાકે નવો નંબરદાર બદલાઇ પહેરો બરવા આવે છે અને દરેક કોટડી રહામે ઉભો રહી બોલો છે. "બોલો જખાન" એ અંદર કેદી સમૂહ ગયો હોય અને તે જવાબ ન આપે તો તે એ જોવા માગે છે કે જીવતો છે, મરીતો નથી ગયો કેમકે તેને થોડી થોડી વારે રિપોર્ટ દેવો પડે છે "બધું સાડું" અર્થાત આસબેલ. "અમારા લોકોની ઉપર ખાસ ખાસ પકાણુ પહેરદારોનો પહેરો બરવામાં આવતો હતો, જે કે પોતાના કર્તવ્યને પૂર્ણ કરવામાં અતિ દુરોર હોય. પરિણામ એ આવે છે કે પ્રત્યેક રાત્રે કોઇ ન કોઇ ગુન્હેમારની સાથે માળા ગાળી અને ટાંટા સુધીની નૌજાત પહોંચતી હતી. દર ત્રીજા કલાકે રાત્રે જગાડી અમારા જીવવાની ચોક્કસી કરવામાં આવતી હતી

રહવારે ખાર્ખ રજા હો કે ન ખાઇ રજા, ધડંની ગુલ્લો તૈયાર રહેતી હતી. પ્રત્યેક કેદી લાકડાનું પીપ લાઇને જતો અને અદાર શેર ધડ વજન કરારી લાઇ આવતો. અને દળના શર કરી દેતો હતો એ દિન મરની

સરકારી મજૂરી હતી, જેકે તેને ત્રણ ચાર વાગ્યા સુધી દેવી પડતી હતી. કોઈ બગવાન આદમી એ મજૂરીને ત્રણ ચાર કલાકની અંદર સમાપ્ત કરી લેતો હતો. બાકી નબળા પોતા આખો દિવસ લાગ્યા રહેતા હતા. પોત પોતાની કોટડીઓમાં ધંટી ફેરવતા હતા, ગીત ગાતા હતા, જોડેની કોટડી વાળા સાથે હૂંઠા મશ્કરી કરતા હતા, એક બીજાને માજો ભેજા દેતા હતા. ધણુ ખરા એવા હતા કે જેનું બે રાટલીથી પેટ ભરાતું નહોતું અને તે સાથે સાથે લોટ પચુ ફાકતા હતા. તેને બદલે એમાં રેતી ભેળવી દેતા હતા. કેટલાક કેદીઓનો લોટ ઓછો થતો હતો અને તેની તપાસ સુપરિટેન્ડેન્ટ પાસે જતી હતી અને બદલામાં દંડ પામતા હતા.

કેદીઓના ખેલ તમાશા.

મજૂરીથી છુટા થયા, હવે અંદર અંર જુગાર ચાલુ થયો તેની સંપત્તિ કેટલાક આના અને કેટલાક રૂપિયા હોય છે અને એ સંપત્તિને સંભાળી રાખવાને ખર્ચનો તેનું મથું હોય છે ગજામાં પૈસા રૂપિયા રાખવાની એક ખોલ બનાવી હોય છે. તે બનાવવાના માટે એક સિક્કાની ગોળી લઈ તેની સાથે દોરો બાંધી ગજામાં નાંખી દેવામાં આવે છે. દોરો મ્હોંમાં અગર દાંતોમાં રાખવો પડે છે, કારણકે સિક્કા અંદર ન ચાલ્યા જાય. કેટલાક દિવસના અભ્યાસથી એ ખાતું બની જાય છે. અમારા કેટલાક આદમીઓએ આની રીતે આ ખોલ બનાવી લીધું હતું કેમકે તે ઘણુંજ લાભ

દાવક સમજવામાં આવે છે. એના ખનાવવામાં તુકાન પશુ હોય છે. અમારા એક આદમીએ “ સિકાની ગોળી ” રાખવી શરૂ કરી. તે ગોળી પેટમાં હિતરી ગઇ તેને સિકા (ધાતુનું નાણું) તું વિષ મ્હડી મયું. બે મહિનાથી વધારે સમય સુધી તેણે રોગની વાત ન કરી, અંતે દુઃખી થઇ તેને ધરપીતાલ જવું પડ્યું, ત્યાં પશુ લાખા સમય સુધી લાચાર પડી રહ્યો પશુ હકના માર્ગે તેણે અસહી કારણ ન બતાવ્યું. એથી મહીને પછો લાખે કે તે ગોળીની પ્રેક્ટિસ કરી રહ્યો હતો. ડોક્ટરે પૂછ્યું તો તેણે સાફ ના પાડી દીધી. જુલાઈ દીધા, કંઈ લાજ ન થયો. બ્યારે ડોક્ટરને વિષનો વિશ્વાસ થઈ ગયો ત્યારે તેણે છાતીનાપર સખ્ત ઉપાય શરૂ કર્યો કે જેથી ગોળી બાહર નીકળી પડી એ વખતે તે ધણેજ દુર્બળ થઇ ચૂક્યો હતો, અને એ વિષના પ્રભાવથી તેનું મૃત્યું થઇ ગયું. એ મ્હોનો ખેલ છે, એ ખેલ કારણ ઘણે જાગે મદારી સોડો ગોળા મળી જવાના ખેલો બતાવે છે. એક બે ન્હાના ગોળા તે ગળાની અંદર રાખી શકે છે અને ખેલ કરતી વખતે તેને દહાડે છે; પાછળ એક હાથેથી ગોળો ઉપર હાથ જાય છે અને મ્હોએથી નીકળતો બતાવે છે. જુગાર રમવાવાળા પૈસાથી રમે છે, દેદીએના કપડાથી રમે છે અને જે રોટલા તેને મળે છે તેના દાવ લગાવીને પશુ જુગાર રમે છે. એ પ્રકારે કેટલી કેટલાક દિવસો સુધી કેવળ મથાપર નિર્વાહ ચલાવે છે. જે કે જોરના સમયે દમગજ

મળે છે, અને પોતાના રોટલા હારતા રહે છે, સાંજે પાછા રોટલા દધ કોટડીઓને તાળાવાશી બંધ કરી દેવામાં આવે છે. અંદર પડ્યા પડ્યા અધી રાત્રિ સુધી ગાતા અને એક બીજા સાથે વાતો કરતા અને ઘણું ભાગે ખરાબ શબ્દમાં ગાળો દેતા રહે છે. એજ તેનો ખેલ અને જીવનનો આનંદ હોય છે. અઠવાડિયામાં એકવાર પ્રાતઃકાલે આખી જોલમાં સુપરિટેન્ડેન્ટ ચક્રર મારે છે. જેને પરેડ લગાવવી કહે છે.

કલાકેક પહેલાં નંબરદાર કેદી આવે છે. “તૈયાર હો જાઓ, પરેડ લગાઓ.” ત્યાર પછી સિપાહી આવે છે “પરેડ લગાઓ અબી તક કયા મરતે હો.” બે ચાર મીનટ અંદર જોલનો કલાર્ક આવે છે અને એજ શબ્દો બેવડાવે છે. કોટડી ઓશરીની ચોકખાઇ જૂઓ છે. હમણાં નાયબ દારોગો આવે છે, જેના પછી સુપરિટેન્ડેન્ટ કેદીઓના કમચારીઓનું એક ટોળું સાથે લઇ આવે છે, તેની સાથે દરોગો આગળ આગળ ચાલે છે. પ્રત્યેક કેદી કોટડીના દરવાજાની રહામે જાળીની પાછળ પોતાની ટિકીટ હાથમાં લઇ ઉભો થઇ જાય છે, અને જો કોઇને કંઈ ફરિયાદ કરવી હોય તો તે સલામ કરી પોતાની “અરજ” કરે છે. સુપરિટેન્ડેન્ટ એક સેંકડ અટકીને તેનો ઉત્તર દધ આગળ ચાલતો ચાલે છે. રસ્તામાં દારોગો બધાના વિષયમાં રિપોર્ટ કરતો જાય છે. જો એક મહોટા નાટક જેવું પ્રતિ અઠવાડિયે જોલમાં થાય છે, જેથી કેદી પોતાની પ્રિયાદ

અથવા જરૂરીઆતને સુપરિટેન્ડેન્ટના કાન સુધી પહોંચાડી શકે. કદિ કોઇને કાગળ લખવો હોય છે તો તે સુપરિટેન્ડેન્ટને અરજ કરીને કાગળનો હુકમ મેળવે છે

(૪) જેલ રૂમમાં કેટ.

તોલખા જેલમાં, ડિસ્ટ્રીટક જેલ અને મેટ્રોલ જેલમાં પણ ઘણો સમય વીતી ગયો પરંતુ મહત્તે હજુ સુધી એ પણ ન જાણાય કે કયા ગુન્હાને લઇ મહત્તે પકડનામા આયો છે અથવા કયો ગુન્હો મહારે હાથે થઇ ગયો છે જેના આધારે કેશ ચનાવવામાં આવી શકે અને એક દિવસ ત્યાં લાલા રહુનાથ સહાય વડીલ મુનામત કરવાને માન્યા, તેણે મને જણાવ્યું કે અમારા માટે એક નવો કાયદો બનાવી રહ્યા છે, જેનું નામ “ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ” હતું એ કાયદાનુસાર અમારા ઉપર કેસ કરી જેલમાજ ચલાવવામાં આવશે તથા કમિશનરોનું એક ખાસ કમિશન કોર્ટના કપમાં નક્કી થશે જેના ફેસલા પછી કોઇ અધિન નહિ થઇ શકે

અમેરિકાના હિન્દુસ્થાની હિન્દુસ્થાનમાં.

પુલ્કની યદ્ધાત ચચાયા અમેરિકાની અદર કામ નવાળા શિ મ અને ખીમ લોકો કમ વત્તાહોપર રહ

ડીને ભારતમાં આવ્યા જે કે પોતાના દેશને યુધમાં ભાગ
 લેવા અથવા હિંસાની સહાયતા કરતા રોક્યા. અને
 આ અવસરને પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં રોક્યો.
 એ લોકોની એક મોટી સખ્યાને વહાણમાંથી ઉતરતાજ
 પકડીને જેલમાં કેદ કરી દેવામાં આવી હતી. કેટલાક મુલ-
 તાન જેલમાં હતા, કેટલાક મીયાવાલી જેલમાં હતા. કેટલાક
 મહિના સુધી જેલમાં કેદ રહેવા છતાં પણ તેણે પોલીસના
 દબાણથી કોઈ પણ પ્રકારની હક્કિત ડીધી નહિ, જેથી
 તેનાપર કેશ ચલાવી શકાય. પરંતુ એ લોકોમાંથી કેટલાક
 બહાનાં કરી અથવા વેશ અને નામ બદલીને પકડાવાથી
 બચી ગયા, અથવા પકડીને છોડી દેવામાં આવ્યા, તેઓએ
 આમ તેમ બટકવા અને ઉપદ્રવ કરવાનો આરંભ કર્યો.
 જ્યારે પકડાવા શરૂ થયા. તો તેનામાં કેટલાક માણીદાર
 બની ગયા. એમાંનો સૌથી પહેલો આદમી નવાજ નામનો
 હતો. તે એકજ મુગલમાન અમેરિકાથી એની સાથે આવ્યો.
 એનો તમામ ખર્ચ એ લોકોએ પોતાની ગાંઠથી આપ્યો.
 અમેરિકામાં તે આદમી ખાતમીદારનું કામ કરી ચુક્યો હતો.
 એ અહીં ખાસ ઇરાદાની સાથે તેની સાથે આવ્યો હતો,
 એણે પ્રતિત થાય છે. તેણે રસ્તાની બધી વાતો ચીતો
 કમવાર બાદ રાખી, અને આવતાજ ઓશિસરોને મળી
 બધી બાબત બતાવવી શરૂ કરાવી દીધી. અને સાથેજ મુસ-
 લમાન હોવાને લીધે બતૌર એક લીડરનું તે પણ સાથે કામ
 કરતો હતો.

પોલીસનો ખાતમીદાર નવાળ.

આ નવાળ દ્વારા પોલીસને એ લોકોની બધી હક્કિ-
 કત માલુમ પડી ગઈ, અને ખાસ આદમીયો પકડાયા
 હોવાથી તેની બધી ગુમ વાતોને ખતાવી ગમરાવી દેતા
 હતા. ગુસ્સે કારસ્થાન રચવામાં અને ગુમ ઉપાયોમાં એકજ
 ધણું જોખમ છે, જે કે એ બધાને નકામું કરી નાંખે છે.
 એ એજ કે ગુસ્સે વાતો કરતા બહાદૂરો અને દિલ્લેરો ખરા
 અને છળ છિદ્ર મેળવે. પત્તો નથી લગાડી શકાતો. હર
 એક પોતાની વીરતાની કંઈસો મારે છે, અને પોતે પોતાને
 સર્વથા સુરક્ષિત સમજીને બધું કંઈ કહેવા અને કરવા
 તૈયાર થાય છે પરંતુ જ્યાં તેને ખમર મળે છે કે તેનાં
 તમામ ગુસ્સે કારસ્થાનોની પોલીસને ખબર મળી છે ત્યારે
 તેનું મન ગમરાઈ જાય છે. અને એકાએક પોતાના છા-
 નને સંશયમાં જોઈ, જેની તેને કદિ કલ્પના પણ થઈ
 નહોતી તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાની ચિન્તામાં પડી જાય
 છે જેનું પરિણામ માધીદાર થઈ પોતે પોતાને બચાવી
 પોતાના સોમતીઓને ફસાવાનું હોય છે. પોતે ફક્ત છુટ-
 કારો મેળવવાનો કેવળ એજ ઉપાય સમજીને તે પોતાના
 પ્રાણ આ પ્રકારે બચાવી શકે છે.

કેદીઓની ટ્રેનિંગ સ્કુલ.

સેન્ટલ જેલમાં અમને એક એક બખ્ખે ને જૂના જૂદા
 મિનિટ રહનારે બહાર કઢાડી ફરવાની રવાના દેવામાં

આવતી હતી જેલના હેડ, ક્વાર્ટર સાથે પહેરાપર રહેતા હતા. હવે નને એમ જાણાયું કે પંજમની ધણી જેલોમાં પૂરી રાખેલા કેટલાએ આદમીઓને લાઠીર જેલમાં લાવી રહ્યા હતા. હેડક્વાર્ટર અમને સમ્પત કરવા અને જેલના અપમાન સહન કરવાનો અભ્યાસ શીખવાડવા માન કરતો હતો. તે કહેતો હતો કે, ત્હમને જેલની છાંદગીના માટે ટ્રેન (શિક્ષણ) દઈ રહ્યો છું. તેણે પોતાનું આયુષ્ય આસ્થાવરથાથી જેલની નોકરીમાંજ ગાળ્યું હતું. જે કે તેનો સ્વભાવ ખૂરો હતો, છતાં પણ કદિ કદિ અમને ખરેખરે બતાવી દેતો હતો. એકવાર તેણે મ્હને જાણાવ્યું કે જેલમાં કેદીને સમ્પત કરવાનો ઉપાય એકજ છે. તે એ જે કંઈ કેદીનું મન કરે તેને તે ન કરવા દેવું અને તેની વિરુદ્ધ ઠરાવવું. જે તે ઉભો હોય, તેને તુર્ત ધમકાવી દેવો કે બેસો ન દેમ ઉભો છે. જે બેડો હોય, તો ધમકી દેવી, ઉભો કેમ નથી થતો. ઉપર જુએ તો કહેવું, નીચે જો, ત્યાં શું જુએ છે !

માફીદારો સાથે અમારી ઓળખાણ.

કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. અમને હાથ દડીઓ નાંખી કોટડીની બહાર કહાડવા એક ધાસવાળી જગ્યાએ સરને લઈ ગયા અને બેસાડી દીધા. અમે હેરાન હતા કે આ શું થવા લાગ્યું છે. એટલામાં જોયું કે ફાટક પુલ્યું અને પોલિસકમાન અને ખીજ દેશી ઓફિસર અંદર દાખલ

થયા અને અમારી તરફ આગ્યા. તેની સાથે એક ખીલે
 માણસ હતો કે જે એની સાથે રહી ચુક્યો હતો. તેનું માથું
 નીચું અને શરમતા માર્યા વહેરો કરમાયેલો અને ઝુકાયેલો
 હતો. અમને બધાને ઉભા થવાનો હુકમ થયો ગયો. અને
 અમને જણાવ્યું કે ઝોગખાવાને માટે તે આદમી સરકાર
 રી સાર્કોના રૂપમા અમારાં લોકોની ઝોગખાણના માટે
 લાવવામાં આવ્યો છે. તે દરેકની રહામે ઉભો થઈ બતાવતો
 હતો કે તે અમને ઝોળાણે છે, અથવા નહિ. કાઠ કાઠની
 તેણે ઝોળાખ્યા, અને બતાવ્યા કે અમુક અમુક ઠેકાણે તે
 એની સાથે હતો આ પહેલીજવાર હતું કે અમને લોકોને
 એકઠા મળી એક ખીલને જોવાનો પ્રસંગ થયો. અહીં મેં
 ત્રણ એવા આદમીઓને જોયા કે જેને મેં અમેરિકામાં
 એક બે વાર જોયા હતા એમાના એક પંડિત જગતરામ
 હતા જે કોત્ર સમયમા દયાનંદ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી રહી
 ચુક્યા હતા. લાહોરમાં મહારી પાસે આવ્યા હતા. અને
 મને કેટલાક અમેરિકાના સોનાના સિક્કા દીધા હતા, જેને
 મહે સરાઈ પાસે બલાવી નોટ એને અગર અમરસિંહને
 આપી હતી. તેને પેશાવરમા આવાજ ગુન્હા માટે પકડવામાં
 આવ્યો. તેને નોટના વિષયમા પૂછતાં હેવાલ બતાવી દીધો
 કે તે મહારી મારફત મેગ્યાં હતાં. તેને એ ગુન્હામાં ત્રણ
 વર્ષની સખ્ત સજા દેવામાં આવી અને પેશાવરમાં કેટલાક
 મહિના ચક્રી પીસવાના પછી લાહોર લાવવામાં આવ્યા
 જ્યાં કે તે કેદની દયામાં એજ મજૂરી કરતા હતા.

અમારી ઝોળખાણુ હર ખીજો ત્રીજો દિવસે થતા લાગી, અને અમને જણાયું કે માશીદારોની સંખ્યા ડહનથી ઉપર ચાલી ગઇ હતી. આ ઝોળખાણુ પણ વિચિત્ર ઢંગથી થતી હતી. અમે બધા હિમા થઇ જતા હતા. માશીદાર આગળ આગળ ચાલતો હતો તેની પાછળ પાછળ પોલિસ અને જલના ઓફિસર સાથે સાથે ચાલતા હતા. જ્યારે કોઇને ઝોળખતો હતો, તે એના વિષયમાં નોટ કરાવી દેતો હતો. અમરસિંહ માશીદારે મને ઝોળખી લીધો. અને બતાવ્યું કે આણે મહારી પાસેથી રૂપિયા અગર નોટ લીધા હતાં અને જગતરામના કેશના વિષયમાં પૂછ્યું હતું.

એ તો સત્ય હતું, પણ એક દિવસ મૂલાસિંહને ઝોળખવાને માટે લાવવામાં આવ્યો. તે દરેકને જોતો જોતો મહારી પાસેથી નીકળી ગયો, આઠ દશ ખીજા આદમીયોથી આગળ ચાલ્યો ગયો. અચાનક તેણે પાછા ફરી મહારી તરફ જોયું અને જોલ્યો, હું આ આદમીને પણ જાણું છું. ગડગડાટ જેવું થયું, ત્યારે કેમ ન બતાવ્યો ?

તે પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે આ બાઇ પરમાનંદ છે. મહે તુર્ત મિસ્ટર પેટર્મૅન ગવર્નમેન્ટ ઓફીસ-કેટનું ધ્યાન ખેંચાવ્યું કે, આ આદમીને મહારી તરફ ઇન્સારો કરવામાં આવ્યો છે. સુપરિટેન્ડેન્ટ ધમકી દેવા લાગ્યો, શોર મત કરો.

મહે કહ્યું, આ અજ્ઞ વાત છે, એ આદમી હમણાં જન્મ્યો છે, અને નથી ઝોળખતો અને આટલીવાર પછી

ખીજને જોતા અચાનક મહારો ખ્યાલ કરી રીને આવી શકે ?

સુપરિન્ડેન્ટ દહેના લાગ્યો—એ બધી તહમારી ચાલાકી છે, એવુજ થશે મહે કેવા એટલુ કહ્યુ, મહારો પ્રોટેસ્ટનો કરી લેવો જોઈએ

એક મીજે દિવસ ગોવિસને સિપાહી કૃપાલસિંહ જોડખવાને માટે આવ્યો એકવાર તો બધાને જોઈ ચાલ્યો ગયો, અને મહારા સમયે કંઈ ન કહ્યું એને પાછો ખીજ વાર દેખાડવાને માટે લાવવામાં આવ્યો અને તે બોલ્યો કે તહેલે મહને જોયો છે મહે પૂછ્યુ કયે ઠેકાણે ? ત્યારે દહેવા લાગ્યો કે, તહમારા મકાન પર બન્નેની હકિકત મહારા વધવમાં જુગી હતી, જો તે ખરી રીતે જાણતો હોત તો પહેલીવારજ તેને શક પડી જતો.

સખંધીઓ સાથે સુલાકાત

આતો શરૂઆતની વાતો હતી અમને ખચર પડવા માંડી કે ચૌદ નબરની સાથે પદરના બાગને તોડી કાઢી બનાવાય છે કમિશનરોના માટે ચણતરો (જોડનો) બનાવવામાં આવ્યો છે અમારી માટે એક પીજર તૈયાર કરવામાં આવ્યુ છે વિજળી લાવવાનો બદોગસ્ત કરી નાખ્યો છે જેથી કોર્ટના મકાનમાં વીજળીના પથ્થા લગાડી શકાય એ સમયમાં અમારા લોકોના હેતુ ગિનો અને લાઇબ્રારી જેવમાં મળવાને માટે આવતા હતા તે રહવારે આવી અરજી નાંખી દેતા હતા દશ અગિઆર વાગે સુપરિન્ડેન્ટ જતો હતો, અમાર થી જે કંઈને લઈ જવો જોઈતો હતો,

તેના માટે નંબરદાર કેદી આવતો હતો અને એક એક કરીને ત્યાં લઇ જતો હતો. અમને આંગણુમાં લોહાની જાળી પાછળ ઉભા કરી દેવામાં આવતા હતા. સર્ગાન્હાલાંનાં સ્ત્રી પુરુષો, છોકરાં છોકરીઓ બહાર ઉભા રહી વાતો કરતા હતાં, પાંચમિનીટની અંદર જરૂરી જરૂરી જે કહેવું હોય તે બંને તરફથી કહી દેવામાં આવતું હતું. મુલાકાત સમાપ્ત થઇ. બંને તરફથી સંતોષ થયેલાં હોયો, કંઈ કહેવાની શક્તિ રાખત ન હોવા છતાં એક બીજાની આંખોથી પૃથક કરી દેવામાં આવતા હતા. પ્રતિદિન કોઇ નહિ ને કોઇની ભેટ થયા કરતી હતી, અને તે પાછા આંવી કોઈ ધરની ગામની અથવા કોઇ બીજી વાત એક બીજાને સંબળાવતાં હતાં. એજ વાત એક કોઠડીની અંદરથી બીજામાં, બીજાથી ત્રીજામાં અને આગળ ચાલી જતી હતી, અને એ પર ચર્ચા જેવું થયા કરતું હતું, પણ તે વાત બમે તદ્દન નકામી અને નિરર્થક હોય. એ સમયે જણાવું હતું કે, ગમે તેવો પણ મનુષ્ય એક સામાજિક જીવ છે આપણે આપણા દિવસ કાઢવાને માટે બીજાના સંબંધમાં વાતો સંભળાવા અને કરવાનો સ્વભાવ પડી જાય છે. એજ આપણી પ્રકૃતિ થઇ જાય છે. આપણા જીવનના મુખ્ય આધાર બીજાના સંબંધી પૃતાન્તો જાણવા અને એ પર પોતાની સંભતિ દેવા પર થઇ જાય છે.

કોટના રૂમમાં પહેલો દિવસ.

એવી રીતે અમારો સમય જેલની ધરનાઓ સાંભળવા

અને બહારથી આવેલી જેલની જાળીઓની છારશુધી છળાયેલી વાતો પર પોતાની કુદ્ધિ લકાવામાં વિતતો હતો. એક દિવસ અચાનક પોલિસના સાઠ સિપાહીઓ હાથકડીઓ લઈ અમારી કોટડીઓના દરવાજા ઉપર આવી ઉભા. દશ વાગ્યાની પહેલાં ઘોડીવાર કોટડીઓનીમાંથી કહાડીને એક એકને હાથ કડી નાંખી દીધી, અને ગજુત્રો ફરી કોર્ટના રૂમમાં લઈ ગયા. કોર્ટના પાંજરાની અંદર અમને રજુ કરવામાં આવ્યા. પોલિસ દરવાજાપર અમારી ચારે તરફ ખૂડી થઈ ગઈ. કોર્ટમાં વકીલોની એક વિશેષ સંખ્યા વિદ્યમાન હતી. કેટલાક તો સરકારી વકીલ હતા, ખીજા આશરે અર્ધો ડઝન બિન સરકારી વકીલો હતા, જેને સરકારે એટલા માટે નીમ્યા હતા કે ગુન્હેગારોની તરફથી પેરવી કરે.

તેનું પ્રયોજન એ હતું કે, કેસ જેલની અંદર ચલાવવાનો હતો અને બહારથી કોઈને અંદર આવવાની રજ નહોતી, સામયિક સરકારને જરૂરી લાગ્યું કે ગુન્હેગારોની તરફથી વકીલ પોતાની તરફથી કરે જેથી કોઈ પ્રકારના અન્યાય અથવા અત્યાચારની આ શંકા ન થાય. લાલા રઘુનાથ સહાય મહારી તરફના વકીલ હતા. ચોસઠના આશરે ગુન્હેગારોનાં નામ યાદિમાં હતાં, જેમાંના ચાર પાંચ પકડી શકાયા નહોતા, પણ જેના પકડાવાની આશા હતી. કેસની શરૂઆતમાં બે પકડાઈને આવી ગયા, અને તેના માટે પાછી , ૩૧ વિરૂધ સાક્ષીઓની જમાની રજુ કરવામાં આવી.

ભારી પડયંત્રનો નેતા.

એટલામાં ત્રણ કમિશનરો આવી ગયા. જે ઈંગ્લેન્ડ હતા, ત્રીજા લાદોરના પંડિત શિવનારાયણ વડીલ હતા, સરકારી વપ્રીએ જે ત્રણ દિવસ બાપણો કર્યા અને કેસનો બધો દેવાન ગવર્નમેન્ટની તરફથી જણાવ્યો. આ બાપણોણાં મદને બધાથી વધારે બધાનક અને દરદયાળની અતુપરિચિતિમાં ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ એક ભારી પડયંત્રનો નેતા બનાવામાં આવ્યો. જેની જગ એ સમયે નાંખવામાં આવી હતી કે જ્યારે હું અમેરિકામાં વિદ્યમાન હતો. અને ત્યાંથી પાછા અહીં આવી મહે તેના સંબંધમાં બધી ગોઠવણ કરી. ત્યાર પછી મોટા મોટા ભારીદારો અમરસિંહ, મુક્તાસિંહ, જવાહરસિંહ અને નવાબખાનની મોટી મોટી સાંચાપ્તોગી સંવિસ્તર જગ્યાનીઓ સેવામાં આવી, જે કે છાપેલા રૂસે-રોપ કાગળોના ધાના ધાપર પુસ્તાકારમાં મોજૂદ હતી.

મહારી વિરુદ્ધ ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના કેસની તમામ કાર્પસ પાછી કોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી લાક્ષાન્વિત સદાપે વધો છાવ્યો કે એ કેસ એકવાર ચાલી ચુક્યો છે, બીજવાર રજુ થઈ શકતો નથી, પરંતુ તેની વિરુદ્ધ ફેસલો દેવામાં આવ્યો.

મહારી વિરુદ્ધ "તરારિખ દિન્દ" ને બપોરી એક ભારી મુન્દો હતો. એ દાવો હતો કે આ તરારિખ પંજુ પડયંત્રમાં મજૂને લખી અને છાપી છે. દર વાગ્યારી લઈ ચાર વાગ્યા સુધી કોર્ટ ખેસતી હતી. એ મ.સ.ની જ

આશરે ચારસો પાંચસો સાક્ષીઓ સરકારની તરફથી અમારે વિરુદ્ધ ઉભા કરવામાં આવ્યા, અમારા ઘણા ખરા આદર કેસની તરફથી દિદાસિન હતા જે કે જેવાવાળા જાણુ હતા કે તેની દયા પશુવધ શાળામાં ભેગાં થયેલાં બકરૂંએ સમાન હતી; જેના જીવનના દિવસો થોડા જ બાકી છે છતાં પણ એ અમારા જીવન સાંસારિક દૃષ્ટિથી મહાન પ્રસન્ન અને આનંદી હતા, અમને બધાને એકઠા બેસી મળવાની અને વાતચિત્ત કરવાની રજા હતી; કેટલાક તો દિનભર વાતો કર્યા કરતા હતા અને કોઈને દમારી ચુપ કરવાની જરૂર પડતી હતી. કેટલાક દિનભરની ગરમીના લીધે સૂઈ રહેતા હતા, કોઈ કોઈ કેસની તરફ પણ ધ્યાન રાખતા હતા, બાર વાગ્યા પછી રોકેલા ચણાંની એક ડબ્બી બધાને મળતી હતી. જે કે એ અમારો બધાંથી વધારે સુંદર ખોરાક અને ટિફિન (ગ્રીન પહેરલું બોજન) હતું અમારી ગંદી રોટલીના કરતાં આ ચણા દૂધ અને મીઠાઈના ટિફિનના કરતાં સો દરજ્જે સારા અને સ્વાદિષ્ટ હતા.

ચોક્કસ ગુન્હો કે, ન્યાયની નિરાશા.

અમારી તરફના સરકારી વકીલો સાક્ષીઓને સવાળો પૂછતાં કરતા હતા, અને કદિ સાક્ષીઓની મૂર્ખતાપર મળે વાળે ભરવું હતી પડતા હતા. મરીના પછી પંદર દિવસના માટે કોર્ટમાં રજાઓ દેવામાં આવી અને ચાર પાંચ જણને ગંદી બાકીના ગુન્હેમારોપર ચોક્કસ ગુન્હો નક્કી કરી મહારી વિરુદ્ધ ચોક્કસ ગુન્હા વિગેરેનું રજાઓના

પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું. પાછા આવ્યા પછી અમારા તરફના સાક્ષીઓ લેવામાં આવ્યા એક ઘટના ઉલ્લેખનીય છે, કે એક માણસ સરકારી જેલમાં જોળખાણ કરી રહ્યો હતો, સરકારી વકીલે તેમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. એ અમારાગાંધી ભાઈ જવાળાસિંહે જોરથી કહ્યું, “તહમાઈ શું કામ છે, તહમે કેમ વચ્ચે ડબલ કરો છો ?”

કોર્ટે તેને અપમાન ગણ્યું અને રહાંજે લઈ જઈ ભાઈ જવાળાપ્રસાદને જેલનો દંડ ત્રીશ સોટીઓ મારવામાં આવી. રાત્રે એ બાબતની ખબર પડી, બીજે દિવસે અમે સર્વે એ વકીલોને બધ કરી દીધા કે તે કેસમાં કશો ભાગ ન લે, ન્યાયની કોમળતા આશા નહોતી. હવે કેટલાક પ્રકરણોમાં મહારી પ્રારંભિક જીવનના ઘટનાઓ લખવા પછી હું પાછો આ સિલ સિલાને શરૂ કરીશ. પ્રારંભિક વાતો તમામ મામલાને સાફ કરવામાં સહાયતા દેશે.

૫ મહારા વિચાર.

હોંશ આવતાંજ આયં સમાજમાં.

પ્રાચીન સમયમાં આ દેશમાં આઠ વર્ષની અવસ્થામાં યજ્ઞોપવિત પહેરાવામાં આવતું હતું અને એવા વિચારથી કે બાલકે આ સમયથી યાદશક્તિ મેળવી લીધી તે.”

એ તેના ખીજો જન્મ હોય છે. મહને તો મહારી અવસ્થામાં ચૌદમે વર્ષે શુદ્ધિ આવી જણાય છે. જ્યારે હું ચક્રવાલ રક્ષણની અંદર ખીજ મિડલમાં જાયતો હતો. એથી કેટલાક સમય પહેલાં મહને મોહરના તાપતી જિભારી થઈ અને એ એક જ જિભારી મહારા સમગ્ર જીવનમાં ચાલે છે. કેટલાક મહિના સુધી હું અશક્ત રહ્યો, એ સમયે મહારી માતાનો પ્રસૂત અવસ્થામાં દેહાન્ત થઈ ગયો. મહારે સાચાર થઈ તેના મૃત્યુના પાછળ ક્રિયાકર્મ કરવાં પડ્યાં, જેથી મહારે દુર્બલ હૃદય અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું. સાબ થવા પછી મહે આર્થ સમાજના વિચારો સાંભળ્યા અને મહને ઠીક જણાયા. મહારા હૃદયપર ગેટલો અમિટપ્રભાવ પડ્યો કે જ્યારે ખીજ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પુસ્તકો વાંચ્યા કરતા અને પરિક્ષાઓની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે હું સત્યાર્થ-પ્રકાશ અને પંડિત લેખરામ રચિત પુસ્તકો વાંચ્યા કરતો હતો. મહે લાલાહંસરાજીને પત્ર લખ્યો કે તે અહીં ઉપદેશક મોકલે, આગળે વર્ષે ત્યાં સમાજ સ્થાપિત થઈ. મહારી શ્રેણીના ક્રમમુજ તમામ વિદ્યાર્થી અને ખીજ પણ કેટલીક બોર્ડિંગ હાઉસોના મુસલમાન બોર્ડરો પણ સમાજમાં જતા અને ફંડ આપતા હતા.

મહારા અભ્યાસનો વિષય આર્ય

સમાજ થઈ ગયો.

અભ્યાસમાં હેડ માસ્તર મહને સાંધી સરસ સમજતા પરંતુ સમાજે મહારા હૃદયની અવસ્થા જાણી નાંખી

અને આર્ય સમાજના મહારા અભ્યાસનો વિષય થઈ પડ્યો. મિડલની પરિક્ષા પછી હું લાહોર ડી એ. વી. સ્કૂલમાં દાખલ થયો. એ સમયે કોલેજની સાથે એક ઉપદેશક ક્લાસ અષ્ટાધ્યાયી અને વેદ શીખવવાને માટે ખોલવામાં આવી. હું સ્કૂલમાં બન્યો તો રહું એ મને ઠીક ન જણાયું, અને મહારા સ્નેહિઓની સંમતિ વિના હું તેમાં દાખલ થઈ ગયો. મહારૂં પ્રારબ્ધ એવું સાઈ ન હતું, એજ વર્ષે સમાજમાં ફૂટનું બી વાવવામાં આવ્યું. અને તે ક્લાસ કોલેજથી જુદો પાઠવામાં આવ્યો, અને કેટલોક સમય ચાલીને બંધ થઈ ગયો. હું ન આમનો રહ્યો ન તેમનો. અરુઃ એન્ડ્રેસમાં એક બે માસ બાકી હતા. મહેં પરિક્ષા આપી દીધી અને પાસ થઈ ગયો.

જીવન અને કોલેજનો મેળાપ.

આગલા વર્ષે મહારો વિચાર થયો કે મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થઈ મિશનરી રૂપમાં સમાજની સેવા કરું. એ વર્ષે આર્યસમાજના બે પક્ષ પડી ગયા, લાલા હંસરાજને કામ કરવા વાળાની ઘણી આવશ્યકતા હતી. દયાનંદ કોલેજને ધન્ય હતો. હું બે વર્ષ સુધી આમતેમ ફરીને અથવા બીજા પ્રકારથી સ્કૂલોમાં જઈ કોલેજના પક્ષમાં વાતચિત કરતો રહ્યો. એક એ. વી. પરિક્ષા પાસ કર્યા પછી એક વર્ષ જ્ઞેષપુરમાં રહીને ત્યાં રાજપૂતસ્કૂલ સ્થાપન કરી પરંતુ ત્યાં રાજ્યના દમન વિગેરેથી હું બી થઈ તે છોડવું પડ્યું. એટલામાં બી. એ. વી. પરિક્ષા પાસે

અને તેમા દાખલ થઇ ગયો ખી, એ, પાસ થયા પછી
લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કેન્સોક સમય વિચાર કર્યા
પછી હું એ વિશ્વપર આ યો કે એક નવંયુવકના મટે
કુવારા રહીને કામ કરવામા પડવાનો બહુ બય રહે તે એ
કારણે લગ્ન કરી લીધા ત્યારબાદ એમદાબાદ એગ્રે
સરકૃત સૂલમા હેડ માસ્તર તરીકે બે વર્ષ વ્યતિત કર્યા
ત્યાથી એમ એ થવાની ઇચ્છા થઇ અને કલકત્તામા એક
વર્ષ અધ્યાપક થયો પરંતુ માત્ર પંજાબની એમ એ મા
૧૮૦૨ માં મક્કળતા થઇ, ત્યારબાદ દયાનંદ કોલેજ લાહો
રમાં પ્રોફેસર તરીકે દાખલ થયો

આફ્રિકા પ્રસ્થાન

હજી ત્રણ વર્ષ કામ કરતા ત્રિયાં નહોતા, ત્યા આફ્રિકા
નિવાસી ભારતવાસીઓનો એક પત્ર પ્રચારના મોકલવાને
માટે આવ્યો એ ત્રણ વર્ષની અદર રજાઓના અને બીજા
પ્રકારે પંજાબનો કોઇ મહેલો જીતે બાકી નહિ રહ્યો હોય
કે જ્યાં લોકચરો ન આપ્યા હોય લાના હસરાજ બેઠા બેઠા
કહેવા લાગ્યા કે કેવળ એકજ પુરુષ આફ્રિકા જઈ શકશે મે
સ્વીકાર કરી લીધો, એજ સમયે તાર આપવામા આવ્યો અને
હું જના તેમાર થઇ ગયો વિદાય થતી રખતે મુંઝવણી સમા
જમાં ઇંગ્લેન્ડમાં ન્યાપ્તાન આપ્યું સમાજે બધા સાર્વારથી
વિદાય કર્યો, અને હું રહીમર પર સ્વાર થયો ભારત સમુદ્ર
મે ગાસપી પહોં ખરામ હોય છે પહેલા કેટલાક કલાક
હું ગાદિમા રહ્યો, પછી કૃગિનમા જઈ રુકી ગયો જી

એટલો ગમરાયો કે, શુદ્ધ બુદ્ધ જતી રહી. અને મહત્તે
મહાર્ બાન ન રહ્યું.

આફ્રિકામાં.

છ દિવસ પછી સ્ટીમર બંદર પર આવી અને હું
ઉઠ્યો. એટલો સમય બુખ્યો તરસ્યો રહેવાથી ચાલવાની શક્તિ
રહી ન હતી. આમ પૃથ્વી દેખાઈ. મહે પરમેશ્વરનો ઉપહાર
માન્યો સ્ટીમર પરથી હતરીને હજારોઓનો એક ઠરખો જોયો.
તેમાં જમ પોસ્ટ ઓફિસ તરફ ગયો, ત્યાંના માસ્તર એક
મિત્ર નીકળી આવ્યા. તેમણે જમવા વિગેરેની ગોઠવણ
હરી આપી. બીજે દિવસે મોંઝાસા પહોંચ્યો, ત્યાંના આર્ય
સમાજ બાઈઓ સ્ટીમર પર આવી ગયા, મને ઉતારી
લીધો. મોંઝાસામાં સમાજના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં.
ત્યાંથી ત્રણસો માર્ચલની ત્રાળી રેલ્વે લાઇન નૈરોબી જતી
હતી. તે દ્વારા કેટલાક વિવસના માટે નૈરોબી ગયો અને
સમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

આગલી સ્ટીમરમાં રવાના થઈ ત્રણ અઠવાડિયાના
પછી ઇરબન પહોંચ્યો. કેટલાક માસ પર્વત નાનાલ ટ્રાંસવાલ
અને કેપટાઉનીના પ્રસિદ્ધ રયાનોની ચક્કર લગાવી અને
લેન્ડરો આપ્યું એ લેન્ડરોમાં ગોરા લોડોની પણ એક મંજ્યા
થતી હતી. આપણા બાઈઓએ ધણા પ્રેમથી દેહાણે દેહાણે
રવાગન કર્યું અને દયાનંદ દોલેજનો જહો દેવાને માટે માન
આક દળર રૂપિયાનું ફંડ એકત્ર કરી મોકલી દીધું. હામ
સમાજ દર્શાવે પછી મહારી એવી ઈચ્છા થઈ કે દિવસોંડ થઈ
પાછો મેલેસ નાઉ.

મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન.

હરમનના વ્યાખ્યાનોની અંદર મહત્તે મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન થયાં. મહારા એક વ્યાખ્યાનના સમયે તેણે પ્રમુખતું કામ કયું. જોહાન્સબર્ગ (ટ્રાન્સવાલ) નગરમાં તેના મકાન પર લગભગ એક માસ રોકાયો. તેનું સરલ જીવન અને તપનો એ સમય પણ મહારા હૃદય પર બહુ પ્રભાવ પડ્યો હતો. ઇંગ્લાંડમાં સ્વામીશ્રીશ્રવર્મા તથા બે બીજા ઇંગ્લેન્ડ તેના મિત્રો હતા, જેનીપર તેણે પણ લખી દીધા. કેપટાઉનથી સ્ટીમરમાં સ્વાર થઈ ત્રણ અઢવાડીયાની અંદર ઇસાંકની જમીન પર પગ મૂક્યો.

વર્ષાએ એક " ઇન્ડિયા હાઉસ " બોલીને નિયમ પૂર્વક પ્રચારનું કામ શરૂ કરી દીધું. સાવરકર અને હરદયાળ આ આ નવા વિચારના મ્હોટા પ્રચારક હતા.

ભારત વર્ષનો સત્ય ઇતિહાસ.

કેટલોક સમય હું ઇન્ડિયા હાઉસમાં રહ્યો. અને તેમાં કેટલાક દિવસ ઓકસફોર્ડ અને કેમ્બ્રિજમાં વ્યતીત કર્યા તેનું કારણ એ હતું કે લંડનમાં વર્ષ છ માસ રોકાઈ ભારતના ઇતિહાસનો સ્વાધ્યાય ખ્રિસ્તિયુનિયમની પ્રસિદ્ધ લાયબ્રેરીમાં કરું, પ્રારબિક અને વાસ્તવિક પટના વચ્ચે મ્હારા મનમાં એક વાત સ્ફુરી કે ભારત વર્ષના તમામ ઇતિહાસો એક વિશેષ હેતુને સ્વામે રાખીને લખવામાં આવ્યા છે. એ બધામાં ભારતવાસીઓને તુરંત સમજવામાં આ-યા છે તેની અવસ્થા તેની ક્ષતિ અથવા અવનતિના કારણોને જાણી જોઈને દૃષ્ટિથી ગુમ કરી દેવામાં આયા છે, અને કેવળ નિઃશ્ચય છુનાવાળા લોકોના ચરિત્ર અને વિરતા દ્રષ્ટિને ભારત ઇતિહાસનું નામ આપવામાં આવ્યું છે સહવારમાં ખ્રિસ્તિય યુનિયમમાં જન્મ સ્થાને ત્યાં પાછો ફરતો હશે દોઢ વર્ષના પરિચય પછી ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો સામગ્રી એકઠી કરી, અને લંડન યુનિવર્સિટીના સ્વામે એમ. એ. ની ડીગ્રી માટે એક નિમંત્રણ ભારતમાં ખ્રિસ્તિય રાજ્યના અભ્યુદયના વિષયોપર લખીને આપ્યો. કિંગ કોનેજના પ્રોફેસર અને જોષ ગ્લા, પછી એ નિમંત્રણને જોવાને માટે યુનિવર્સિટીએ એ એ-એ ઇન્ડિયન પરિચય નહીં કરી દીધા તેને જોના સીકર ન કર્યો.

આ સમયે ઇ. સ. ૧૯૦૮ સર ચંદ્ર ચંદ્ર હતી. ૧૯૦૭ ના મે માસમા સત્તાવતના રાજ્ય વિપત્તિ (ખજવા) ને પચાસ વર્ષ થવા આવ્યાં. લંડનમાં કેટલાક સમાચાર પત્રોએ દેશમા ફેલાતા આન્ડોલનને જોઈ ઇશ્વાર કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો કે જેવો પ્લાસીના યુદ્ધના સો વર્ષ પછી રાજ્ય વિપત્તિ થયો હતો તેવોજ. આ દવે પચાસ વર્ષ પછી વિપત્તિની કંઈ નહિ ને કંઈ હિલચાલ થશે. બંગાલથી રવદેશી અને બોયકોટની હિલચાલ ચાલતી ચાલતી પંજાબમાં પહોંચી. ત્યાં જમીન અને નહેરવિના કરના સંબંધમાં ગવર્નમેન્ટે નવો કાયદો બનાવ્યો, જેથી પંજાબના કેટલાક જિલ્લાઓમા અચાન્તિ ફેલાઈ ગઈ. ગવર્નમેન્ટને મે મહીનાની ૧૧ મી તારીખથી ધારતી લાગી રહી હતી. તેણે લાલા લખપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહને સુપરીથી પકડીને બર્મામાં નજરકેદ કરી દીધા. તેનો પ્રભાવ ભારતના લોકોપર પણ પડ્યો, પણ તેના કરતા ઇંગ્લાંડમા અખમાસ કરનારા નવયુવકો પર ધણો ઉઠે પડ્યો. મ્હારી સાથે લાલા લખપતરાયનો નિકટનો સંબંધ હતો. તે મ્હને કહિકહિ દેશની સ્થિતિની સૂચના આપતા રહેતા હતા. મ્હને પૂર્ણ દુ.ખ થયું લંડનમાં કેટલીક સમાજો ભરવામાં આવી, જેમા મ્હે પણ આપ્પાનો આપ્પા.

ગુપ્ત મંડળીઓ

બંગાળપર વિશેષ પ્રભાવ એ પડ્યો કે ખુદની ઓજડેશન
 (૧) ગવર્નમેન્ટ મહન નથી કરતી, અને જરૂર પડશે વગર

કોઇ કાયદા કાનુન કે કેસ ચલાવ્યા સિવાય દેશનિકાલ કરવા પર તૈયાર થઇ જાય છે. આ અન્યાયનો મુકાબલો કરવાને માટે અમારી પાસે કોઈ શસ્ત્ર હોવું જોઈએ. રશિયાના ક્રાન્તિ કરીએએ બોમ્બનો પ્રયોગ કર્યો હતો, જંગમાં બોમ્બનું શરણુ લીધું અને એક સાહેબ લંડન એટલા માટે પહોંચ્યા કે, બોમ્બ શીખવાની તજવીજ કરવી, ત્યાં પશુ એ વિચારવાળાઓનો એક પક્ષ વિદ્યમાન હતો. તેની પરસ્પરમાં મુલાકાત થઈ અને રશિયન લોકો પાસેથી બોમ્બ બનાવવાની વિદ્યા શીખી લેવામાં આવી.

આ ગુપ્ત યોજના સાથે મ્હારે કોઇ પ્રકારનો સંબંધ ન હતો. પરંતુ મ્હને એટલી ખબર તો આવસ્ય હતી કે આ પ્રકારના વિચારો લંડન અને પેરિસમાં જોવામાં આવે છે. જો કે ઇન્ડિયા ઓફિસના સભ્યો તરફથી મ્હને ઇસારો કરવામાં આવ્યો કે આવા લોકોની સાથે કદિ મ્હારે મળવું નહિ.

મ્હારા મનમાં કદિ એટલો ભય કે કાયરતા ઉત્પન્ન નહોતી થઇ કે હું લંડનમાં રહી કોઇ હિંદીને મળવાથી ગમરાઉં તેને મળવાથી જો કે મ્હને ખુશી રીતે તો હશે સંકાય નહોતો. પરંતુ તે છતાં મ્હારા પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ તો નહીં હતો, અને તે જો કે, મ્હને દાનદ કોલેજમાં કામ કરવાનો સંદર્ભ કર્યો હતો, ઈંગ્લાન્ડમાં રહેતો છતાં પશુ મ્હને કોનેજની તરફથી સદાયતા મળતી હતી, હું પોતાને માટે એ નિર્ભય હતો કે હું કોઇ એવા દાનિકાગ્રહ પોલિટિકલ કામમાં ભાગ લઉં જેથી કે હું સમાજમાં કામ કરવાને અયોગ્ય થઇ જાઉં.

માની કરતાં ઇગ્નાડમા જે સ્વતંત્રતા અને સુખથી આપણે રહી શકીએ છીએ તે આપણને બીજા કોઈ ઠેકાણે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતું. હું એમાં આપણે એક દુર્ભાગ્ય સમજી છું કે એક એવી ભદ્ર જાતિના સાથે આપણે પાંચીક સમય આ પ્રકારનો અસ્વાભાવિક છે કે એક બીજાને આપણે સદા ખોટા સમજીએ છીએ અને તેના સમજતા રહે શું પરત્વે એ કોઈ ઇંગ્રેજનો દોષ નથી. ઇંગ્રેજ જાતિ પોતાના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ અને રૂઢીની એવીજ દાસ છે કે જેની આપણી. તે પણ ઉડીને એ રીતિની ઉપર નથી જઈ શકતી ઇંગ્રેજ છોકરા છોકરીઓ સર્વથી વધી સભ્યતા અને આચારોને જાણે છે હું એક છોકરીની વાત કદિ નહિ ભૂલું. લડનમા પહોંચી બીજા દિવસે હું હવે બહાર જવા લાગ્યો મહે હજી ઇંગ્રેજ રોપી ખરીદી નહોતી. મહારા શિરપર સાફો બાધ્યો હતો. એક દસ વર્ષની છોકરી રૂઢી જતી હતી. તે મહેને જોઈ ખુશી જેવી થઈ હતી રહી મહારા આગળ જવા પર પોતાના હાથ આગળ કરીને કહેવા લાગી “ શું તમે મહારી સાથે હાથ મેળવવો પસંદ કરશો ? ” મહે હસીને કહ્યું “ ઘણી ખુશીથી ” મહારી સાથે હાથ મેળવ્યો અને ઘણી ખુશીથી હસતી હસતી ચાલી ગઈ

ઇંગ્લાંડને બહારના લોકો કેટલાએ કારણોથી યાદ કરે છે, મહારા હૃદયપર એકજ પ્રભાવ રહ્યો કે તમાનો સોશિયલ (સામાજિક) વ્યવહાર એટલો સભ્ય છે કે ત્યાં મનુષ્ય આધિક સુખથી રહી શકે કે.

ધડલાંડથી પાછા ફરવું અને કામ.

પાછા ફર્યા પછી મહે પહેલાંનીમાફક સમાજના કામનો આરંભ કરી દીધો. જો કે મહારી ઇચ્છા હતી કે દયાનંદ કાલેજ યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર થઈ પોતાની શિક્ષણ પ્રણાલીને અદ્વી નખે. વિશેષતઃ, એમ પામત કે પોતાના શિક્ષણનું માધ્યમ આપણી પોતાની ભાષા હોવી જોઈએ. એના માટે તો સમયની રાહ જોવી પડતી હતી, એટલા માટે મહે એ યત્ન કર્યો કે કાલેજનો આયુર્વેદિક વિભાગ સ્વતંત્ર હોવાને લીધે અધિક ઉન્નતિ કરવાનો અધિકારી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ રજાએ ખર્મામા ગુજારી, દારણ કે પ્રચારની સાથે આ વિભાગના માટે વિશેષ ફંડ એકત્ર કરે. એમાં થયે ભાગે સફળતા થઈ, આશરે આઠ નવ લગર રૂપિયા રૂંડ પ્રાપ્ત થયું, પાછો આવ્યો ત્યાં મહારા મહાનમાં એક ચોરી થઈ જેમા મહારો સામાન અને તમામ કાગળીયા કે જે ઇતિહાસની સામગ્રીના રૂપમાં એકત્ર કર્યા હતા તે ચોરાઈ ગયા. તેનું મહેને એટલું બધું દુઃખ થયું કે પકડાયા અને સજાનું પણ નરોત્તું થયું. મહારી કેવળ મહેનતજ વ્યર્થ ચાલી નહોતી ગઈ અથવા ન રૂપિયાનું તુલ્યાન થયું પ્રત્યુતઃ આવી સામગ્રીનું પાછું લાગે લાગતું અસંભવિત હતું. મતુ-ખત્તું હવેન વિગિત છે, વિચાર દંભ ચાય છે, બને છે કહી " ન જાણે જનકીનાથ પ્રભાતે કિં ભવિષ્યન. "

(૬) તપાસ અને પકડાવું.

બોમ્બની પહેલી દુર્ઘટના.

ઈ. સ. ૧૮૦૮ માંજ કલકત્તામાં બોમ્બ પકવાની પહેલી દુર્ઘટના થઈ. આ પકવનનો સર્વ પત્તો મળી ગયો અને કેટલાએ આદમી પકડાઈ ગયા, આ સમયે બંગાલનું જોસ વધ્યે જવું હતું. રંગાલમાં અનેક પ્રકારની મંડળીયો બની ચુકી હતી, જેના દારૂ ક્રાન્તિકારક વિચારોનો પ્રચાર થતો રહ્યો. આ મામલાની મોટી ઘટનાતો શુસાઈ મારી-દારનું જેલની અંદર પિસ્તોવધી માર્યા જવું હતું, જેના માટે દુનૈયાલાલ દત્ત અને સત્યેન્દ્રનાથ બોશનું નામ યાદ રહેશે. જેણે પ્રાણોને હયેળીપર રાખી તેને ઘોળે દિવસે જેલની હોસ્પિટાલમાં મારી નાંખ્યો. પંજાબની ગવર્નમેન્ટ વધારે ચમકી ગઈ, અને લાલા હરદયાળ ત્યાંથી હમેશાના માટે ચાલ્યા ગયા અને પેરિસ અથવા લંડનમાં જઈ અફો જમાવ્યો.

મદ્રાસની સુસાઈરી.

લાહૌરમાં મહત્તે એક મદાનની અંદર રહેતાં વર્ષથી વધારે થઈ ગયું હતું. ઇ. ૧૮૦૬ની ફાલેજની રત્નબો આવવાથી મેં તે મદાન છોડી દીધું. મહારો વિચાર મદ્રાસમાં પ્રચારને માટે જવાનો હતો અને રત્નબોની પછી પણ રોકવાનો હતો. મહે અમદાવાદમાં લેકચરો આપ્યા. ન્યાંધી અને બેંગલોર થતો શીવમધી નિયમ પૂર્વક સુસાઈરીનો

આરંભ કરી દીધો. આદેશ દિવસ પ્રત્યેક મોટાં ગામેમાં રોકાતો મદ્રાસના સંપૂર્ણ મ્હોટા મ્હોટા જીલ્લાઓમાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાન આપતો રહ્યો. મદ્રાસમાં પંદર દિવસથી વધારે રોકાયો અને કેટલાંક લોકચરો આપ્યાં. સમાજ પણ ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી ખુલ્લી રીતે પોલિસ સાથે લાગી ગઈ. મજલીપટ્ટણ રાજમંદરી અને હૈદરાબાદ થઈ પાંચ માસના પછી એટલે નવેમ્બરની પહેલી તારીખની લગભગ લાહીર પહોંચ્યો.

મહારા મકાનની તપાસ.

મહારાવાળું મકાન ખાલી હોવાથી સરદાર કિસનસિંહ અને અજીતસિંહે તેને બાડે રાખી લીધું. અને તેને “ ભારતમાતા ” નું હેડકવાટર બનાવ્યું. કેટલીક સુદત એ મકાનમાં રહ્યા પછી સરદાર અજીતસિંહને જણાવ્યું કે સરકાર તેના આન્ડોલનને પસંદ કરતી નથી. અને પકડી લેશે. તે અને તેના સાથી સૂફી અંબાપ્રસાદ લાહૌર છોડીને કરાંચીના રસ્તે ધરનની તરફ બાગી ગયા, તેને ગયાં એક માસથી વધારે થયું હતું. સરદાર કિસનસિંહ એ મકાનમાં રહેવા મામતા નહોતા. પોલિસ એ મકાનનું નિરીક્ષણ કરતી હશે.

પાત્ર રૂયા પછી મને મકાનની જરૂર પડી સરદાર કિસનસિંહે ખબર દીધી કે તે મકાન છોડી દેવાના છે, તમને જરૂર હોયતો મળશે. મેં મકાનની ચાવી ખીજતારીજે મળાવી લીધી, અને મહારા સામાન એ મકાનમાં લઈ જવો શરૂ કરી દીધો. સરદાર કિસનસિંહ બે દિવસના બાડે

ચાલ્યા ગયા અને પોતાનો સામાન ત્યાંથી કઢાડ્યો નહોતો. પોલિસ સરદાર અજીતસિંહની ઘાતમાં બેઠી હતી. તેવામાં મને ત્યાં આવતો જતો જોઈ એક વધારે શિકાર શ્વાતો જોયો, અને પાચમી નવેમ્બરે હું કોલેજમાં હતો ત્યાં મકાનની આસપાસ પોલિસની પાર્ટી જેવી ગઈ, અને મકાન બંધ કરી દીધું. હું કોલેજથી ગયો અને હાલત જોઈ પોલિસ સુપરિટેન્ડેન્ટને મળી. સ્વાભાવિક રીતે પહેલો પ્રયત્ન એ કર્યો કે મકાનનો કબજો કરવો અનુચિત છે. પરંતુ પોલિસ ઓફિસરોએ બહુજ ચતુરાઈ કરી હતી. તેણે મોલિકના મકાનથી બાડાગીરી લઈ મંગાવી લીધી હતી. જે સરદાર અજીતસિંહના નામની હતી. મહે કહ્યું, મહે તેની પાસેથી મકાન લીધું છે. હવે પ્રશ્ન એ હતો કે તેનો સામાન અહિંયા હતો કે નહિ. સામાન હતો, એટલા માટે મકાનની તપાસ અવશ્ય થવી જોઈએ.

તપાસમાં નીકળેલા કાગળો.

જે ત્રણ દિવસની અંદર સરદાર દિશનસિંહ પાછા આવી ગયા. તપાસ થવી શરૂ થઈ. જ્યાંકે મહારો સામાન પડ્યો હતો. મહારા સામાનમાં અધિકાંશ વસ્તુઓ લંડનની હતી, જેમાં ત્યાંના આવેલા પત્રો પણ પડ્યા હતા. એ પત્રોની સાથે કોઈ કાગળના ટુકડા પણ હતા, જેના પર ત્યાં કદિ કોઈ વિચાર મારા મનમાં વારંવાર આવતા હતા, હું તેને લખી લેતો હતો. દેટલાક પત્રો કે જે મહારી ગેરહાજરીમાં માં આવેલા હતા તે મહેને પાછા આપ્યા.

પછી મળ્યા. એમાં એક લીધો પર છાપેલો રસાલો હતો, એતાંજ મ્હને શક પડ્યો કે બંબ બનાવવાના સંબંધમાં હતો. મેં તેને એમજ બેદરકારીથી રાખી દીધો. હું વિચારમાં પડી ગયો કે જ્યારે આના વિષયમાં પુછશે તો હું શું કહીશ. મેં નક્કી કર્યું હતું કે જે ખરેખર છે તેજ બતાવી દેશ પરન્તુ તપાસ થતાં થતાં મ્હને અન્યથા થઈ કે મહારી ડેસ્કમાંથી એવા પત્રો નીકલવા શરૂ થયા કે જે સરદાર અણ્ણતસિંહના નામના હોના મિત્રો તરફથી લખ્યા હતા. હોના હસ્ત લિખિત માંડલાના નિર્વાસનના પત્રો હતા. મહે સ્વાભાવિક તેને મેળવી દેવાનો દોષ પોલિસના શિરપર લગાડી દીધો. જ્યારે કોઈ એવી મેળવીદીધેલી વસ્તુ નીકળતી હતી, ત્યારે કહીદેતો હતો કે હું નથી જાણતો, કે ક્યાંથી આવી છે. જ્યારે તે રસાલા જેવું નીકળ્યું ત્યારે પણ મેં એમજ કહી દીધું. જોકે હું સમજતો હતો આ ખોટું છે, પરન્તુ જે તે એકલો એજ નીકળ્યો હોતેતો હું કદિ એવું કરવાને તૈયાર થતે નહિ.

એ સિવાય લાલા લજપતરાયના કેટલાકપત્રો મહારા નામના હતા, જે કે તેણે ભારતવર્ષથી મ્હને ત્યાં લખ્યા હતા. કાગળના ટુકડા પર જે વિચારો લખ્યા હતા, તે મોટામાં મોટા બે વિષયો પર હતા. એકતો એકે “ભારત વર્ષના અવિશ્વમાં કોરટીસ્થુચન શું થવું જોઈએ.” એમાં મેં લખ્યું હતું કે ગવર્નમેન્ટની રાજ્યધાની દિલ્લી યા સિમલા હોય. રાજ્યોના માટે એક અવાગદી “હાઉસ ઓફ

લોડેસ" ની માફક ચેમ્પર હોય, જેના પ્રેસિડેન્ટ નેશન જેવા રાજ્યના રાજા હોય. ખીજો પ્રશ્ન હિન્દુ-મુસલમાનો હોતો. એ સમયમાં આ વર્તમાન એકતાનો વિચાર ન કરી શક્યો. મહારો વિચાર હતો કે સિંધ પારનો ઈશ્વરો આશ્વાનીસ્થાન અને સીમા પ્રદેશથી મેળવીને મોટી મુસલમાન સંસ્તતત હોવી જોઈએ. ત્યાંથી બધા હિન્દુ આ તરફ ચાલ્યા આવે અને હિન્દુસ્થાનના મુસલમાનો તેની જગ્યાએ એ સંસ્તતતમાં ચાલ્યા જાય.

કોલેજ અને સમાજવાળાઓની પરિક્ષા.

હું કોલેજથી એ દિવસે અંતિમ વિદાય લઈ ઘેર ચાલ્યો ગયો. કોલેજ પક્ષના આર્થસમાજીઓ પર બીજી વાર વિખતિ આવી. પહેલીવાર ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં લાલ લજપતરાયના દેશનિકાલ ચલાવી તેમાં ખજાનગાર મળી ગયો. એ તેના આર્થિક બળની પરિક્ષા હતી. લાલ લજપતરાયના પોલિટિકલ કામે સાથે તેનો કાર્ય સંબંધ ન હતો, એ સમય સંસાર બંધુતો હતો. એને પોતાના મનનો ભય હતો જેથી તે દોડ્યા ગયા અને તાકાતના પ્રમાણ જર્ઝ પડ્યા. ગુરુઓની પરિક્ષા થઈ હતી, પંજાબના ખત્રી એ સમયે આધ્યાત્મિક બળ અધિક રાખતા હતા. એ સમયે આત્મબળે બચતી ન થઈ શારીરિક બળના આગળ શિર ઝુકાવી દીધું. તે આધ્યાત્મિક શક્તિજન ન રહી બીજી ઘટના મહારા ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના કેસમાં થઈ હતી. આ સમયે મર્નમેન્ટની તરફથી બીજી કિંગ્ડમ થઈ. "જો

અમારી સાથે નથી, તે હમારી વિરૂદ્ધ છે. ” સમાજે એ ખુલાસો કર્યો કે, ‘ અમે ગવન મેન્ટની સાથે રહીશું ’ કેસ શરૂ થવાની પહેલાં મહેને કોલેજ જતો અટકાવી દેવામાં આવ્યો.

મહારાજે યકેડાવું.

એક માસ સુધી હું ધરમાં રહ્યો. આ વર્ષે કોંગ્રેસ લાહોરમાં ભરાવાની હતી જ્યારે કોંગ્રેસ થઈ સુધી, ત્યારે મહેને ગામમાં ખમર પડી કે કોઈ માણસ મહારી બાબત પુછપરછ કરવાને અહીંયા આવ્યો હતો. હું લાહોર આવ્યો આવ્યો. લાહોર સ્ટેશન પર પહોંચતા મહેને જોયું કે પોલિસની પાટી ત્યાં ઉભી હતી હું જહાર નીકળી ટાંગાની તરફ જતો હતો એટલાના કોટનાવ રહમતઁલા મહારી પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે આપ મહારી સાથે ગાડીમાં આવી જાઓ, આપ અમારા કમળમાં છો. મહેને કહ્યું બહુ સારું, ટાંગાનું ભાડું તો મચ્યું ! હું તેની સાથે બેસી ગયો, પોલિસ આગળ પાછળ થઈ ગઈ અને અમે દિલ્લી દરવાજાની કોટવાળી પહોંચી ગયા રસ્તામાં તેમણે મહેને બતાવ્યું કે મહેને કલમ ૧૧૦ મુજબ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો છે મહેને અમનચખીથી પૂછ્યું, તમને મહારા આવવાની ખમર કેવી રીતે થઈ ગઈ ? તેણે જણાવ્યું કે તે માણસ ગામથી મહારી પાછળ આવ્યો આવ્યો અને ખિયડેથી તાર દઈ દીધો. કોટવાળીમાં જઈ મહેને સનાઈ કર્યું, જમ્યો, પછી કોટની સમક્ષ આવ્યો લાયા રઘુનાથ સહાય વડીલને મહેને સચનાઈથી તે આવી ગયા અને જામીનગીરીની દરખાસ્ત આપી પંદર

હજાર રૂપિયાના પાંચ આદમીયોની જામીનગીરી માગવામાં આવી. જામીનગીરીનો ખંદોખરત થઇ ગયો, મહેને રજા થઇ ગઇ મોરી દરવાજે એક હોટલમાં સાત આઠ રૂપિયા મહિનો દર મહે એક ચોરડીમાં રહેવું શરૂ કર્યું.

ત્રણ વર્ષના માટે જામીનગીરી.

ત્રણ માસકરતા વધારે સમય કેસમાં વ્યતિત થઇ ગયો. એક ખાસ મેજિસ્ટ્રેટ સરકારી કેસને માટે થયો હતો. ગવર્નમેન્ટનો વિચાર હતો કે હું ચરખાતથી જ ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ હતો, અને નતો કેવળ ખર્ચા અને મદાસમાં પણ આક્રિષ્ટામાં એ ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ કામ કરતો હતો. એટલા માટે જરૂર લાગી કે એ સર્વ ઠેકાણેથી એવા માણસોની લેખાત જમાનીઓ મંગાવવી કે જેને હું મળ્યો હતો અને જેણે મહારાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા હતા. લાલા રધુનાથ સહાયે ધણા પરિશ્રમથી કામ કર્યું ત્યારબાદ લાલા દુર્ગાદાસજી તેની મદદના માટે આવ્યા. ત્રણ સાવના માટે શાન્તિ રક્ષણની જામીનગીરી આપું એવું નક્કી થયું, અથવા જો તેમ ન કરું તો સખ્ત કેદ ભોગવું. મહારો પોતાનો મત એવો હતો કે પ્રત્યેક પચ્છીક કામ કરવાવાળાને માટે જેલમાં જવું કેવળ જરૂરીજ નથી પણ તેની સાથે સમય આવતા કરવુંએ નહિ. આથી મહારો મત એના હતો કે હું જામીનગીરી આપવા નથી માગતો. એકતો મેજિસ્ટ્રેટ આગ્રહ કર્યો અને પીત્તુ કેટલાક સુદૃઢ મિત્રોને ઉચિત લાગ્યું અને મારે પોતાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો. જે

હું એ સમયે જોલમાં ચાલ્યો ગયો હતો તો કદાચિત ખીચ-
વાર જવાથી ખચી જતો. આદમી સ્થિતિનું પૂતણું છે,
સમજે છે કે કરવાવાળો હું હું એ એક વિચિત્ર ભ્રમજન
છે, સર્વ સમય કરાવે છે, અને તે સ્વયં કરતો હોય તેમ
પ્રતિત થાય છે. કહ્યું છે કે:—

માણસ જાણે મહેં કયું, કરતલ ખીજે કાઠ;
નરનાથી શું નીપજે, ધણીનું ધાર્યું હોય.

કેસના પછી ચાર માસ ગામમાં.

કેસ ચાલી રહ્યા પછી મ્હારે ચાર માસ સુધી ગામ-
ડામાં રહેવાનો સંયોગ થયો. આશરે વીશ વર્ષના જીવન
પછી આ પહેલોજ અવસર હતો કે હું આટલો સમય
કાયમ ગામડામાં રહ્યો. ત્યાં હું કંઈ કામ કરતો નહોતો,
અને ગામડાના લોકોનો સમાજ હતો. તે ઠેકાણે તેમાં
પરસ્પર બેદબાવ અને સમાનતાના વિચારોપર ચર્ચા
ચાલતી હતી. પહેલવહેલાં તો હું તેની કેટલીક વાતો
સમજતો રહ્યો, પરંતુ ધીમે ધીમે દિવસ રાત્રિ તેની
હકિકતો સાંભળતા મ્હારા હૃદયપર ઉંડી અસર થઈ
ગઈ, અને મ્હે એક પક્ષની સહાયતા કરવાની શરૂઆત કરી
દીધી, જેને હું સાચો સમજતો હતો. કેટલોક સમય એવું
થતું રહ્યું. એક દિવસ ખીજ પક્ષવાળાના એક મનુષ્યે મ્હને
આવી કહ્યું કે અમે તો આપને દેશ હિતેષિ અને 'ધર્માત્મા'
સમજતા હતા, આપ આવા ઝઘડામાં ધણોજ રસભર્યો
લાગેલા લાગ્યા છો. તેની એ રિમાર્ક મ્હને મ્હારા પોતાના

પુરાણા જીવનપર દૃષ્ટિ નાંખવાનું ધ્યાન દેવકાબ્યું. એથી
મહને એ સિદ્ધાંતનું તત્ત્વ જણાયું કે મનુષ્ય સ્વયં કેાઈ
મ્હોટો નથી, મ્હોટા અને ન્હાના બનાવો તેને મ્હોટો અને
ન્હાનો બનાવી દે છે, જે જ્યાં રહે છે, ત્યાં તેવોજ બની
રહે છે.

તવારિખ હિન્દનો મામલો.

હું એક વાત સખવી જૂતી મયો. મ્હારી ચોરીના
પછી લાંબો ટાઇમતો મહને મ્હારી તવારીખી મસાલા (ઈત્તિ
હાસિક સામગ્રી) ના ગુમ થઇ જવાનો શોક રહ્યો. આખરે
મ્હારા મિત્રોએ મહને સલાહ દીધી કે જે કંઈ મહને વાઠ
હયું, તેના આધારે અને પુસ્તકોની સહાયતાથી હું લાગામાં
એક વખત સખી દેવું કુચિત છે. મ્હે સખવાનો આરંભ
કયો, અને કેટલી ન્હાની ન્હાની નકસો એ વિષયપર સખી.
એમાંથી કેટલીક મ્હે સંશોધનના માટે એક મિત્રને ઈઈ દીધી
અને બે ત્રણ મ્હારી પાસે સળેલી પડી હતી. જ્યારે એ
તપાસ થઇ, ત્યારે પોલિસ એ નક્કોને પણ સઈ ગઇ. આ
વાતને સમાપ્ત કરી દેવાને માટે એટલું બીજું પણ જણાવી
દેવું આવશ્યક છે કે અમેરિકાથી પાછા આવતાં કેટલોક
સમય હું લાંડનમાં ગેસપો. ત્યાંથી કેટલીક વસ્તુઓ ખરી
દરી હતી. અવકાશ સમયે મ્હે મ્હારો બાપી કમ્પેનિયન
વિષયને સખી નાંખ્યો. પાછા આવ્યા પછી લાંબા પીડીલમ
મ્હારી પાસેથી બે નક્કો સઈ ગયા. તે એટલા માટે કે તેને
એક કમગર ગેસપો પ્રગતિશરમાં જવાની દે. હું પુનઃ મનન

(લહીયા) લખે છે; એથી લખવા અને છપાવામાં ઘણોજ સમય લાગી ગયો. એટલામાં યુદ્ધ સળગી ઉઠ્યું. સરકારે એ કેસ કરવા ધાર્યો કે યુદ્ધમાં પડ્યંત્ર રચવાના માટેજ છાપવામાં આવી છે. આ વાત સર્વદા નિર્મૂળ છે, એમાં સરકારની વિરુદ્ધ કશી વાત જોવામાં આવતી નહોતી. મહારો ઉદ્દેશ્ય લોકોના જીવનનો ઇતિહાસ લખવાનો હતો એટલા માટે શાસકોની બાબતજ ઘણી થોડી લખવામાં આવી છે. અને લોકોના વિષયની બાબતોનું અધિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૭-માટીનીકની કોટડી.

અમેરિકાની સફર.

ગામમાં રહેતાં રહેતાં મહાર્ મન મુંઝવું ગયું. હવે આર્થસમાજનું અથવા ખીજું પબ્લિક કામ મહારા માટે કઠિન થઇ ગયું હતું. એ સમયે ન કેવળ ગવર્નમેન્ટની તરફથી શક હતો પ્રત્યુત લોકોજ એટલાં બચતીત હતાં જેથી હજવું મળવું પસંદ કરતાં નહોતાં. સ્વદેશીનું એ દિવસોમાં પણ જોર હતું. મહેં વિચાર કર્યો કે ઇન્ડસ્ટ્રિયલ લાંઠનમાં જઈને મહેને પોતાને ઉપયોગી બનાવું. અને ઇન્ડસ્ટ્રિઓમાંથી મહેં કામસોંને (પશ્ચિમ પદ્ધતિથી ઔપધીઓ બનાવવી) ચુંટી, એ ઇન્ડસ્ટ્રી કેવળ અમેરિકામાં સારી રીતે

શીખવવામાં આવતી હતી, એટલે 'મહે' અમેરિકા જવાનો વિચાર કર્યો. મુંબાઈથી ફ્રાન્સ કંપનીની સ્ટીમર પર ત્રીજા વર્ગમાં હું રવાના થઈ માર્સેલ અને ત્યાંથી પેરિસ પહોંચ્યો. ફ્રાન્સથી અમેરિકા જવાનો વિચાર હતો, ત્યાં મને ખબર મળી કે આલા હરદયાળ પોલિટિકલ કોમોથી નિરાશ થઈ ગયા હતા અને કેટલોક સમય અલજીરિયા (આફ્રિકા)માં જઈ રહ્યા છે, તે એટલા માટે કે ત્યાં જેમ અરિમોના જેવું જીવન ગાળીને પોતાનું જીવન તપમાં ગુજારે, ત્યાં તેને મુસલમાની સમાજ ધણેજ બચાનક પ્રતીત થયો, પણ પેરિસ આવ્યા અને વળી એજ લક્ષ્યને રહામે રાખીને પશ્ચિમી ધાટના ફ્રેન્સટાણુ માર્ટીનીકમાં જઈ રહ્યા.

હું મ્હારા પોતાના વિચારોનુસાર સારી સ્ટીમર એમ-સ્ટર્ડમના બીજા વર્ગમાં ન્યુયોર્ક રવાના થયો. અમેરિકા અને યુરોપની મધ્યમાં આવનારી સ્ટીમરોમાં ટાપટીપ હોય છે અને તેમાં દરેક પ્રકારના સુખસામગ્રી મળ્યા દરે છે. બીજા વર્ગમાં આશરે સો મુસાફરો હતા. જમવાના રૂમમાં બરસો ત્રણસો ખુર્શી અને ટેબલો મુકાતા હતા. જમવાની પહેલાં હાલમાં નિયમપૂર્વક બેન્ડ (વાળું) વગાડવામાં આવતું હતું. તરેહ તરેહના ખેલોના સામાન મોખૂદ હતા. એક એક વર્ગનાં આશરે હજારો મુસાફરો બીજા દિવસેજ એક બીજાથી પરિચિત થઈ ગયાં. અને ખેલોના માટે તો ગોઠવણો શરૂ કરી દેવામાં આવી, ધર્મખર્તાઓ અને જાગૃકો જર્મન, આસ્ટ્રીયન અને ૧૭ તથા

ફેન્ચ હતા જે કે, ઇંગ્રેજ બોલવું જાણતાં નહોતાં એટલા માટે એ બધાને ઇંગ્રેજ બોલી શીખવાની હોશ હતી અને સ્ટીમરમાજ ઇંગ્રેજ શબ્દો શીખવા અને બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા હતા. ઘણાખરા શ્રીમત લોકો અમેરિકા યુરોપ વચ્ચેની મુસાફરી આમોદ પ્રમોદ (મોજસોખ) અને તંદુરસ્તીના માટે કરતા હતા, એજ કારણ છે કે તેને યથાશક્તિ મનોરંજક બનાવવાનો યત્ન કરવામા આવે છે.

ન્યુયોર્કમાં.

સાતમે દિવસે સ્ટાન્ડે સ્ટીમર ન્યુયોર્ક પહોંચી, ત્યાં બાહુતી ગાડીઓ હાકવાવાળા ઘણી તરેહના હોય છે. હું પાસેનીજ કોષ હોટલમા રાત્રિ દહાડવા માગતો હતો તે મહેને ટેટવાઈ માઇલ દૂર એક હોટલમા લઈ ગયો, એથી લાડા વિગેરેનો ખર્ચ બહુ આપવો પડ્યો. એક નવો મુસાફર ટંટા ફિસાદથી ગમરાય છે. અને તે દ્રષ્ટો નવા આદર્શને ઝાળખી લે છે. હું અક્ટોમરમા મ્હોઠો પહોંચ્યો હતો. ત્યાંથી સીધો ફિવાડેલ્ફિયા ગયો લાનો અભ્યાસ બે મહિના થયા શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો હું પાછો ન્યુયોર્ક આવ્યો, ત્યાંથી ફાર્મસી કોલેજમા દાખલ થવાની મહેનત કરી ત્યાં પણ વખતવીતી ગયો હતો, કોલેજો યુનિવર્સિટીના ચર્ચના પાદરી મને મળ્યા તેણે મહેને ખાશુપર બોલાવ્યો તેની સ્ત્રીએ પણ ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેણે ફાર્મસીના દુકાનદારો ને લખી મહેને વર્ષભર દામ અપાવવાની મહેનત કરી તેની સહાયતાનું પ્રયોજન ધાર્મિક જશ્વાઈ હતું.

મહારા હૃદયે એ સ્વીકાર ન કર્યો કે આ સહાયતાના બદલા-
 માં હું તુલેના ઋણી રહું. અમેરીકનોતું વર્તન ન્યુયોર્કમાં
 કેટલાક દિવસ રહેવાથી અનુભવ થયો કે સામાજિક વર્તનને
 જોવામાં આવે તો, “ રંગવાળા ” લોકોને માટે અમેરિકા
 કાંઈ મનોહર સ્થાન નથી. મકાન શોધવામાં ઘણું દુઃખ પડ્યું.
 જો કે મહારો રંગ કાળો ન હતો. છતાં પણ શિક્ષા જોતાની
 સાથેજ ધરતી માલકિણુ ગમરાધ જતી હતી જો કે બહાર
 પાટીયું લાગેલું હતું કે મકાનમાં રહેવાના ઓરડા ખાલી છે
 પણ તે ન દેવાનાં બંધાનાં શોધતી જણાતી હતી. જે ધર
 મગલાંડના કાંઈ ગામ અથવા શહેરમાં કેટલીક મિનીટ તપાસ
 કરવાથી મળી શકતું હતું તે અમેરિકામાં મેળવવા માટે
 દિવસ આખો પણ બસ નથી. હોટલોમાં ખાવાના “ રેસ્ટો-
 રન્ટ ” માં પણ રંગની વિરુદ્ધ ધૂણા સાથે ઝગડો રહે છે.
 મગલાંડનો સમાજ હૃદયમાં જે ભાવ રાખે છે, અને એતું બની શકે
 છે, પરન્તુ મગલાંડની સુધાસના તેને જો ધ્રુવ નથી દરવા દેતી

ચાહુ રાખનારા પોતાની અંદર કેરેકટર અને ત્યાગનો ભાવ રાખનારા હોતે તો ! પરન્તુ હવે તેની વિપરિત એ દશા છે કે હું વેદાંત સોસાયટીના મકાને ગયો, ત્યાં મને ખબર મળી કે સ્વામી લોકો ભારતીઓને મળવું પસંદ નથી કરતા.

બ્રિટીશ ગાયનાની સહેલ.

મ્હારો વિચાર થયો કે, હું આ ગુમાવેલા વર્ષને બ્રિટિશ ગાયના વિગેરે પ્રાન્તોમાં જઈ ગાળું. આફ્રિકામાં મ્હને ખબર મળી હતી કે ભારતિય કુલીઓની એક મોટી સંખ્યા દક્ષિણ અમેરિકાની તરફ પણ લઈ જવામાં આવે છે. ન્યુયોર્કથી મ્હે બ્રિટિશ ગાયનાની ટિકીટ લીધી. અને સ્ટીમરને રસ્તે એ તરફ રવાના થયો. એ સ્ટીમર જળપર ગરબુલ હિન્દની સાથે રોકાતું રોકાતું નીચે જતું હતું. એ હીપ હું રસ્તામાં જોતો ગયો. એમાં ઘણે ભાગે હજારી ગુલામોના વંશજોની વસ્તી હતી, જે કે આફ્રિકાથી પશુઓના સમાન ભરીને અહીં વ્યાપારના માટે લાવવામાં આવ્યા હતા. આ દિવોની વાસ્તવિક જાતિ જોને “ રેડ ઇન્ડિયન ” કહેવામાં આવે છે, ઘણેભાગે નષ્ટ થઈ રહી છે. અથવા જે ડેકાણે પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનવાળાઓનો અધિકાર હતો. ગોરા અને કાળા આખાદીના મેળથી દિલ્હાંતિ જાતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી. જોને “ ક્રીઓલ ” અથવા મલાર કહેવામાં આવે છે.

લાલી હરદયાળ સાથે સુલાકાત.

છઠ્ઠે દિવસે સ્ટીમર માટીનીક હીપના શહેર “ પોર્ટો ડેન્ચ ” પર પહોંચી. તે ડેકાણે સ્ટીમર એક દિવસ રોકાણી.

એથી તો એ કેટલું એ સાફ હતું કે તે અમેરિકામાં જઈ પૂરાણી આર્ય સમ્યક્તાને ફેલાવે. સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યનો અત્યુત્તમ પ્રભાવ થયો હતો તે આ સમયે દિનપ્રતિદિન શિષ્ય થઈ રહ્યો હતો. ધણીજ દિવસો પછી વાદવિવાદના અને તે સમય થઈ ગયા કે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં જઈ એક બે વર્ષ રહી તેને એ નવા કામનું કેન્દ્ર બનાવીશ. એ વેદાન્ત વિગેરે સિદ્ધાંતો માનવાને તૈયાર નહોતા. મહેં કહ્યું, વેદાન્ત નહિ તો સાંખ્ય તો ખરૂં, પણ ગમે તેવી રીતે આર્ય શીલ-સુશીનું ગૌરવ તો ભોળાના હૃદયમાં બેસારો અને પ્રાચીન આર્ય બ્રાહ્મણ સંન્યાસીના ત્યાગ અને બલિનદાનનું ઉદાહરણ બતાવવું તોજ ઉપયોગી થશે.

હું તો આગલી સ્ટીમરમાં બ્રિટિશ ગાયના રવાના થયો અને તે કેટલાક સમય પછી હાર્વર્ડ જઈ પહોંચ્યા. હાર્વર્ડમાં કેટલોક સમય રોકાયા ત્યાં ઠંડી વધારે હતી. અને તેની પ્રકૃતિ ગરમ હવા પાણીમાં રહેવાને બધાંજ ગમતી હતી. સરદાર તેજસિંહ કે જે પહેલાં કેલિફોર્નિયામાં રહી આવ્યા હતા અને ત્યાં ડિગ્રી મેળવવાને માટે રોકાયા હતા, તેમણે એમને બતાવ્યું કે કેલિફોર્નિયા તેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થશે ત્યાં કેટલોક સમય રોકાઈ પાછા જૂના વિચારો તેના હૃદયમાં જાગૃત થઈ ઉઠ્યા, અને તે એજ ઉદ્દેશ્યને રહામે રાખી “ હોનોટોલો ” દ્વીપમાં ચાલ્યા ગયા અને તપ કરવાનો આરંભ કર્યો. અને મહેને પત્ર લખી પોતાના પરિવારના સૂચના બ્રિટિશ ગાયનામાં દીધી. એક દિવસ છાંડી

જમ મહારી ખેગ રાખી દીધી. એક લાંબા વાળ વાળે
ભારતીય પૂજારી આવ્યો, અને મહેને પૂછ્યું કે, ક્યાંથી
આવ્યા છો ? કોણ છો ? મહે જણાવ્યું, ધાણવ્ય હું, મેલથી
આવ્યો છું. તેણે કહ્યું શું કુલિયોમાં ભર્તી થઈ આવ્યા
છો ? શું નવી સ્ટીમર આવી ગઈ છે ?

મહે જણાવ્યું, નહિ, હું એમજ આવ્યો છું.

તેણે કહ્યું, એવો તો આજ સુધી દેશથી કોઈ આદમી
આ તરફ આવ્યો નથી. તેની કમ્પા નહોતી કે હું અહીં
રહું. તેમ છતાં હું જતો, પણ ક્યાં જતો, રાતેતો બુખ્યોજ
સૂઈ રહ્યો. રહવારે ઇંગ્લેન્ડ ટોપી અને પાટલૂન ઉતારી ધોતીપું
અને પાંચડી પહેરી લીધી. એક બે ગરીબ જેવા આદમી
આવ્યા, અને મહારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. એમાંનો એક
કંઈક સમજદાર હતો, મુમત્ઝનું બેકટેમર સમાચાર વાંચ્યા
કરતો હતો. તેણે જમવાને ટાકમે મહેને ઘોડાક ચોખ્ખા લાવી
દીધા, તે મહે પ્રસન્ન થઈ ખાધા. ચાર પાંચ દિવસ સુધી
હું એજ ઠેકાણે સાદીપર સૂઈ જતો હતો અને દાળખાત
ખાઈ લેતો હતો. તે લોકો આવ્યો દિવસ મજૂરી કરીને
રહાંજે પાછા આવતા હતા. અને મહારી સાથે વાતચિત
કરતા હતા. આ સ્વતંત્ર કુલીઓનો વોર્ડ હતો. મહે તેને
પૂછ્યું કે શું કોઈ બચેલ ગણેલ અથવા પ્રતિષ્ઠિત ભારત-
વાસી પણ અહીં છે ? તેઓએ કહ્યું—“ હા છે, ડોક્ટર છે,
મહોદય પાદરી છે, બ્યાપારી પણ છે, પરંતુ ધણું કરીને
છસાઈ છે.” મહે કહ્યું—કોઈ હિન્દુ પણ છે ? ઉત્તર મળ્યો

હા, એક હિન્દુની સારી દુકાન છે. હું તેને મળવા ગયો અને તેને મહે કહ્યું કે હું અહિંયા લેકચર આપવા માગું છું, ત્હમે કંઈક બદોબસ્ત કરો. તેણે કહ્યું, હું કેવી રીતે માતું કે ત્હમે લેકચર દઈ શકો છો. ઇંગ્રેજીમાં વાતચિત્તો તે પણ કરી શકતો હતો પણ કોઈ ભારતિયને લેકચર દેતાં ત્હણે કદિપણ જોયો નહોતો. તેનો જન્મ અહીંજ થયો હતો, અને મહારા ઠાળાપાણીના સમયમા તે ભારતમા આવ્યો અને મહારાં ઘેરવાળાંને મળી ગયો હતો મ્હને સાથે. લઈ ઇસાઈઓની પાસે આવ્યો, હતો અને તેને મહારો. ઉદ્દેશ્ય જણાવ્યો. તેમાં એક ડૉક્ટર પણ હતો જે કે લંડનમાં રહી આવ્યો હતો તે ધણો ખુશી થયો અને લેકચર અપાવવા તૈયાર થઈ ગયો.

બ્રિટિશ ગાયનામાં મહારાં લેકચરો.

તેઓએ આશરે ૨૦ ડાહર ખરયાને એક રાત્રિના માટે “ટાઉનહોલ” ભાડે લીધો, અને વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર આપી કે દેશમાંથી એક પંડિત આવ્યા છે, તેનું લેકચર થશે ફરફરના ગાગોમાંથી ભારતિય લોકો હજારોની સંખ્યામાં એકત્ર થઈ ગયાં તેમાં ગોરા પણ ધણા હતા. લેકચરના પછી એ થયું કે તે મ્હને પોતાના મકાન પર લઈ ગયો. અને આખા જીવામાં જઈ મ્હે લેકચરો દીધા. ઇસાઈઓની અંદર મોટો ખગલળાટ મચી ગયો. મ્હે ખાસ વાતની નોટ એ કરી કે, આફ્રિકામાં જમે પોલિટિકલ ફરિયાદો હતી.

પરંતુ સ્વતંત્ર વ્યાપારી હિન્દુ સુસલમાનો ત્યાં પહોંચતા રહ્યા, એથી લોકો ઘણેભાગે પોતાના ધર્મ પર ખડા હતા. બ્રિટિશ ગાયનામાં પોલિટિકલ ફરિયાદો યોડી હતી, પરંતુ ઘણેક ઘણેક લોકો બધાએ ખસાઈ ચક્ર ગયા હતા, પ્રારંભિક શિક્ષણ છોડીને અને છોકરીઓને માટે જરૂરી હતું અને શિક્ષણનો ચાર્જ પાઠરીઓના હાથમાં હતો અને તમામ સ્કૂલો મિર્જા (મંદિરો) ની અંદર ખેસતી હતી. મેં તે અટકાવવાને માટે એક હિન્દુ સ્કૂલ ખોલી આમ તેમ ફરીને હજાર દોઢ હજાર ડોલરના આશરે તેના માટે ફંડ એકઠું કર્યું. એક વ્રાહ્મણે પોતાનું મકાન મદત આપ્યું તે માણસ કુલીમાં ભર્તી થઈને આવ્યો હતો અને તે ઘણું ધનવાન થઈ ગયો હતો.

લોકો કહેતા હતા કે હું ત્યાજ રહું. બીજું વર્ષ શરૂ થવાનું હતું. લાલા હરદયાળે મહેને લખ્યું હતું કે કલિ-ક્રાન્તિયા યુનિવર્સિટીમાં ફ્રી લેવામાં આવતી નથી, તમા ભારતીય લોકો પણ અહીં ધણું છે. હું અહીંથી ટ્રેમંડાડ ગયો કેટલોક સમય ત્યાં લેકચરો આપ્યા. આ બન્ને ટાપુ-ઓમાં ભારતીય વસ્તી અસહી માલિક છે. તેની સંખ્યા આશરે લાખ દોઢ લાખ સુધી આવી પહોંચી છે અને ગોરા તથા હાથથી એથી અર્ધા હશે. જામેડા અને હંચ ગાયનામાં પણ વીચ વીચ હજારના આશરે ભારતવાસી જોવામાં આવે છે, જે તે આપણા ધર્મના રહે તો આપણા નહિ તો આપણાથી હજારો કોચ દર.

(૮) સાનક્રાંસિસ્કોથી લાહોર સુધી.

સાનક્રાંસિસ્કોમાં.

જે પ્રદેશનું હું ઉપર વર્ણન કરી ગયો છું, ત્યાંના લોકો મને સદાને માટે ત્યાંજ રહેવાનો આગ્રહ કરતા હતા. પરંતુ હું કેવી રીતે રહી શકું. એથી મહેં તેમને કહ્યું કે “મહેં તેમને રસ્તો બતાવી દીધો છે.” આપ પોતેજ ચલાવો. ખીજું તેની સાથેજ મહેં લંડન પત્ર લખી નાંખ્યો હતો. ત્યાંથી એક હિન્દુ ડોક્ટર અત્રે આવ્યા હતા. મહારી હાજરીમાંજ તેમની પ્રેક્ટિસ ધણી સારી ચાલવા લાગી, અને તેમનું આચરણ પણ ધણુંજ સાફ રહ્યું. ત્યાંનું તમામ કાર્ય તેમને સોંપી હું અમેરિકા પાછો આવ્યો, અને ન્યુયોર્કથી ક્રાંસિસ્કો પહોંચ્યો. ચાર રાત્રિની મુસાફરી હતી. શર્મસી કોલેજનું ઠેકાણું હું જાણતો હતો. ટ્રામમાં બેસી હું એ તરફ જતો હતો. ટ્રામમાં જગ્યા નહોતી, હું ઉભો હતો. મને જોઈ એક સાહેબ પોતાની જગાએથી ઉઠી ઉભા થયા અને મને બેસવા કહ્યું. પહેલાં તો મેં ના પાડી. પરંતુ તેમના અત્યંત આગ્રહથી હું બેસી ગયો. તે મને પૂછવા લાગ્યા. શું તમે સ્વામી છો ? મહેં કહ્યું છું તો ધર્મોપદેશક, પરંતુ સ્વામી તો નથી. તેમણે મને પોતાનું કાર્ડ અને ઠેકાણું આપ્યું અને કહ્યું કે:—“ આપ મને અવશ્ય મળજો. ” સાનક્રાંસિસ્કોમાં આ પ્રકારે એક ડોક્ટરની સાથે મારો પરિચય થયો, જે હિન્દુ શીલસુશીના ધણા પ્રેમી હતા.

હું કોલેજમાં દાખલ થઈ ગયો, તેઓએ મને એ મહાન મેજવી આપ્યું. જ્યાં સુખપૂર્વક રહેવાનું સ્થાન મળે ગયું. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં કેલિફોર્નિયા ધણીજ સુંદર રિસા છે. ત્યાંના હવા પાણી ન હંડા કે ન ગરમ. સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં થર્મામિટર ૭૦ અને ૭૨ ની મધ્યમાં આપું વર્ષ રહે છે. સર્વ પ્રકારના ફળ અને અનાજ અહિં નીપજે છે. જમીન ધણીજ રસાળ છે. આ હવાપાણીમાં બચ્ચાનું પાલન પોપણુ ધણીજ જલ્દી થાય છે. એક વર્ષની વયમાં જાળક આઝવા લાગે છે અને કેટલાંક તો વાતો પણ કરવા લાગે છે. બીજા દેશો કરતાં આ સ્થાને શારીરિક બળ અને ઉન્નતિ અધિક થાય છે.

સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં કેળવણી એમ.

જાળક જાળકીઓ શરૂઆતમાં ઘણાં ભુદ્ધિમાન અને પ્રતિભાશાળી હોય છે. પરંતુ કેટલાક સમય પછી પૈસા કમાવાનો ખ્યાલ તેમની ભુદ્ધિને નષ્ટ કરી નાંખે છે. રકુલોનો શોખ અમેરિકામાં ઘણો છે. જે કર્યો હતો આનાદ નથી થયો, ત્યાંના નકશાની અંદર રકુલોને માટે સ્થળો પ્રથમથીજ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યા હોય છે. યુરોપમાં જેવા દરજ્જે ગિર્લ (ચર્ચ) નો છે, અમેરિકામાં તે રકુલોનો છે. આમાં કેવળ કેળવણીજ મહત્ત મળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સામગ્રી પણ છોકરા છોકરીઓને સરકારમાંથી મળે છે. કેલિફોર્નિયામાં છોકરા અને છોકરીઓ રકુ

લેખમાં સાથે એકઠાં બણે છે. પશ્ચિમ અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં “ આર્ટનો વિષય બણવામાં હી લેવામાં આવતી નથી. ” કન્યાઓની સંખ્યા યુનિવર્સિટીમાં છોકરાઓ કરતા વધારે તો નહિ પણ તેની પરાવરતો લગભગ અવશ્ય હોય છે. રકુલો અથવા યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની અંદર એક આશ્ચર્યજનક ઘટના એ જોવામાં આવે છે કે અભ્યાસના સમર્થીજ તેઓ પોતાનો ખર્ચ પોતે ચલાવવા માગે છે, અને તે માતા પિતા ઉપર ભાર નાખવા નથી માગતા. હજી આખાદી વધારે નથી વધી, એથી છોકરા અને છોકરીઓને દુકાનોમાં, દારખાનાઓમાં ઓફિસોમાં બળ્લે ત્રણ ત્રણ કલાકને માટે કામ કરવાની ઘણી ખરી મજૂરી મળી શકે છે. જ્યાં તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે. ભારતીય અથવા બીજા કોઈ અન્ય દેશીય વિદ્યાર્થીને કામ મળવામાં એટલી સુગમતા નથી હોતી. કેલિફોર્નિયાની સરકારી યુનિવર્સિટી બર્કલેની અંદર છે. સાનફ્રાન્સિસ્કો અને બર્કલેની મધ્યમાં એક ખાડી છે, જ્યાં બળ્લે મિ નિટના પછી રટીમરની આવ જાવ થાય છે.

સમતાની લહર.

એમ તો સર્વ જગ્યાએ અમેરિકામાં માનવી સમતાનો ભાવ જોરપર જોવામાં આવે છે. અમેરિકાની રેલ્વેમાં એકજ વર્ગ છે, અને પ્રત્યેક ગાડીમાં મખમલના તકિયાવાળી ખુરશીઓ હોય છે. એક ખુરશી એક મનુષ્યના માટે

છે. જગ્યા મેળવવા માટે તું તું હું હું નથી થતું? પરંતુ
 પશ્ચિમી રાજ્યોમાં તો એ સમતા પોતાની પરાકાષ્ટા પર
 પહોંચી ગઇ છે. કાનેજોના ચપરાસિયોનો પગાર ધણે ભાગે
 એટલોજ હોય છે કે જેટલો કે પ્રોફેસરનો શરૂઆતમાં હોય
 છે. ફરક એટલોજ કે પ્રોફેસરને શિક્ષણના બદલામાં પ્રતિષ્ઠા
 મળી જાય છે. આમ જુએ તો હોદ્દા અધ્યાપકોનું કોઇ
 વિશેષ માન નથી જળવતા. હાજરી બોલતી વખતે “સર”
 કહેવાનો ત્યાગ નથી. માત્ર “Yes” બસ સમજવામાં
 આવે છે. કામગીરી પર ઠેકાણું વખતી વખતે મિસ્ટર અથવા
 એસ્કવાપર નાખવા તે સમય અને શાહીનો મિગાડ કરવા
 જેવું છે. નામપણુ ધણેભાગે અધુન લખવામાં આવે છે,
 અને રંગની વિરુદ્ધ ધૂણીનો ભાવ વિષમાન છે, પરંતુ પૂર્વ
 અમેરિકાથી થોડો છો. મહેને કટલાક દિવસના માટે એક
 “હાઇકોર્ટ” માં અનુવાદકના રૂપમાં જવું પડ્યું. એક
 ભારતીય મજૂર રેલ્વે લાઇન પર કામ કરતો કરતો ટ્રેનની
 નીચે આવી મરી ગયો. તેના માઇએએ તેની સ્ત્રીના ભરણું
 પેાષણના માટે કટલાક હજાર ડોલરનો કંપની પર દાવો
 વાધ્યો હતો. તેની હકીકતનો અનુવાદ કરવાને માટે હું
 જતો હતો. ધણે સમય વીતી ગયો. એક દિવસ હું સડક
 પર જતો હતો. તેવામાં અકબીકાને હું આમતેમ જોઇ રહ્યો
 હતો કે એક મકાનની ઉપરથી તે જડજ સાહેબ ઉતર્યા
 અને મહેને મકાન પર લઇ ગયા અને મહારી સાથે ધણી-
 વાર સુધી વાતો કરી.

સાનક્રાંતિરૂઢિમાં ભારતવાસિની સંખ્યા.

આ એ પ્રકારનો દેશ હતો, જ્યાં આશરે આઠ દશ-હજાર પંજાબી સિખ, હિન્દુ મુસલમાન મજૂરો કામના માટે ચાલ્યા ગયા. એ લોકો પહેલાં પશ્ચિમમાં અથવા પોલિસમાં દાખલ થઈ ચીનમાં ગયા. ત્યાંથી કોઈ સંયોગવશ અમેરિકા જઈ પહોંચ્યા, તેણે પત્રો લખ્યા, અને કેટલાક વર્ષોથી તેની સંખ્યા ધણીજ વધી જઈ હતી. ઘણેભાગે એ લોકોને ગામની અંદર ખેતરમાં કામ મળતું હતું, પરંતુ દિવસ રાત્રિ તેના વ્યવહાર ગોરાઓ સાથે રહેતો હતો જેને તે પોતાની ખરાબર સમજ્યા કરતા હતા. અમેરિકામાં કેટલોક સમય રહેવાથી એ મજૂરોના મનથી ભારતવર્ષનીના ખરાબરીનો વિચાર ઉડી જતો હતો. અને તે પણ ખીર્જા મનુષ્યોની માફક પોતે પોતાને સમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગી જતા હતા. એ લોકો રહેરોમાં ઘણા આછા રહેતા હતા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે કદિ સમય મળતો હતો, ત્યારે એજ લોકોની પાસે કામ કરવાને માટે ચાલ્યા જતા હતા અને કેટલાક રૂપિયા ખચાવી લેતા હતા. હું પણ રજાઓના દિવસોમાં એક પાર્ટીની સાથે ફક્ત તોડવા ના કામપર ગયો. અમને અહીં ડોક્ષર દરરોજ મળતા હતા. તે કાંમ કેવળ એક માસ સુધી ચાલ્યું, ખીલ્તું કાંમ વધારે કઠિન હતું, જેથી હું પાછો આ ચાલ્યો આવ્યો.

ડ્રગ સ્ટોરની દુકાન.

કેટલાક સમય પછી હું એ ડોક્ટરને જઈને મળ્યો. તેણે પોતપોતાના મિત્ર સ્ત્રી પુરુષોની સાથે દિવસ નક્કી કરી મહને બોલાવ્યો અને ધાર્મિક વાતચીત કરતા રહ્યા. ધાર્મિકી કોલેજમાં ધણેભાગે તમામ વિદ્યાર્થી બાર વાગ્યા સુધી કોલેજમાં રહ્યા પછી દિવસ અને રાત્રિ “ ડ્રગ સ્ટોર ” મેડિકલ દુકાનોમાં કામ કરતા હતા. મહારા ઝોળખીતા ડોક્ટર કેવળ પ્રેક્ટિસ કરતા હતા તેના એક મિત્ર ડોક્ટર હતા, જેની બે દુકાનો હતી તેણે એને કહી મહને એની દુકાનના કામપર લઈ લીધો. મહને કામ કરવાનો અભ્યાસ પડેલો નહોતો. હું દુકાનની અદર એક કોર્ટીમાં રહેતો હતો. ખાવાના સિવાય દશ ડોલર પાકીટ ખર્ચના માટે મળતા હતા.

લાલા હરદયાળ હિન્દુ ઋષિના રૂપમાં.

હું સાનક્રાસિસ્કોમાં મહિનો રહ્યો ત્યાં લાલા હરદયાળ “ હોનોલોલો ” થી પાછા આવ્યા. પાછો મહે પ્રયત્ન કર્યો કે તેને વહેમોથી હઠાવી કોઈ ચોક્કસ કામની તરફ ખેંચું. એજ ડોક્ટરની માર્ગદર્શિ એક હાલ ભાડેથી લઈ હિન્દુ શિલ્પસુધી પર તેના લેકચરો અપાવ્યા જેમના પછી બહુલે યુનિવર્સિટીના ત્રીય વિદ્યાર્થીઓએ યુનિવર્સિટીમાં એ વિષયોપર લેકચરો કરાવ્યા એની બાબત, વફાત્વ શક્તિ અને

યોગ્યતા આશ્ચર્યજનક હતી, તેની કીર્તિ એટલે સુધી ફેલાવા લાગી કે બર્ફલે યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત પ્રોફેસર તેનો મક્તબા બની ગયો, અને તેની પાસેની એક યુનિવર્સિટી (સ્ટેમ્ફોર્ડ) માં લાલાહરદયાળની સિફારસ કરી કે તેને ત્યાં સંસ્કૃત અને હિન્દુ દ્વિલસુશીનાં પ્રોફેસર નિમવા જોઈએ. લાલાહરદયાળ યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેન્ટને મળ્યા. કેમકે તેણે કેઈ પણ જાતનો પગાર લીધા સિવાય કામ કરીશ, એવું કહ્યું આથી તેણે તુરંતજ એક પ્રોફેસરશિપ સ્વીકાર કરી લીધી. અને તે સ્ટેમ્ફોર્ડમાં રહીને કામ કરવા લાગ્યા.

લાલા હરદયાળના વિચારો સાથે મહારો મતભેદ.

સ્ટેમ્ફોર્ડે સાનક્રાંસિસ્કોથી પચાસ માઇલ દૂર છે. એથી તેની સાથે મુલાકાત ઓછી થતી હતી. પરંતુ મહેને એટલી ખર્ચ પડી કે તે થોડા સમયની અંદરજ પોતાની યોગ્યતા, સાદાઈ અને સ્વાર્થ ત્યાગની શક્તિથી લાલાહરદયાળે યુનિવર્સિટીમાં અને કેલિફોર્નિયાના વર્તમાન પત્રોની દૃષ્ટિમાં એક વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કરી લીધું. વર્તમાનપત્રો તેને હિન્દુ ઋષિ (Sage) ના નામથી લખતા હતા. ત્યાં રહેતાં રહેતાં એના વિચારોમાં પાણું પરિવર્તન થવા લાગ્યું. હવે એ પરિવર્તન સોશિયાલિઝમ અને કમ્યુનિઝમની તરફ હતું, લાલાહરદયાળ કદિ મધ્યમ સ્થિતિમાં નહોતા રહેતા. તે સદૈવ એક કિનારેથી ખીજા કિનારાપર ચાલ્યા જતા હતા. તુર્તજ કમ્યુનિઝમથી એનાર્કિઝમપર જઈ પહોંચ્યા. યુનિવર્સિટીમાં અને તેની બહાર ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ પ્રુસ્થો

પ્રચાર કરવાનો આરંભ કરી દીધો. તેની ક્લાસમાં કન્યાઓની સંખ્યા વધારે હતી. પ્રેસિડેન્ટની પાસે આ બાબતની ફરિયાદ થઈ. લાલાહરદયાળ ગહને મળ્યા. મહારી સલાહ એ હતીકે, તે એનાર્કિજમના વિચારોને કેવળ પોતાના હૃદયમાં જ રાખે, અને જો જરૂરી સમજે તો કેટલાક વર્ષ સુધી તે પર વિચાર કરીને એ વિષય પર એક પુસ્તક લખી નાખે. પરંતુ તેણે કહ્યું હતું તો મહારા વિચારોને કદિપણ દબાવી નહિ રાખું. અને યુનિવર્સિટીને પણ છોડી દઈશ.

તેમણે તો ખુલ્લો ખુલ્લો એનાર્કિજમનો પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો. યુનિવર્સિટીને છોડી સોનાર્કિસ્ટકો આત્મા આવ્યા. મહારા અને તેના વિચારો મળતા નહોતા એટલા માટે ગહે પછી તેના દોષ કામમાં દિલથી ભાગ ન લીધો. પોતાના કામમાં ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને તેણે સામેલ કરી લીધા અને પછી સિખ લોકોની સાથે પણ હળવા મળવાનો આરંભ કર્યો.

મહારાજ પાછા ફરેલું.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના મે માસમાં ગહને યુનિવર્સિટીની એ ડીગ્રી મળી ગઈ ગહે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો લાલા હરદયાળ ગહને મળ્યા. અને કહ્યું કે, કેટલાક હિન્દી પોર્ટ-લેન્ડ (સ્ટેટ્સમેન) માં એક કમીટી કરીને એવો નિશ્ચય કરવા માગે છે કે તેઓ કેવી રીતે દેશના કામમાં સહાયતા કરે છે, હું એ તરફથી જઈ પાછો ધર તરફ જઈ ૧૫ એમ ધારી તેની સાથે ત્યાં ગયો. જે દિવસ અને

એક રાત્ર ત્યાં રોકાયો. મહારો મત એવો હતો કે રૂપિયા એકત્ર કરીને યુનિવર્સિટીની સાથે બે ત્રણ મહાન લઘુ ભારતીય વિદ્યાર્થીના માટે ફ્રી બોર્ડિંગનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ અને દરવર્ષે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા શિક્ષણના માટે અમેરિકામાં વધારે ને વધારે મંગાવવી જોઈએ. લાવા હરદયાળનો વિચાર હતો કે એક છાપખાનું અને એક વર્તમાનપત્ર ચાલુ કરીને પોલિટિકલ પ્રચારનું કામ જરૂરી છે, મહારો મતબેદ હતો, પરંતુ તેની કોઈ વાત નહોતી કારણકે મહારે ત્યાં રોકાવુંજ નહોતું. હું ન્યુયોર્ક ચાલ્યો આવ્યો અને ત્યાંથી ઇંગ્લાંડ આવી પહોંચ્યો.

ઈંગ્લાંડમાં મહારી પર દેખરેખ.

ત્યારમાદ મહને કોર્ટમાં જવાની પહેલાં કંઈ જ્ઞાન ન થયું કે તે ત્યાં શું કામ થય છે જો કે મહને જ્ઞાન નહોતું, પરંતુ ત્યાં બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની કાઉન્સિલને બધા સમાચાર મળતા હતા. બરુકે તેને એ પણ ખબર હતી કે હું ત્યાંથી ચર્ચ આગળ આવ્યો છું. મહારી વિરુદ્ધ શક પહેલાંથીજ હતો. હું લંડનમાં હતો ત્યાંજ સાનફ્રાંસિસ્કોમા ગદર (બળવો) નામનું વર્તમાનપત્ર નીકળવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. મહારો વિચાર એ હતો કે લાહોર પહોંચી પશ્ચિમ પદ્ધતિ પ્રમાણે દવાઓ બનાવવાનું એક કારખાનું ખોલવું. તેની શરૂઆતના માટે કેટલીક જરૂરી ચીજો અને મશીનો વિગેરે ખર્ચવાની જરૂર હતી, તે મહેં લંડનમાંથી ખરીદી લીધી. મહને કેટલાક

કે આપે આખી રાત્રિ અમને હેરાન કર્યા છે. એજ વખતથી બિન કાષ્ટે પોલિસનો પહેરો લાગુ થઈ ગયો. બે દિવસ રોકાઈ હું પંજાબ તરફ રવાના થયો. નિયમાનુસાર પોલિસનાં સિપાહી પાછળ પહેરો બરતા ચાલ્યા આવ્યા, અને થોડે થોડે દૂર પાર્ટી બદલ્યે જતી હતી. મોટા સ્ટેશન ઉપર પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જાતે આવી બેઠા જતા હતા. એક સ્ટેશન ઉપર એક મરાઠા સી. આઇ. ડી. સબઇન્સપેક્ટર ડબ્બામાં આવી બેઠા. મહારી સાયરાગાએ હેતી ઘણી મસ્કરી અને અપમાન કર્યું. જે પર મહેં ઘણી દિલ-ગીરી બતાવી.

લાહોરના સ્ટેશનપર.

દિલ્હીથી ખાસ સબ ઇન્સપેક્ટર લાહોર સુધી આવ્યા. લાહોરમાં સ્ટેશનપર કેટલાક મિત્રો ગયા હતા, ટ્રેનમાંથી મહેં તેને કહ્યું કે આ સાહેબ મહારી અર્દાસમાં છે તેણે હાથ જોડી દીધા અને કહ્યું કે આપના માટે અમે જે રાત્રિ સ્ટેશન પર જાગતા રહ્યા છીએ. હું આપને કહું છું કે આપ લાટ સાહેબ (ગવર્નર) ને મળો તો ઠીક થશે. મહેં કેવળ એટલો ઉત્તર આપ્યો કે મહારે લાટ સાહેબથી કશું પ્રયોજન નથી, જો તેમને જરૂર હશે તો મહેં માફ કરી લેશે, હું હાજર થઈ જઈશ. સંભવ છે કે એ વાતનો રિપોર્ટ થઈ ગયો હશે.

(૯) અમેરિકન હિંદીઓમાં જુસ્સો.

શું બધા હિન્દુ મુસલમાન હોય છે ?

કેવળ અમેરિકામાં હિન્દુ શબ્દનો ઉચિત-પ્રયોગ થાય છે. અમેરિકન લોકો હિન્દુ શિષ્ય અને મુસલમાનમાં કશો ભેદભાવ રાખતા નથી. તે બધાને એક જ નામ “ હિન્દુ ” થી બોલાવે છે. આ નામનો આ દેશના રહેવાવાળાને વિદેશી જાતિઓ ધરાની, યુનાની વિગેરેએ નામ આપ્યું, અને જેનો ઉપયોગ અમેરિકામાં હજુ સુધી જોવામાં આવે છે. એક વાર મહારા એક અમેરિકન મિત્રે કહ્યું “ શું બધા હિન્દુ મુસલમાન હોય છે ? તેણે એક બે મુસલમાનોને ધર્મની બાબતમાં કંઈક પૂછ્યું હતું. જેપર તેણે પોતાનો ધર્મ મુસલમાન બતાવ્યો અને તેને એ સંશય ઉપજ્યો કે કદાચિત બધા હિન્દુ મુસલમાન હોય છે.

કામાગાટામાફની પ્રસિદ્ધ ઘટના.

અમેરિકામાં કામ કરવાવાળા ભારતવાસીઓની નસે-નસને લાલા હરદયાળે બરોબર ઝોળખી લીધી. જ્યારે તેમણે જાપખાતું ખોલી “ ગદર ” નામનું વર્તમાનપત્ર ઉડું અને હિન્દી ભાષામાં કહાડવાનો આરંભ કર્યો. અને તેમાં મનુષ્યની સમાનતા અને ઈંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ લેખો લખવાનો આરંભ કર્યો. એ ખુલા પ્રચારે લોકોના હૃદયપર ઉડો

પ્રભાવ પાડ્યો. કેટલાએ નવયુવકો તેમની પાસે કામ કરવાને માટે આવી પહોંચ્યા, લોકોએ હજારો રૂપિયા મોકલવાની યત્નઆત કરી દીધી. એ અદોલન એ સમયેની અંદર થઈ રહ્યું હતું કે જ્યારે “કામાગાટામાર” સ્ટીમરનો પ્રસિદ્ધ બનાવ બન્યો.

કેનેડાની બ્રિટિશ કાલોનીમાં કેટલાએ વર્ષોથી હિન્દુ-મજૂરોની વિરુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો હતો, કેમકે એશિયાના બીજા દેશો, જપાન અને ચીનના મજૂરોને તોએ દેશોની સરકારના કાર્યી રોકવા નહોતા નહોતા, હિન્દીઓને રોકવાનો તોને કોઈ ઉપાય મુજબતો નહોતો. આખરે તોને એક ઉપાય મુજબો. જે લોકો ભારતમાંથી અમેરિકા જતા હતા, તે બધા હાંમકાંગમાં અમેરિકાની સ્ટીમર લેતા હતા. કલકત્તાથી કોઈ સીદી સ્ટીમર અમેરિકા જતી નહોતી. કેનેડાવાળાએ એવો કાયદો ઘડ્યો કે કેનેડામાં ઉતરવાને માટે પોતાના દેશથી સીદા એકજ સ્ટીમરમાં ત્યાં આવવું જોઈએ. ધણુખરા હિન્દુઓએ કેનેડા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ આ કાયદાનુસાર ત્યાંથી પાછા વાળી દેવામાં આવ્યા. એવા લોકોની એક ભારી સંખ્યા હાંમકાંગમાં એકઠી થઈ ગઈ, જે કે કેનેડા જવા માગતી હતી, પરંતુ તેને ત્યાં ઉતરવાનો કોઈ ઉપાય ન મળ્યો. એમાંના કેટલાક પોતાની જમીન વેચી એ વિચારથી બહાર નીકળ્યા હતા. આ સમયનાં વિત્તો દૂર કરવાનો એક ઉપાય સરદાર ગુરદાસિંહને મુજબો. તેણે બધા લોકોને ખુશી કર્યા અને એક જપાની સ્ટીમર ખાડે પહોંચા બધાને કલકત્તા લાગ્યો અને ત્યાંથી સીદા

ખેડોવાર (કેનેડા) તરફ રવાના થયા. કેનેડાવાળા આશરે
 સેંકડો હિન્દુ એકઠા આવતા જોઈ ગભરાઈ ગયા અને
 સ્ટ્રીમરને ખંદરની પાસે આવતા રોકી દીધી. એ ઠેકાણે કેટ-
 લાક દિવસ ઝગડો ચાલુ રહ્યો. એ લોકો કેનેડામાં ઉતરવા
 માગતા હતા. કેનેડાવાળા તેને ઉતરવા દેતા નહોતા. પોલિસ
 તેને રોકવાને માટે ગઈ. લોકોએ ઉપરથી પથરો કાઢતા
 માર્યા, જ્યાં તેઓનાં કેટલાક માણસો ધામણ થયાં.
 હવે તેણે તોપ લાવી સ્ટ્રીમર ઉડાવી દેવાની ધમકી દીધી,
 પરંતુ ખેડોવાર અને આસપાસના રહેવાવાળા ભારતીય
 લોકો ચહેરને લૂટવા તૈયાર થઈ ગયા. કેનેડામાં સૈન્ય નથી,
 કે જેનાવડે એ લોકોના રક્ષણને માટે આવી જાય. આખરે
 સ્ટ્રીમરવાળા લોકો પાછા જવા તૈયાર થયા. તેની પાસે
 ખોરાક પાણીની સામગ્રી સમાપ્ત થઈ ચુકી હતી. જો કેને-
 ડાની ગવર્નમેન્ટ તેનો આવવા જવાનો ખર્ચ અને તમામ
 ખોરાક વિગેરે સાધનો પૂરાં પાડી દે તો તે ચાલ્યા જશે,
 ગવર્નમેન્ટ ખુશી થઈ ગઈ. જો કંઈ તેણે માગ્યું તે દીધું.
 પરંતુ તેનીસાથે એક ચિઠ્ઠિય કાસોની એ એવું વર્તન ચલાવ્યું
 કે જેનો ધા તેના દિલપર એવો લાગ્યો કે તેપર રૂઝ આવવી
 સહજ નહોતી. સ્ટ્રીમર પાછી કલકત્તા આવી અને બજ
 બજ મુકામે નંગર નાંખવામાં આવ્યું. એ ઠેકાણે બધા લોકો
 ઉતર્યા. પોલિસ એવા વિચારથી ત્યાં ગઈ હતી કે તેને
 કસકત્તા જતા અટકાવવા અને ટ્રેનમાં લાવી પંજાબ પાછા
 રવાના કરી દેવા. તેના હૃદયમાં શક પેદા થયો, અને

વળી પાછા આમળથી બનેલાં તો હતાં પછી શું પૂછવું ? તેણે ચાલવાને માટે ના પાડી, એટલામાં ફાગ આવી મઈ. અને ત્યાં ટટો થયો. જેમાં બન્ને તરફના માથુસો માર્યા ગયા. અને કેટલાક ધાપલ ગયા. ઘણા લોકો બાગી મયા અને બંગાલના ગામોમાં દૂર દૂર સુધી આશ્રય શોધતા. ફર્યા, જેમાંના કેટલાકોને પકડી લીધા.

એ બનાવના સમાચાર અમેરિકાના સિખ લોકો પર વિશેષ પ્રભાવ પાડ્યો. તેની સાથે અમેરિકન સરકારે પણ લાલા હરદયાળને પકડવાનો મત્તન કર્યો. તે ત્યાંથી ન્હાશીને યુરોપમાં ચાલ્યા ગયા, પરંતુ તેમના સાથે કામ કરવા-વાળાના દિલપર લાગી હતી, એથી પોતાના કામમાં તેનો જીરુસો એથી પણ વધી ગયો. એટલામાં યુરો નું મહાયુદ્ધ સળગી ઉઠ્યું, જે કે અમને અહિ ખમર ન્હોતી તથાપિ અમેરિકન પત્રોમાં બહાર પડી ચૂક્યું કે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ભારતીય સેનાને રણક્ષેત્રમાં લડવાને માટે લાવશે. “ગદર” પત્રે તુરતજ આન્દોલન કરવાની શરૂઆત કરી દીધી, ભારતમાં જાઓ, સેનાઓને બહાર જતી રોકો એ લોકો આ વિચારને લઈ સ્ટીમરમાં ચડી મોટી સંખ્યામાં ભારત તરફ રવાના થઈ ચુક્યા. એમાં વહો હતો, જેણે હજારો ડોલરોની પુંજ એકત્ર કરી હતી, તે બીજાઓને મોંપી દીધી. કેટલાક “જેક” હતા, જેનું કામ ત્યાં પૈસા કમાવા અને શરાબ પીવાનું હતું. તેની પાસે એક પૈસો ન હતો, તેણે પોતાના ભોગવિવાસ ગ્રાડી દીધા અને

દેશભક્તિથી સ્ટીમરપર સ્વાર થઈ ગયા, રસ્તામાં હાંગકોંગ સિંગાપુર, અને રંગુન વિગેરે સ્થાને જ્યાં સ્ટીમર રોકાતી ત્યાં તે જતા અને સૈન્યના લોકોને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા હતા. સિંગાપુરની એક પહાડન પર ઘણી ઉંડી અસર થઈ. તેને યુદ્ધમાં મોકલતા હતા, જેથી તેના ઓશિસરોએ ના પાડી દીધી અને ઝાઝો વધીને બળવાના રૂપમાં આવી ગયો, જેમાં સેક્ટો મનુષ્યોતું રક્ત પડ્યું, એમાં ગોરા પશુ હતા, આખરે જમાની સિપાહીઓની સહાયતાથી બળવો શાંત પાડ્યો.

પંજાબ ગવર્નમેન્ટનું અધુરું કામ.

મહેને કેટલીએ વાર આ સર્વ હાલત અને ખીજ વખત મુકદ્દમો વાંચી વાંચીને પેલા છોકરોની વાત યાદ આવતી હતી, જેણે પોતાની માને કહ્યું—“ભારતો ભારતો દિલ્લી આવ્યો જાઉં અને જીતી લઉં, ને મહારો હાથ કાઢ ન રોકે.” સરકારને “ગદર” પત્ર મળતું હતું. તેને પોતાની તરફથી તમામ બાબતોની ખબર હતી. એ બધી ખબરોના આધારે સરકારે એ નિશ્ચય કર્યો કે જે કોઈ અમેરિકાથી આવે તેને સ્ટીમર પરથીજ પકડીને નજર કેદ કરી લેવો. હું જાણું છું કે દેવળ એ એકજ શસ્ત્ર હતું કે જે પંજાબ સરકાર આ ચળવળને પૂરી રીતે રોકવાને માટે કામમાં લાવી શકતી હતી. એવું કરવાથી બેઘક પંજાબ સર્વદા શાન્ત પડ્યો.

રહેતાં ન ગવર્નમેન્ટને ગલરાટ થતે અને ન આટલા મનુષ્યોની હત્યા થતે. પણ જે કંઈ કરી રહ્યા હતા તે કેવળ આંધળા જોસમાં કરી રહ્યા હતા.

મને જે મુઝવણ હતી તે એજ કે આ ગવર્નમેન્ટ જે પોતે પોતાને આટલી સાવધાન, સમજાવણી અને સતર્ક બતાવવાનો અભિમાન કરતી હોય, તે શરમાં એટલો પણ બંદોબસ્ત ન કરી શકી. બુદ્ધિ દોડાવાતું કામ હતું. બેસઠક ધણાખરા આદમી પકડી લીધા, 'પરંતુ કસકતાની સ્ટીમરોમાંથી કેટલાક આદમી જેવાં તેવાં બહાનાં બતાવી નીકળી આવ્યા, અને ધણાખરા લંકા વિગેરેની તરફથી વગર રોકે ટોકે ઉતરી ગયા. જ્યારે તે પંજાબ પહોંચી ગયા ત્યારે તે ખુશી રીતે પંજાબમાં ફરવા લાગ્યા. તેને મ્હારા નામની ખબર હતી. એ હું માતું છું,' અને તેમાંના બે ચારે એવો ખુલાસો કર્યો કે તે લાહોરમાં મ્હને પોતાતું નિશાન બતાવશે, જ્યાં બીજા મ્હને ઓળખી શકે. પણ મ્હારી સમજમાં એ તથા આવી શકતું કે, હું તેને કેવી રીતે રોકી અટકાવી શકત અથવા જ્યારે કોઈ સ્વાતંત્ર પુરુષ મ્હારી પાસે કંઈક વિનંતી કરે તો હું તે થી રીતે ના પાડી શકું અને તેમ કરવામાં મ્હને કાયદાની દૃષ્ટિથી અથવા વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી મ્હારો કંઈ દોષ જણાયો નહિ. બેશક ત્હેણે મ્હારી માર્શલ અમેરિકન સોનાને બદલાતું હું તેને એક સાધારણ સેવા સમજું છું કે જે એક પરદેશીના માટે કરી શકાય છે અને કરવી જોઈએ.

પ્રસિદ્ધ રાસ બિહારી પંજાબમાં.

એમાંના એક મિસ્ટર પિંગલા નામનો મરાઠો નવયુવક કે જે અમેરિકાથી આવ્યો હતો, પહેલાં બંગાલની ગુપ્ત મંડળાઓ ની સાથે ઓળખાણુ રાખતો હતો. તે બનારસમાં જઈ પ્રસિદ્ધ રાસ બિહારી બોક્ષને મળ્યો. અને તેને પંજાબમાં તેડીલાવ્યો. એકવર્ષ પહેલાં તેને દીક્ષી પડ્યંત્રના અભિયોગે ગા અગ્રેસર ગણવામાં આવ્યો હતો, અને તે પકડાયો ન્હોતો. તેને પકડવાને માટે એક મોટી રકમનું ઈનામ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. તેણેવર્ષભર આમ તેમ કાપ્યું અને આશ્ચર્યજનક સાહસ કરતો તે પાછો પંજાબમાં આવી પહોંચ્યો.

ઘાડો પાડવાની વિનાશકારી

ભૂલભરી પોલિસી.

તે લોકોના મુખ્ય મેંબરો એ લુધિયાના ન્દાનાં ન્દાનાં રોકનો પાસે પોતાની કમીટીઓ કરી. એમાં કહિતો ડાવ છીયોપર ધાવો કરીને ફાજની સાથે મેળવવાની કોશિય થઈ, કદિ સરકારી ખજાનાને લૂટવાની પરન્તુ એમાં કશી સફલતા ન થયા પછી બેંગાલનો કાર્યક્રમ લોકોપર ઘાડો પાડી રૂષિયા એકઠા કરવાની શરૂઆતકરી. જેથી પોતાના ખર્ચનો નિભાવ આણે અને બજવાની તૈયારીનો સામાન એકઠો થાય અને દેશનાનામપર ઘાડો પાડવાની કે લૂટકરવાની પોલિસી કદિ સમજમાં નથી આવતી. ઇલુજ પહેનર છેકે તે નવજી

વકો સર્વથી પહેલાં પોતાના ઘરોપર ધાડપાડે અથવા પૈસાની જરૂરિયાત હોયતો તેના માટે પોતેજ કામ કરે ખાનગી પાસે પૈસા માગે અથવા જે સોડાપર પોતે ધાડપાડતા હોય એ કશું અથવા ગામને દેશ બહિતનું શું શિક્ષણ મળે છે ? મહે' જેલમાં ગંગાલના ડોક્ટરની પાટીને કટલીએવાર એ ખાખત પૂછ્યું, તો જવાબમાં કહ્યું કે શિવાજી ધાડો પાડતા હતા, શું એ ખોટીવાત છે ? શિવાજી કિલ્લા અને શાહી ખનના લુટતો, હતો, અને તેમજતાં એ કદાચ તેણે લૂલ કરી તો શું, આપણે તેમ કરવું ? ધાડોના લીધે તો તેની સશળતા નથી હું તો ધાડોની તરફેણના નામધારી લીડરો નો સ્વાર્થ અને પાપ જોઈશું કે જે નવયુવકને ફસાવી પોતે નાણા નષ્ટ કરવા માગે છે.

આ તરફ પોલિસને એ બધાનાં નામકામ ગામ અને જીલ્લા ના ડેકાણાની ખબર હતી. પોલિસ જ્યાં ત્યાં તેની પાછળ હતી. તે પોતાના ગામમાં જતા પોલિસના ડરથી રાત્રિભર પણ રોડાતાં નહોતા. આમ તેમ ફરવામાં બાકે અને ખોરાકના માટે ખરચ જોઈએ, એટલામાટે જ્યારે તેણે ધાડો પાડ્યો સરકરી ત્યાં આમ તેમ ફરતા તેના સાથીઓ પકડાવા લાગ્યા. પેશાવરમાં જગતરામ પકડાઈ ગયો, અંબાલામાં પૃથ્વિસિંહ પકડાયો. શિરોજીપુરથી ટાંગામાં જતા કાત આદમી એક ગામની પાસે તેના પહે રવેશથી ઝાળખાઈ આવ્યા કે તે જો અમેરિકાથી આવેલા છે, તેને અટકાવી તપાસ લેવા માગી. તેની પાસે પિરતોલ

હતી, એથી ફાયર ચાલુ કર્યો ચાલુદાર સિપાહી માર્યો ગયો અને તે લોકો જંગલમાં નાશી ગયા. પોલિસોએ ગામવાળા ને સાથે લઈ ઘેરો ધાડ્યો નિરૂપાય થઈ પકડાયા અને મુકદ્દમે ચલવી ફાંસી ને લાકડે ચડાવી દેવામાં આવ્યા. તેમાં એક પંડિત કાશીરામ હતો, જેની ચાલીશ હજારની પોતાની મિલકત હતી તે સર્વ ગવર્નમેન્ટને હસ્તગત થઈ લાહૌર શહેરમાં ત્રણ માણસો એક ટાંગામાં જતા હતા. એક સાર્જન્ટ પોલિસે તેને પકડવા ધાર્યો. તેઓએ પિસ્તોલથી ફાયર કર્યો સાર્જન્ટ ધાયલ થઈ મર્યું પામ્યો. એમાંના બે નાસી ગયા. અને એક પકડાઈ ગયો. તેને પણ ફાંસીને માંચડે ચડાવી દીધો.

લુધિયાના જિલ્લામાં બેત્રણ ધાડો પાડવામાં આવી આખરે એક ધાડ અમૃતસરની પાસે ચળ્યા નામના એક ગામમાં પાડી. તેનું કારણ અંગત વૈર અને સ્વાર્થ હતો. ત્યાંના કેટલાક જાટ એક બ્રાહ્મણ સાહુકારના કરજદાર હતા. તેથી તેનાપર વૈર રાખતા હતા. તેના એક સગો હતો. તે અમેરિકાથી પાઠો આવ્યો હતો અને એ પાર્ટીની સાથે સગંધ રાખતો હતો. તેઓ બધા એકત્ર થઈ ગામમાં ધાડ પાડી. ગામના લોકો તેની મદદ માટે નીકળી પડ્યા. અંદરે અંદર ટટો થયો જોન્ય અને પિસ્તોલોપણ ચાલી અને બ્રાહ્મણને નિર્દયતાથી મારી નાખ્યો. ત્યાંના એક સાધારણ લુદાર તેની સાથે ગયો હતો તે ભાગી ન શક્યો. તેણે બનાવ્યું કે મવાસિંહ એ બધાને આગેવાન હતો. મલા

સિંહની તપાસના માટે પોલિસે કૃપાલસિંહ નામના એક આદમીને છોડ્યો તે એની સાથે મળી ગયો અને લાખી પહોળા વાતો કરી પુગ્ત એ બધાનો લીડર બની ગયો. કૃપાલસિંહની સહાયતાથી મયાસિંહને અમૃતસરના સ્ટેશનપર પકડી લેવામાં આવ્યો. એ સોડોને કૃપાલસિંહપર શક પડી ગયો. અને એક છોકરાને તેની પાછળ ચર્ચા બેવાને માટે મૂક્યો, તેણે એની વિરુદ્ધ રિપોર્ટ કર્યો અને એટલામાટે તેણે બળવો કરવાની તારીખ ત્રણ દિવસ પહેલાં અર્થાત્ બાવીશ ફેબ્રુવારી ના બદલે ઓગસ્ટીશ ફેબ્રુવારી કરીદીધી. પણ સાચે તેણે પોલિસને સૂચના દઈ લશ્કરી પાટી મંગાવી અને રાતે મકાનમાં સૂતેલા સાત આદમીને પકડાવી દીધા એમાંનોએક આદમી અમરસિંહ હતો જે લાહોરમાં લીડરનું કામ કરતો હતો.

પકડાવાના સમયે મનુષ્યના હૃદયની પરિક્ષાનો વખત આવે છે. એની પહેલાં પ્રત્યેક માણસ વીરમદ્ હોય છે. માનપાન અને શાપાશ મળતી વખતે ધણાએ વીરતા બતાવી શકે છે. ક્રોધ અને જુસ્સામાં વીરતા તો સૌ બતાવે છે, પરંતુ જ્યારે જુસ્સાનો કંઈ સમય નહોતો, અને એ અંધારી સાંકડી કાઢીની દિવાલો જણે હમણાંજ બેઠે એવો અવસર હોય, કોઈ પ્રતિજ્ઞા કરવાવાળા કે તાળીમાના અવાજથી દિશાએને કંપાયમાન કરનારાએની ગેરહાજરી હોય, એ બધાની વાત તો થુ પણ તેને 'પલ્લે કોઈ વાત કરનાર

પણુ જ્યારે જણાવું નથી, એવી સ્થિતિમાં હૃદય ઠંડું અને મંદ પડી જાય છે, અને સર્વ પ્રકારની આશંકાઓ અને ચિન્તાઓ તેની પાછળ પડી જાય છે. જે મનુષ્યે ઘણુંજ શુભ પાપ કર્યું હોય એ મનુષ્યનું હૃદય તો કંમ્પી ઉઠે છે, તેનું પાપ પ્રતિક્ષણે તેની છાતીપર ચઢી બેસે છે અને તે પ્રત્યેક સમયે પ્રકટ કરી દેવાને માટે તલબે છે.

પોતાની વીરતા બતાવાને માટે નાગારાપર ડોકા પડતાંજ હજારો માણસના સૈન્યમાં ક્ષત્રિય તોપ, બંદૂકોની સ્લામે ચાલ્યો જાય છે, તલવાર અને બાલાના ધા છાતીપર ઝીલવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ એવાં હૃદય યોડાજ હોય છે કે જે શુભશુભ એકાંત પડ્યા રહી પોતાની અંદરના બયના બોજની નીચે દબાઈ ન જાય. ઘણાંખરા મનુષ્યો શુભ મંડળીઓમાં દાખલ થાય છે, અને મનમાં લાંબા પોળા વિચારો બાંધવા લાગે છે કે સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી તમામ અધિકાર આપણા હાથમાં આવશે પ્રતિષ્ઠા અને માનપાન મળશે અને આપણા નામનો ડોકા વાગશે. પણ જ્યારે પરિણામ ઉઠું આવે છે અને તેની એ ધારણાઓ ધ્રુજમાં મળી જાય છે, ત્યારે તેને પ્રાણુ બચાવવાની ફિકર પડે છે, એ બધું હૃદયના બળ અને નિર્જળતા ઉપર નિર્ભર હોય છે. પંડિત કાશીરામ શરાજ પીધા કરતો હતો. સુખમય જીવન બાંધતો કરતો હતો. પુષ્કળ રૂપિયા તેની પાસે હતા. હવા-લાતમાં ફાંસીની સજાના સમયમાં ઘણો બહાદૂર હતો, એ સમયે પણ તેના બાવો તેનીપર અભિમાન ચલાવતા હતા,

તેના સાક્ષી પણ એજ કારણથી હિંમત પકડી રહ્યા, પણ જ્યારે મૂલાસિંહ અને અમરસિંહ પકડાયા કે તુર્તજ માણી-દાર બનવાને તૈયાર થઇ ગયો. સૌથી પહેલાં નવાબખાને પોતેજ પોલીસને સૂચના દીધી હતી, અને આ બાબતે વૃત્તસાદાર મેંબર પણ હતો, ને બીજી તરફ તમામ વાતો પોલીસને પણ કહીદેતો હતો.

(૧૦) મહારૂં પકડાવું.

સરકાર તરફથી કેસની હકીકત રજુ કરવામાં આવી કે આ યડયંત્રનો વારતવિક નેતા હું હતો, અને હું અમેરિકામાં તમામ કાર્યક્રમ નક્કી કરી ભારતમાં આવ્યો આવ્યો અને તે એટલા માટે કે અહીં આવી લોકોને યડયંત્રના ઉદ્દેશ માટે તૈયાર કરું. એકતો તેનો સ્પષ્ટ પ્રતિવાદ એ હતો કે આ યડયંત્રનું વર્તમાન રૂપ મહાયુદ્ધના પછી દષ્ટિએચર થયું, અને યુદ્ધની એક વર્ષથી એ પણ પહેલાં અમેરિકાથી રવાના થઇ આવ્યો હતો, અને આવા પછી કદિ કોઇને કાગળ પત્ર નહોતો લખ્યો, તેનો ઉત્તર અત્યંત કાર્ય-જનક આપવામાં આવ્યો કે અમને વર્ષબર પહેલાંજ જર્મનીની સાથે ચવાવાળા યુદ્ધની ખબર હતી, અને એજ આધારે તમામ તૈયારી કરવાનો વિચાર હતો. પરંતુ એ અને તદ્દન ભુલાતી દેવામાં આવે છે કે જે “ કામાગાટા-

સ્ટીમરનો બનાવ ન બન્યો હોત તો અમેરિકા અને કેનેડાના લોકોમાં આટલો જુસ્સો પેદા થવો અસંભવિત હતો, શું એનું પણ પડેલાંજ્ઞાન ગાન થવું સંભવિત હતું ?

દીક્ષીવાળા પડયંત્રના બનાવનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન.

દીક્ષીવાળા પડયંત્રના બનાવથી આ દાવો સર્વથા નિર્મૂળ થઈ જાય છે. મહારા લાહોર આવ્યાની ચારપાંચ માસ પછી દિલ્લીનો પ્રસિદ્ધ અભિયોગ (ગુન્હો) થયો, કલકત્તાથી પોલિસ રાજાબિહારી ઘોષની શોધમાં નીકળી. કલકત્તામાં રાજા બજારના એક મકાનની તપાસમાં તેની બાતમી મળી હતી કે તે દિક્ષી ગયો છે. દીક્ષીની પ્રજ્ઞના નેતા માસ્તર અમીરચંદની ટપાલ જોરી સર કરી. તેની સાથે તેનો એક મિત્ર અવધબિહારી રહેતો હતો. તેને એક પત્ર બતાવી પૂછવામાં આવ્યું કે આ એમ. એસ. કોણ છે ? અવધબિહારીએ જણાવ્યું કે તે લાહોરનો દિનાનાથ છે, એજ રહાંજે લાહોરના ગુપ્તચરો દ્વારા દિનાનાથનું મકાન બંધ કરવામાં આવ્યું. ત્રણ દિનાનાથોના ચાલચલણ તપાસી કંઈ કરવામાં ન આવ્યું. અને એક દિનાનાથની તપાસ થઈ, કેમકે તે પોલિટિકલ વાતો બહુ કરતો હતો અને તે કશો કામ ધંધો કરતો નહોતો. તેને હવાલાતમાં લઈ જતી વખતે તેણે રડવું કકગવું સર કર્યું. પોલિસને ખાત્રી થઈ ગઈ કે આની બાબતમાં ઘણા ગુપ્ત ગેડો છે.

પરિણામ શું આવ્યું? તેણે પંજાબમાં “ ગદર ” ના આંદો
 બનની શુભ દિરઠરી ઠહેવી શરૂ કરી જેમાં બતાવ્યું કે
 સ. ૧૯૦૮ માં હરદયાલ જતી વખતે માસ્તર અમીરચંદ્રે
 પોતાનો પ્રતિનાધિ નીમી ગયા, હતા. અને સ્વયં દિનાનાથ-
 ને લાહોરમાં એક નાયકનો હોદ્દો આપ્યો હતો. એમાં
 તેણે લાલમાગના બોબની હકીકત અને એક માણીના
 ખુનની બાબત જણાવી. અને કહ્યું કે એ બોમ્બ તેણે
 વસંતકુમારને ત્યાં રાખ્યા અને પોતે ન્હાશી આવ્યો.
 પોતાની શુભ મંડળીમાં લાલાઈસરાજજીના પુત્ર બલગજ
 અને ગહારા કાકાના દિકરા બાઈ બાલમુકુંદનું નામ બતાવ્યું
 તેમજ રાજબિહારીના રહેવાની જગ્યા બતાવી. રાજબિહારી
 એક ઘીળ મકાનમાં આવ્યો ગયો હતો. અને પોલિસ શોધતી
 રહી, પણ તે બચી સહીસલામત નીકળી ગયો. સરકારને
 પાકી ખાતરી થઈ મધ દ, દિલ્લીમાં લોર્ડ હાર્ડિંગપર બોમ્બ
 આ લોકોની સહાયતાથી રાજબિહારી તથા વસંતકુમારે
 ફેંક્યો છે. એથી પછી ગમે તો મુકદ્દમે કાયદાનું સાર સાંજત
 થયો હોય કે નહિ, પણ માસ્તર અમીરચંદ્ર, અવધબિહારી,
 બાઈ બાલમુકુંદ અને વસંતકુમારને શંસીની સજા થઈ
 મધ, અને બલગજ તથા નેવંત સહાયને સાત સાત વર્ષની
 કેદ. બાઈ બાલમુકુંદ સહાઈ શંસીપર ગઈ ગયો, જે કેદમાં
 તેના વડવા બાઈ ભીતદાસને ઔરંગજેબના હુકમથી આરક્ષી
 સાથે ચીરી નાંખવામાં આવ્યા હતા. તેની ધર્મપત્ની
 ગોમતી રામરણી કે જે અતિ સુંદર હતી, હતી

વર્ષજ ચયાં તેનાં લખ ચયાં હતાં, ભાષા બાલમુકુંદના પકડાયા પછી તેણે ફરી પલંગપર પગ ન મૂક્યો અને પોતાના પતિને ફાંસી મળતાંજ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગી દીધો. આર્થ જેજેટે એ ઘટનાને ધણી સુંદરતાથી વર્ણવી છે જે વાંચકોને બેટ કરવામાં આવે છે.

કરુણાજનક સત્ય કથા.

(૧)

“ પુષ્પ ખિલ્યું હતું. જીલજીલ તેની જીમસુરત કોમળ પાંખડીઓને ચુમી ચુમી ગાતું હતું. ગુલંચી (માળી) આવ્યો, જીલજીલ ડરને લીધે છડી અને પુષ્પની આસપાસ ચક્કર મારવા લાગી. માળાએ નિર્દયતાથી પુષ્પ સુંદી લીધું. તેની પાંખડીઓને પણ જુદી જુદી કરી છાતડીમાં નાંખી દીધી. જીલજીલ રડવા લાગી પણ લાચાર. આખર જીલજીલ જોહોશ મની દગી પડી, અને પુષ્પની પામેજ તરફડી તરફડીને મરણ પામી.

(૨)

મરમીના દિવસો હતા, તેઓ જેલમાં હતા તે પરમા હતી. જ મહિનાથી તેમ ધડીની ઇન્નેજરીમાં હતી. એક દેવનાં હતાં, “ તું જલાતરી ન જાત, તેઓ છુટી જશે.

આવી પણ જશે. " હું કહેતી હતી, તે દિવસ મારે આવશે ? તે સુરજ મારે ઉમરો ? તે રાત્રિ મારે પૂરી થશે. અને તે શુભ ધડી કંઈ વખતે આવશે ?

એ દિલ્લી શા માટે કદિ જોઈ હોય ? પણ તેને દિલ્લીમાં જ રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં મુઝમો માલમે હતો. હું ત્યાં ગઈ. જોયું તો નેલની ઝોરડીઓ ધણી બધા નક છે, અને એ સાંકડી ઝોરડીઓની અંદર આવણુ મક્કના ઉકળાટમા તેમને રાત્રિએ ત્યાંજ સુઈ રહેતું પડતું. એ પૂછ્યું, ખાટનો મળે છે ને ?

તેઓ કહેવા લાગ્યા. " શું બોળી બની મધ છે, અહીં તે વળી ખાટલાતું શું કામ હોય ? "

એ પૂછ્યું : " તો પછી શાના ઉપર સુઈ રહ્યા છે ? " તેમણે કહ્યું : " એક કામળી જમીનપર ગિજાત્રીને સુઈ રહ્યાં છે. "

(૩)

હું મહારે ઘેર પાછી આવી. રાત્રે લોકો ખુલ્લી છતો ઉપર ખાટલાઓ પાથરી સુતા. હું સૌથી નીચેથી કાટલીમાં ધુસી મધ એક ગરમ કામળી જમીનપર ગિજાત્રીને તેપર સુતી મનઝરો ગણુગણુ કરી કાનની આસપાસ ઉડરા લાગ્યા, એ સમયે એવું જણાતું હતું કે મનઝરો ગણે સિખામણુ આપતા હોય કે. " નાદાન ! શું આવી ઝોરડીમા મરમીના દિવસોમા કામળપર નિદ્રા આવે કે ? હું હીને જોઈ થઈ. મરખામાંથી ચન્દ્રમાનાં ચિત્રણ કિરણો. મારા આવી રહ્યા

હતાં, મહેં જુદી તેને જોઈને પૂછ્યું, “ કેમ ચમકવાવાળા !
શું તું તેમની ઓરડીમાં પણ ચમકે છે ? શું તું જુએ છે
કે તેઓ પણ રાત્રિઓ આવી રીતે જામતા અને પડખાંઓ
બદલતા ગાળે છે.

ચન્દ્રમાની તરફ વારંવાર જોવા છતાં પણ મહેને કશો
હિતર ન મળ્યો. હું પાછી સુષ ગઈ. મચ્છરોએ મહારા શરીર
ઉપર ચટકા ભરી વેર લોધું. ત્રીજી રાત્રે મચ્છરો મુજ
અળગા ઉપર નિઃસહાય અને દીન જાણી આક્રમણ કરી
ચુક્યા હતા એવામાં અચાનક મહારી સખી આવી ગઈ.
અને કહેવા લાગી:—

“ શું મરવા માટે હમ્મર કરી છે ? ”

મહેં કહ્યું—“ કેમ હું કેવી રીતે મરવા લાગી છું. ”

હેણે કહ્યું—“ આ ઢંગ તો મરવાનાજ છે. ”

મહે પૂછ્યું—શું જે આ રીતે સુવે છે તે.....

સખી—“ હા, હા, એ મરી જાય છે. ”

મહારી આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી અને આખરે
રૂપક્ષ સરી પડ્યાં. સખી ગભરાઈ ગઈ, પોતે પોતાના મનમાં
પસ્તાવા લાગી. મહેં કહ્યું, કોઈનો કંઈ દોષ નથી, મહારા
જામ કુદી ચુક્યાં છે. તેઓ જેલમાં જેવી રીતે સુષ રહે
છે તો શું હું એવી રીતે ન સમ્મ રહે.

લાગ્યા, અમે એકજ વખત ખોરાક લખએ છીએ. મહેં જીવું, રોટલી કેવી હોય છે, તેણે રોટલીના એક ટુકડો મને લઈ દીધો. હું લઈ આવી. જોયુંતો તેમાં ચણા પણુ છે, શાં પણુ છે અને ખીજું પણુ કેટલુંક જોગસેગ છે. મહેં પણુ ઘેર પહોંચીને એવી તરેહનું અનાજ બનાવ્યું, દળ્યું અને રોટલી બનાવી અને દરરોજ એક વખત ખાઈ ખીજો પહેર પાણી પર ગુજર્યો. મુકદમે લાગલાગટ ચાલતો રહ્યો અને આખરે એક દિવસ જ્યારે કે મહારી કાટડીમાં બેઠી બેઠી તેનું ચિન્તવન કરી રહી હતી ત્યાં બહારથી રડવાનો અવાજ આવ્યો. મહારૂં હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. મહારા માથાપર પરસેવો વળી ગયો. આંખે અંધારા આવી ગયાં, પૃથ્વી પગ નીચેથી સરવા લાગી. આખરે હૃદયના તમામ જગને એકત્ર કરી હૈયું હાથ રાખી હું બહાર આવી બહાર આવી જોયું, તો તે એનું નામ લઈ વાતો કરી રહ્યાં હતાં કે, “ શંસીનો દુકમ શંસીનો દુકમ થઈ ગયો. ”

(૫)

તેને આખરીવાર જોવાને હું વળી દિલ્લી પહોંચી. એ જોલમાં કે જ્યાં જવાનોતી જવાનીયાં ખતમ કરી દેવામાં આવે છે. જ્યાં કોમળ અને નાવુક મુલાયમ પાંખડીઓને કચડી નાંખવામાં આવે છે, હું પણ ત્યાં પહોંચી. બહાસના બહાસસોમા મુખના દર્શન કર્યાં. દિલ કહેતું હતું કે કંઈ વાંત કરી લે. હોહ કહેતા હતા અમારી અંદર દગલત કર-

અને અવાજ આવ્યો, “ પ્રાણધારી ! સંસાર અસાર છે. જે આવ્યો છે તેને જવું છે, કોઈ કોઈનું સંગાતી નથી. તું ત્હને પોતાને સૌભાગ્યેવંતી સમજ કે હું મહારા પ્રિય દેશના માટે મહારી આહુતિ દઉં છું. ”

મહારા કાનોએ આ અવાજને સાંભળ્યો અને આખો-માંથી હમહમ આંસુની અરિસા ધારા શરૂ થઈ ગઈ. વારં-વાર અશ્રુધરાને રોકતી હતી કે બસ આજે જીવ બરીને આ જીવનમૂર્તિને અંતિમ સમય નિહાળી લઉં. તેના દર્શન કરી લઉં. હૃદયમૂર્તિને હૃદયમાં પધરાવી લઉં, પણ તે તો રોમયજ શાના ? બીજે દિવસે હવન સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવી. મોકો કહેવા લાગ્યા, આજ તેનો અંતિમ સંસ્કાર થશે મહે કહ્યું એ ઠીક અવસર મળશે. હું તેનો હવે મેલાપ કરીશ. પણ ઘોડીવારના પછી બધા લોટા પાછા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે લાશ નથી મળતી. ”

(૬)

પછી શું થયું, હું આગળ વર્ણન ન કરી શકતી. આજ પંદર દિવસથી હું મતમા છું. અને હવે તે ધડી નજીક આવી રહી છે કે, જ્યારે મહારા ! મનના મનોરથ પૂરા થશે. ”

એટલું કહી દેવી ચૂપ થઈ ગઈ. આ દર્દી બધું દા-સ્તાન સાંભળી મહારાં રવાટા ખસ થઈ ગયાં. આં..

અનાજનો એક દાણો પણ ન ખાધો અને પાણીનો એક
 ધુંટો પણ ન પીધો. પંદરમો દિવસ છોડી અઠારમો દિ-
 વસ આવી રીતે નિરાહાર વિતાવી દીધો. એકજ સ્થાને
 બેસી તેનું ધ્યાન ધર્યું કે જેનાપર તેનું ધ્યાન હતું હતું.
 દેવીએ તપશ્ચર્યા કરી અને આખર એક દિવસ બ્યારે કે
 આકાશ બિહુલ નિર્મળ હતું, સૂરજ ચમકી રહ્યો હતો,
 લોકો પોતાના કામકાજમાં લાગ્યાં હતા તે વખતે દેવી પો-
 તાની જગાએથી ઊઠી. પોતેજ ચોખ્ખું જળ લાવી. સ્નાન
 કર્યું અને શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી પાછી પહેલાંની જગ્યાએ સૂઈ
 ગઈ. અને કહેવા લાગી પ્યારા બહુ દિવસો સુધી પરિભ્ર-
 મણ ચુક્યા. આજ તો છોડો નહિ છોડું. હવે જૂની નહિ
 પડે. એટલું કહ્યું અને પ્રાણ બેંચી ઓડી દીધાં. ભોલે કહેવા
 લાગ્યાં “ ભાઈ બાલમુકુંદની ધર્મપત્ની સતિ થઈ ગઈ ”
 મહે કહ્યું શુભપર ગુણગુણ નિસાર થઈ ગઈ. આ બનાવ
 નથી અસલ છે, કહાણી નથી હકીકત છે.

પડયંત્રનો વાસ્તવિક નેતા એક ઓગણીસ
 વર્ષનો છોકરો.

કેશની આ સ્થિતિથી ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાઈ આવે
 છે કે દીનાનાથ પોતાની જમાની પ્રમાણે અહીં જો બીજો
 આજ દીનાનાથ જરૂર હરદયાગનો લેરટેનેન્ટ સાહી-
 રહેતો હતો. જો મહારા કંઈ પણ હાથ “ માર ”

અમેરિકાની સર્વ હકિકત પડ્યાં વિગેરેની હું તેની સાથે ચર્ચા કરતે અને લાહૌરના લીડરોને મ્હારી સાથે મેળવી લેત.

નવાજખાને જેમકે મ્હારી વિરૂધ જખાની આપી કે કર્તારસિંહે તેને બતાવ્યું કે આ સર્વ પડ્યાંનો વાસ્તવિક નેતા હું હતો, તથા કર્તારસિંહ દરેક બાબતો મને પૂછી મ્હારી સમતિ મેળવીનેજ કરાવ્યાં કરતો હતો, મીયામીર ડાવણીપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર મ્હારા રહેવાથીજ કરવામાં આવ્યો હતો. વિગેરે.

ખરીવાત તો એ હતીકે પંજાબની તમામ દિલયાલ નો વાસ્તવિક લિડર કર્તારસિંહ હતો. એ હોકરાલું સાહસ અને પુરુષાર્થ આશ્ચર્યજનક હતું. તેની વય લગભગ ઓગણીસ વર્ષની હતી અને તે હુધિયાના જુલ્લાનો, રહેવાથી હતો. પંદરવર્ષની વયમાં તે હુધિયાના ખાલસા રફૂલના સાત-ગા ધોરણમાંથી ન્હાશીને અમેરિકા ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યાં કેટલાક સમયના માટે કામ કરતો હતો, અને કેટલોક સમય રફૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યાં ગદર (ખજવા) ના આન્ડોલનનો તેને શોખ થઇ ગયો અને “હવાઈ જહાજ” (હવાઈ વિમાનો) બનાવવાનું કામ શિખવા લાગ્યો. પુલ્કની વાત હડતાંજ તે ભારતમાં પાછો ચાલ્યો આવ્યો. આવતાની સાથેજ પોતાની રફૂલના જૂના સહપાઠીયોને પોતાની સાથે બેળવી લીધા. અને ધણેમ, જે તમામ હોકરા તેના શિષ્યો બની ગયા.

પછી જ્યારે ઊભા માણસો આવી મથા ત્યારે તે એ બધાનો નેના બની ગયો અને ધારતો હતો કે તમામ જીવ જીવો તેના મતાનુસાર ચાલે. જ્યારે કેમ બીજા માણસ તેની સલાહ પર શક લાવે છે એવું તે જાણતો કે પૂર્વજ તે કહી દેતો કે આ બાધ પરમાનંદની સલાહ છે અને હું તેને પૂછીને આવ્યો છું. અને તેમજ કહ્યું. જ્યારે હું પૂછતો ત્યારે તે કહેતોકે, એ તદ્દન જુદી વાત છે, મને કશું પણ એવું નથી કહ્યું. છતાં હું સારી રીતે જાણતો હતો કે તેની પ્રકૃતિ એવીજ હતી અને તે પ્રમાણે જરૂર એવું કહેતો હશે.

જર્મની પાસેથી હોદ્દા અપાવીશ

હોકરાઓને તેણે બતાવ્યું હતું કે, હવે ભવિષ્યમાં બીજી વેળા, જર્મન આવે છે, હું તદ્દન તેની પાસેથી હુકમ અપાવીશ. જ્યાં તે જતો હતો ત્યાં મને ચાલીને માથેજ, રહેણાં, રહેણાં ત્યાં બધે એવીજ વાતો કરતો હતો.

રહેણાં મુસાફરી કરતા કરતાં તેને એક હવાલદાર મળ્યો તેને કહ્યું કે તમને નોકરી શા માટે નથી બેઠી ?

હવાલદારે તેને જુસ્સાવાળો હોકરો સમજાવે કહ્યું કે “ તમને તમારા આદમી મીયામીર લાવો. દારૂગોળની વાવિયો મહારી પાસે રહે છે, તે હું તમારા હોકરોને મળે કરી દઉં. ”

પગ્નીશ નવેઅર તારીખ નક્કી કરવામાં આવી. જ્યારે પોતાની કમિટીમાં તેણે આ તજનીબની મર્ચ કરી એ તેમને

એ એપર મસ્કરી કરી. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો, વારુ હું
બાઈજીને પૂછી આવું છું બીજી રાત્રે જઈને કહી આવ્યો કે
હું તેની રમ્ય લાઈ આવ્યો છું, અને લગભગ સો
આંધી આંખી રાત્રિ મિયાંમીરના રહેને સ્ટેશનની આસ-
પાસ ખરામ થતા રહ્યા. એ બામત નવામ કહે છે કે
ત્યારે મ્હે કર્તારસિંહને ફટકારવો શરૂ કર્યો ત્યારે તેણે ઉત્તર
દીવો કે, " હું શું કરું, બાઈ પરમાનંદ મ્હને ખાતી જુઓ
કરાવે છે. "

જેતે સાચું હોય તો તેમાં શક નથી કે કર્તારસિંહને
એ જરૂરી જણાતું હતું કે તેની લીડરશીપ અને ચોગ્ગતા
પર અવિશ્વાસ ઉપન્ન ન થાય. એ ભોડાએ જે ગોઠવણ
કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં ફિરોજપુર પહોંચીને પણ
સાચે મેજવી ભેવાની કાશીય હતી મિયાંમીરના રસાલાને બ-
ળવાને માટે તૈયાર કરવાનો હતો, અને એક રાત્રે આશરે
સો દોઢમો રવારો થેડાપર છત્ર ફસીને તૈયાર થઈ ગયા,
હિન્દુ તેને કોઈ એ પાર્ટિના ખાણસ ન મળ્યો. એ બધાની
અંદર છાંત્રવાતીપણું જોવામાં આવતું હતું અને તેના માટે
કર્તારસિંહની વધ જોખમદાર હતી. પણ તેના જુસ્મો,
નિર્ભયતા, દિગ્મત અને મોતથી બેપરવાઈ વિગેરે અ-
સામારજી યુજો કે જે એક નવપુરક બાલકમાં જોવામાં
આવે છે તે પૂર્વે હતા. અને ધણી મુલકોમાં મ્હોટે બાગે
આવાજ મુજ જોવામાં આવે છે તેનું શરીર રક્ષપુષ્ટ
કે પહેલવાન જેવું હોય કે ન હોય તે જોવાનું નથી.

કલકત્તાના કેટલાક નવયુવકો આવળ હતા. જેમનો લાંબી સારસના જેવી ડોકવાળો ખુદીરામ તેમજ અલીપુસ્તી જેલમા મારીદાર નગેન્દ્ર મુસાઈનું ખૂન કરનારો રોમની બળમાં ફસેલો, અતિશય દુર્બળ અને સુકલકડી શરીરવાળો સત્યેન્દ્રનાથ બસુ અને રોગી દદ મનવાળો, એછામોલો કનૈયાલાલ હતા હતા. તો પછી કરતારસિંહ જેવો છાકરો આવી હિમ્મત કરે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. દરેક વ્યક્તિને પરમાત્માએ શક્તિ તો સરખીજ આપી છે. પરંતુ તેને સારા યા ખાટા કામમાં ખર્ચવી તે તેની પોતાની ઈચ્છાપરજ નિર્ભર છે.

કર્તારસિંહની નિર્ભયતાનું એક ઉદાહરણ.

લુધિયાનાની પોલિસ તેની તપાસ કરતી હતી. તેની શોધમાં લુધિયાનાથી બે ચાર માઇલને છેટે એક ગામમાં એક મકાનની તપાસ લઈ રહી હતી, કર્તારસિંહ સાયકલ ઉપર બેસી ત્યાંથી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને ખજર પડી કે પોલિસ તપાસ કરે છે જો નહાસી જતે તો પોલિસ તેના પીછો પકડતે અને તે પકડાઈ જતે. સાયકલ લઈ તે પેલા મકાનપર ગયો. પાણીના એક ગલાસ પી તે પાછો ચાલ્યો આવ્યો. કોર્ટમાં સજા ઈન્સપેક્ટરે તેને કહ્યું, ' શાખાલ ! તું તો ખુબ ચાલાક નીરળો, અમને મજાની ધાપમારી ' અમલદારોની તેને લેઈ પણ ખડીક નહોતી લામતી. પોલિસના જનરલ ઈન્સપેક્ટર મિસ્ટર ટોમકિન તેના પકડાયા

પછી બેવાને માટે ગયા તે અને હરમાનસિંહ તથા જગત-
સિંહ એકઠા દુકડીમાં એક સરદાર મિત્રને મળવા ગયા.
સરદારે તેને ત્યાં બેસાડી પોલિસને બોલાવી લીધા. તે
સરદારનું ત્યારબાદ ખૂન કરી નાખવામાં આવ્યું.

લાહોરના રોજનપર કર્તારસિંહ-દાથ પગમાં દાઘકડી
અને બેઢીગોમાં જઠરાયેલો હોવા છતાં બોલ્યો:—“ મિસ્ટર
ટામડીન કંઈક ખાવાનું તો લાવી આપો, બૂખ લાગી છે. ”

જેલમાં પણ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને દિગ્ભ્રમથી બધી વાતો
કહેતો હતો. સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તેની ઉમર જોઇ આશ્ચર્ય પામી
જતો હતો. અને વધુ ધ્યાનપૂર્વક વાતો સાંભળ્યા કરતો
હતો. ત્યારે તે કહેતો હતો કે:—“ કુંસી તો કંઈ દેશો, હવે
આતી જગ્યાએ શા માટે તકલીફ આપો છો. ”

એક દિવસ સંધ્યા સમયે અમને હુકમ થયો કે,
પોતપોતાના કામગીરી વાસણો અને પાણીનાં માટલાઓ
ઉપાડી બહાર નીકળો, અને અમારી સૌની કોટડીઓ ગદલી
નાંખવામાં આપી. પછીથી દરરોજ એવું જ થવા લાગ્યું.
કેટલાક દિવસ તો તેનું કારણ ન જણાયું. ધીમે ધીમે એનો
પત્તો લાગ્યો કે કર્તારસિંહે નંબરદાર કેદીની સાથે સળીયા
કાપી રાત્રે નાશી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વાત જ્ઞ-
માંના એક ફાડી નાખી અને કર્તારસિંહની કોટડીમાંથી
દોરો તથા પાટિલો કાઢી નીકળ્યા.

ફદી લોકો લોખંડના સળીયાને કાપવાની એવો રીત
ખત્તાને છે કે કાચને બારિક વાટીને પારુમાં પસારી દેરા

એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે “ મી. પેટમેને મ્હારા કેસમાં માત્ર સત્યથી નહિ પણ સહાનુભૂતિથી પુરું કામ સીધું. તેણે પંજાબ ગવર્નમેન્ટને બલામણ કરી દીધી કે, મ્હારી વિરૂદ્ધ ચળવળનો આરોપ જેથી લેવો જોઈએ. પરંતુ ગવર્નમેન્ટ તો ઓડિશા પર સાહેબરી હતી. જવાબ મળ્યો કે “ કાયદાને પોતાનો અમલ કરતા દયો. ” બામત જુદી હતી લાવા રઘુનાથ સડાગે મકાને બનાવ્યું કે ત્હમારે કશી આજ્ઞા રાખતી નહિ. ત્હમને શંસી દેવાના માટે તો નવો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો છે, અમર પૂરાવો જોવા જવો હતો તો આ કાયદાની શું જરૂર હતી.

ફાંસીની કોટડી.

સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૩ મી તારીખ ફેસલાના માટે નક્કી હતી. અમને સર્વને ઠહાડી ગોળ ચક્કરમાં લઈ ગયા. તે કેકાણે સા એક બીજાને મળે લાગીને મજતા હતા. ખખર ન્હોતી કે શું થશે. કેટલાક ગાવાવાગા એ જાતીય ગીતો ગાવા માંડ્યાં. અત્યાર સુધી અમારા લોકોનું જીવન મોજથી વીતતું, હતું, ત્હેનો હવે અંત થવાનો હતો. જેલ તેના અવાજથી ગુંજી ઊઠી. એ સર્વ અસલ્ય હતું. એટલા માટે અમને સૌને વળી પાછા પેલ પોતાની કોટડીઓમાં પરી દીધા. અને બધાંને ત્રણ ત્રણ કરીને કોટડીના રૂમમાં ફેસલો સાંભળવાને માટે લઈ જતા હતા. ત્રણ ચારની સિવાય બાકી

બધાને માટે બે રીતની સળ હતી. જેને શંસીની સળ સંભળવામાં આવતી હતી તેને એક સાંકડી ગલોના રસ્તા-માંથી પસાર કરી શંસી વાળી કોટડીઓમાં પૂરી દેવામાં આવતા હતા. જેને કાળાપાણીની સળ સંભળવામાં આવતી હતી તેને બીજા આંગણામાં લઈ જતા હતા. ૨૪ માણસો શંસીની કોટડીમાં દાખલ થયા, જેમાંના એક હું પણ હતો. અમારી ઉપર જેલના સરકારી પહેરદારોને તુર્તજ પહેરાપર મૂકી દીધા, જેમાંના કેટલાક બહારની જેલોથી ખાસ નોકરીના માટે મંગાવવામાં આવ્યા હતા.

શંસીની સળ

હુકમ સાંભળતાંજ કેટલાક આદમીયોએ અનેક પ્રકારના રિમાર્ક પોતાના ભાવોને પ્રકટ કરવા માટે કહ્યા. એક ભાષને કાળાપાણીની સળ સંભળવામાં આવી, હેલો કહ્યું, હું શંસી માણું છું. જવાબ મળ્યો, તેના માટે અપીલ કરો. કર્તારસિંહને શંસીનો હુકમ સંભળાવ્યો. હેલો કહ્યું “થે કયુ” એક બીજાએ શંસીનો હુકમ સાંભળવાથી કહ્યું—“અસ એટલુંજ ?”

મહને જણાવ્યું કે તમારા વિષયમાં મત બેઠ છે બેનો મત-શંસીનો છે, એકનો કાળાપાણીનો. તમને અપીલ કરો હું મુજબો તો ખરો, પરંતુ મૌન ધારણ કરી લીધું. આની પહેલાં અમે પોતાના પહેરણ અને પાવનમાં અમર ધોતીયા પહેર્યા હતા. ‘પહેલું’ કામ એ હતું કે અમને

શસીવળાને ખાસ ડેમ પહેરાવામાં આવ્યો. એક પહેરણ અને એક જાંગીયો, જેમાં નાક નહોતું. સુપરિટેન્ડેન્ટે આવીને પૂછ્યું કે કાણ કાણ અપીલ કરવા માગે છે. કેટલાક માણસોએ અપીલ કરવાની સાફ ના પાડી દીધી, કેમકે તે દયાની જીમ માગવા નહોતા ઇચ્છતા. કેટલાકે સારા રણ વાત સમજી અપીલ દાખલ કરાવી દીધી. મહેને પણ મતભેદના લોષે અપીલ કરવાને માટે ઠહેવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ હમણા ત્રણજ દિવસ વીત્યા ગવર્નમેન્ટનો હુકમ આવી ગયો હતો કે તેનો મત બહુમતની સાથે છે.

ફ્રાંસીની કોટડીમાં નાતાદારૈ.

મહે મ્હારી સ્ત્રીને ઠાક લખ્યો કે મહેને આવીને મળી જાય, પરંતુ કોઇ પ્રકારનું દુઃખ કે શોક પ્રકટ ન કરવો. બીજા લોકોના નાતાદારો પણ મળવા આવ્યા. મ્હારી સ્ત્રી અને પુત્રીઓ મળવા આવી. મ્હાઈ મન તેને જોઇ પ્રસન્ન થયું. મ્હારી સ્ત્રી જો કે ઉદાસ જેવી જણાતી હતી, પરંતુ ધીરજમાં હતી. સારથાઈ ત્રીજે દિવસે ફરી પાછી મળવા આવી. હવે અમારી મુલાકાતનો દંખ મિલકુલ બદલાઈ ગયો. એ કોટડીથી નીકળવાનું અમારે માટે મિલકુલ બંધ હતું. કોટડીની બહાર ન્હાતું સરખું આંગણ હતું. એ આંગણની સાથે એક દરવાજો હતો. દરવાજા પર એક મળી લમડી દેવામાં આવતી હતી. અમે કોટડીની બહાર પોતાની જાણની પાછળ ઉભા રહેતા હતા. અમારી મુલા-

ઘાત સાચકાળે થતી હતી. જેથી ગ્રેડેરો સારી રીતે નજર ન આવે. એક મુલાકાતમાં મહારી સાસુ ત્યાં આવ્યાં, તે મહેને જેતાંજ હાથ લાંબા કરવા લાગ્યાં. મહેન શરૂઆતી થયું શું કરે છે ? તે સાંભળતાંજ સજ્જડ થઈ ગયાં.

મહારી સ્ત્રીએ લાલા રઘુનાથ સહાયને તાર આપીને, બહારથી બોલાવ્યા અને તેને સિમજા મોકલ્યા, કારણ કે તે મહારી તરફથી કાઉન્સિલના મેંબરોને મળીને અપીલ કરે. લાલા રઘુનાથ સહાય પંડિત ગાલવીયાજીને મળ્યા. અને કેસનો તમામ હેવાલ દહો. કાઉન્સિલના બીજા મેંબરો પણ આ મુકદ્દમાના ફેસલાથી ગુંચાયા હતા. કામદામાજ મુન્શી એમદઅલી ઇમામે પણ તેને પસંદ ન કર્યો અને એ પર લાભો સમય સધી વિચાર ચાલુ રહ્યો. આશરે બે મહિના ફેસલામાં લાગી ગયા, એ સમયમાં જણાય છે કે પંજાબ સરકાર અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર થતો રહ્યો. સિવિલ મિલિટરીના કચન.તુસાર પંજાબ સરકાર એક હક્ક રાખતી હતી કે સર્વને ફાંસી દઈ દેવા જરૂરી છે, કેમકે તે બોક્સ હાલતને સારી રીતે જાણે છે. તેની પોલિસી સાથે હતી કે માત્ર આવી રીતના બચકર ફેસલાથી નહિ પણ ધણે ભાગે એવા મુકદ્દમા લાગતાગટ ચાલુ રાખવાથી પંજાબ કરતો રહેશે. અને પંજાબને કરારી દળાવી રાખવો એ સરકારના રક્ષણના માટે જરૂરી હતો. હિન્દી સરકાર એથી પૂર્ણ રીતે એક મત નહોતી. જે કેટલે ગવર્નમેન્ટની બાજુમાં બેઠે હોય છે ત્યાં ગવર્નમેન્ટની પ્રકૃતિજ પેલીસીને

(૧૧૨)

બનાવે છે. જે ગવર્નર લોર્ડહાર્ડિંગ જેવો મંબીર અને કામળ દિલનો હોય તો ગવર્નમેન્ટની પોલિસી એક તરીકે હોય છે અને જે ગવર્નર ઓકવાયર જેવો ખુખાર અને નિર્દય હોય તો સરકારની પોલિસી જૂદી હોય છે. અમારામાંના ધણીને માટે બીજા વિશેષ દિવસો દુઃખ ભોગવવાના અને સંસારના તમાશા જેવાના હતા એથી લોર્ડહાર્ડિંગની કામળ પ્રકૃતિ પરિણામ લાવી અને જે મહિના પછી ચો. વીસમાંથી ૧૭ ની સળ શંસીના બદલે કાળાપાણીની મર્ઝ.

ફાંસી મળવાવાળાનું જીવન કેવી રીતે વીતવું હતું ?

આતો બાકી સૃષ્ટિમાં થઇ રહ્યું હતું. અમને આ સમયે તેનું વિશેષ જ્ઞાન નહોતું. અમારા હૃદયોનું દુઃખ કંઈ ઔરજ હતું. જે લોકોએ અમાની ધાડ પોતાના સ્વાર્થને વશ થઇ પડાવી હતી, તે લોકોને સળવું થઈ દુઃખ હતું. એમાંથી જે તો ધુરંદે ધુરંદે રડતા હતા બાકી સૌપર એ દહેવત આગ્રાહ લાગુ પડતી હતી કે “ મજાનું મોત એક મેળા જેવું હોય છે.”

લોકો એ વાતનો અનુભવ નથી કરી શકતા. અને આશા છે કે મહારા લખવા પર વિશ્વાસ પશુ ન લાગી કે, અમારી દશા ખરેખરી એની મસ્ત હતી કે જેને કહી શકાય.

(૧૧૫)

તન્મય બની જાય છે. જેમ શરીરનો નિયમ છે કે જ્યારે પીડા પોતાની ચર્મ સીમાપર પહોંચી જાય છે, ત્યારે મૂર્છા આવી જાય છે. એ પાગલપણાની અંદર દુઃખની માત્રા નષ્ટ થઈ જાય છે. કર્તારસિંહ સૌમાં વધારે આનંદી હતો, તે પોતાના આનંદ અને હાસ્યમાં બધાને ખુશ કરતો હતો. અને કહેતો હતો કે, હવે બસ જલ્દી ફાંસી થઈ જાય તો પાછો તુર્ત પેદા થઈ કામ નવેસરથી શરૂ કરું.

ફાંસીનો દિવસ.

અમારી ધારણા હતી કે સાતમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ફાંસી થઈ જશે. હકમની પહેલાં અમને અમારા ખર્ચે દૂધ મળતું હતું. હકમ સાંભળ્યા પછી અમને કેવળ જોડના ખરાબ ખોરાક પર સતોષ માનવો પડ્યો. સુપરટેન્ડેન્ટને અરજ કરીકે ફાંસી તો દેવા લાગ્યા હો, તો હવે થોડાક દિવસના માટે સારું દરી આગો! તેના ઉત્તર કોરો અને જુખો મળતો કે એવોજ કાયદો છે. બસ જ્યારે કાયદાની વાત આવી ત્યારે બોલાયજ કેમ? કારણકે બહાદુર સિટિય રાજ્યનો પ્રકાશ અને મુકુટમણી કાયદોજ છે, અને તેવડેજ આખા દેશનો સુવ્યવસ્થિત કારભાર ચાલે છે. આ રાજ્યમાં મનુષ્યનો જન્મ કાયદે અને જીવન મરુ પશુ કાયદે પછી આપણું બોલણું તો બે કાયદે!

દૂધવાને માટે મ્હોટા તળાવો બનાવેલાં હશે. દગ્ગાંની એક કંપનીએ તેને મ્હાત કરવાને માટે નવી રટીમર બનવી, જેણે એ ખુસાશરી ચાર દિવસની અંદર સમાપ્ત કરવાની કાશેષ કરી, પરંતુ એ પ્રતિષ્ઠા તેના બાગ્યમાં નહોતી, અને તે રસ્તામાંજ રહી ગઇ. અમેરિકન વર્તમાન પત્રોમાં રટીમરનું ચિત્ર છપાતું હતું, અને તેના દૂધવાનાં વૃતાંતો પ્રગટ થતાં હતાં. રટીમરમાં મ્હોટી કંપની “બેન્ડ” વાળું વગાડવા વાળાની હોય છે. કપ્ટને તેને હુકમ દીધો કે તે પોતાનું વાળું લઇ લગ્ન ગાવાનો આરંભ કરે અને જ્યારે રટીમર પ્રતિક્ષણે નીચે જઇ રહી હતી, તેમ તેઓ હાથેજમાં ‘નિક્ક અધિક નિકટ, ઝાં મેરે પરમાત્મા તુમ્હારે” માતા અને વગાડતા હતા. એવી રીતે પાછી વધતું મધું, રટીમર નીચે જતી ગઇ અને તેનો ચન્દ આલોકથી પરસોકમાં સંજાવા લાગ્યો.

જ્યારે મ્હે એ ઘટના વાંચી હતી, ત્યારે મ્હારા હૃદયમાં એ લોકોનું સાહસ અને બલિદાન ખેંચ આમર્ષ થતું હતું એ અદ્વિતિય શરીર હશે કે જે મોતના મ્હોમાં અનંદનાં ગીતો માતા માતા ગાતા હશે. મ્હારી કાટડીમાં પડ્યાં પડ્યાં મરે અનેકવાર એ ઘટના માઠ આવી અને હું હવે સમજવા લાગ્યો કે એમાં વીરતાની કોઇ વાત નથી. ખતિત થયેલા દુર્બલ મનવાળાએને મૂકી પુરુષોનાં હૃદયનો એવાં જન્યા છે કે મૃત્યુને પોતાના કિરપર આવેલું જોઇ તેનાથી સર્વિશ નિર્ભય થઇ જાય છે એજ મદમાં તે

(૧૧૫) .

તન્મય બની જાય છે. જેમ શરીરનો નિયમ છે કે જ્યારે પીડા પોતાની ચર્મ સીમાપર પહોંચી જાય છે, ત્યારે મૂર્છા આવી જાય છે. એ પાગલપણની અંદર દુઃખની માત્રા નહીં થઈ જાય છે. કર્તારસિંહ સૌમાં વધારે આનંદી હતો, તે પોતાના આનંદ અને હાસ્યમાં બધાને ખુશ કરતો હતો. અને કહેતો હતો કે, હવે બસ જાડી ફાંસી થઈ જાય તો પાછો તુર્ત પેદા થઈ કામ નવેસરથી શરૂ કરું.

ફાંસીનો દિવસ.

અમારી ધારણા હતી કે સાતમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ફાંસી થઈ જશે. ફકમની પહેલાં અમને અમારા ખર્ચે દૂધ મળતું હતું. ફકમ સાંભળ્યા પછી અમને કેવળ જોડના ખરાબ ખોરાક પર સંતોષ માનવો પડ્યો. સુપરિટેન્ડેન્ટને અરજ કરીકે ફાંસી તો દેવા લાગ્યા હો, તો હવે યોડાક દિવસના માટે સારું દરી આપો! તેનો ઉત્તર કેને અને જુખો મળતો કે એવોજ કાપદો છે. બસા જ્યારે કાપડાની વાત આવી ત્યારે બોલાયજ કેમ ? કારણકે બદાહર બ્રિટિશ રાજ્યનો પ્રકાશ અને સુકુટમણી કાપદોજ છે, અને તેવડેજ આખા દેશનો સુઅવરિચત કારણાર ચાલે છે. આ રાજ્યમાં ખુબનો જન્મ કાપદે અને જીવન મરુ પશુ કાપદે પછી આપણું બોલણું તો બે કાપદે !

સાતમી રાત્રે અમારા કેટલાક એ.બી. રાત્રે લગીને બેઠા-કેપા- ૭ પોતાના પાદ કાપાનો આરંભ કરી .

તે એ વાટ જોતા હતા કે હમણાં જોશનો ઓકિસર લઈ જવાને માટે આવશે. મહેને તેા મહારા ટાઇમેજ લઈ લડી. હું હમેશાં વધારે ઉધ્ધા કરતો. એ દિવસે હું જા. થો ત્યારે અમારા માણસોમાં આ વાત પર હાંસી થઈ રહી હતી. આવી રીતે બીજો દિવસે પણ થયું. પાછું અમારું જોશ ઉતરી ગયું અને અમે નિશ્ચિંત થઈ આનંદમાં મગ્ન થઈ ગયા.

મહેને શું કષ્ટ હતું ?

મહેને મહારી તરફતું માત્ર એકજ કષ્ટ જણાતું હતું કે, સૂર્યનો તાપ આવતો નહોતો, અને જેમ જેમ શીતપ્રબળ થતી ગઈ તેમ તેમ મહારૂં મન તકકાને માટે તન્દુરુત્ત રહ્યું. એ કષ્ટાનો એટલો પ્રભાવ મહારા હૃદય પર પડ્યો કે હજી સુધી મહારા માટે એ એક પ્રકારે રોગ થઈ ગયો છે કે તકકામાં લાખીવાર સુધી જોસવાથી કંઈ પણ જીવ નથી ગનરાતો.

એક આશા બીજી હતી.

સંસારની સાથે કરેા પ્યાર નહોતો અને ન હતો જીવ નનો રોહ. પરન્તુ કેવળ એક વાત હતી કે જે હમણાં સંસારમાં કેટલોક સમય રહેવાના લાલચ બતાવતી હતી તે એ કે આ “મહાયુદ્ધ”નો તમાશો જોવો હતો. મહેને કેટલીએ ૧૨ વિચાર આવ્યો કે કદાચિત આ જીવનનો પ્રેમ તો નહિ કે જે

એક તુચ્છ જોવાં ભાવ ઉત્પન્ન કરી દે છે ! એક કથા મહાભારતના યુદ્ધના સંબંધની મ્હને આ સમય પર સ્પ્રાન્તિ દેતી હતી. તે કથા એક ઋષિ બ્રહ્મવાહનની હતી, જેને ટેસુ મહારાજ (કાકાબળીયા) બનાવીને પૂજવામાં આવે છે. કથા મનોહર અને શિક્ષાપ્રદ છે અને મહારાજ હૃદયની અવરથાને તે સંપૂર્ણ અનુકૂળ હતી. ત્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું ત્યારે એક ઋષિ ધનુષ્ય બાણ હાથમાં લઈ આવી રહ્યા હતા. કૃષ્ણને તેની બખર પડતાં બ્રાહ્મણનો વેળ ધારણ કરી તે ઋષિને મળ્યા. અને પૂછ્યું કે આપ ક્યાં જાઓ છો ? તેણે ઉત્તર દીધો કે, યુદ્ધનો તમાસો જોવા. પાછો પ્રશ્ન કર્યો કે, ધનુષ્યબાણ હાથમાં કેમ લીધાં છે ? ઋષિએ કહ્યું, યુધ્ધમાં જે પક્ષ હારશે તેની તરફથી યુદ્ધ કરવા કૃષ્ણે પૂછ્યું, આ ધનુષ્યબાણમાં કેટલી શક્તિ છે ? ઋષિએ ધનુષ્યમાથી એક બાણ વૃક્ષ તરફ ચલાવ્યું. વૃક્ષનાં તમામ ગાંઠાં વીધાઈ ગયાં. કૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યાં કે આતો મોટો બળવાન શત્રુ થશે, ત્યારે કૌરવ હારવા લાગશે ત્યારે જરૂર તેની સહાયતા આ મુર્તિ કરશે. કૃષ્ણે કહ્યું આપ આટલા જબાર બળવાન છો, ત્યારે દાન કરવાની કંઈ શક્તિ રાખો છો ? ઋષિ જોડ્યાં માગે જે માગવું હોય તે. કૃષ્ણે કહ્યું, પહેલાં પ્રતિજ્ઞા લ્યો, જે હું માગું તે આપવું પડશે અને હરશે નહિ. ત્યારે વચન મળ્યું ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું આપનું મરતક કાપી આપો. તેણે જરા દુઃખ પ્રકટ કર્યું, ત્યારે મંત્ર કહેતા લાગ્યા, શું મરતક આપવાની બ્હીક લાગે છે ?

જો હિમ્મત ન ચાલતી હોયતો વચન તોડી નાંખો. કશિએ
 કશું એ વાત નથી, બ્હીક શું છે તે તો હું જાણતોએ નથી
 પણ મ્હને કેવળ યુદ્ધનો તમાસો જોવાનીજ ઇચ્છા હતી
 આખરે નિર્જીવ થયો કે મસ્તકને કાપી કાઢ એવા ઉચ્ચ
 રથાનપર રાખવામા આવે કે જ્યાંથી યુદ્ધનું તમામ દશ્ય
 નિહાળી શકાય. ત્યારબાદ મસ્તકને જ્યાં મંગરાવાળાની
 ઇચ્છા હોય ત્યાં લઇ જાય.

જો એ ઇચ્છા એવા એક નિર્ભય કશિના હૃદયમાં
 જામ કરી રહી હતી તો મ્હારા અથવા મ્હારા સાથીઓના
 મનમાં એ આવ કશી, કાયરતા અથવા ઝીરનરી સાથે કશા
 અનુચિત પ્રેમનું નિશાન ન્હોતો.

જ્યારે અમે જોલતી અંદર પૂરવેલા હતા, ત્યારે અ-
 મારી રક્તમે કેટલાક અમારા મુકદમાના અથવા જીવન મુ-
 દમાવાળા સપ્નો પણ કેદ હતા. એમાંના કોઈકનો એવા
 હિમ્મતવાન નીકળના હતા કે જે જીવુથી નિર્ભય થઈ
 આવતો માતા હાંસીપર ચડી જતા હતા.

સૌને કહેતો હતો કે અગિયારમીના પીરની માનતા માનવાથી જાન બચે છે. પરિણામ એ આવે છે કે કેટલાકોને ફાસીની સજા બદલી જાય છે અને તે તેને કૃપા સમજે છે. અને જે મરી જાય છે તેનો પીરની વિરુદ્ધ કંઈ કહેવા નથી આવતા. છતાં પણ એ કહેતો હતો કે પીર જાન બચાવી લે છે.

શું મૃત્યુ ભયાનક છે ?

મહેને લોકો મળવા આવતા હતા. એમાના કેટલાક તો માત્ર નજરે જોવોજ બસ સમજતા હતા, કેમકે એ પણ એક મહોરો સંતોષ હોય છે, કે આપણે અમુક મનુષ્યને અંતિમ સમયે જોયો હતો, ખીજા કેટલાક લોકો કંઈ કંઈ પ્રશ્નો પણ કરતા હતા.

મહાશય ખુશાલચંદ્ર એક્ટિર આર્થ ગેઝેટ, ત્યારે મને મળવા આવ્યા અને તેણે મને શંસીરી કોટડીમાં જોયો ત્યારે પૂછ્યું કે મોત કેટલું ભયાનક છે ? મહે તેને જણાવ્યું કે એ એક વ્યર્થની ભ્રમજાળ છે કે મૃત્યુ ભયાનક વસ્તુ છે. પ્રત્યુત્તરે તેના કરતા જૂની રીતે તે એક અત્યંત મનોહર પદાર્થ છે, અને ત્યારે એ સર્વથા નિષ્કટ આવે છે ત્યારે તો ઘણુંજ મધુર જણાય છે, પણ તે કાના માટે કે જે મનુષ્ય તેના માટે પડેલાંથી તૈયાર થઈ ગયો હોય

દાંસીની કોટડીમાં આર્ય સમાજની ચર્ચા.

અર્જુનદેવ ધણે જાગે મહારી સોની સાથે આવ્યા. કરતા હતા. તેની સાથે એકવાર મહાશય કૃષ્ણ પણ આવ્યા તેણે મહેને “આર્યસમાજ” ના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. મહારો મત હતો કે આર્ય સમાજનું મિશન સંસ્કારના માટે તો એકજ છે કે મનુષ્ય માનના માટે અસત્યનો નાશ કરીને સત્યનો પ્રકાશ કરે. પરંતુ તેની પહેલાં અથવા તેની સાથે એ જાતિની અંદર આત્મિક બળદ્વારા જીવન ઉત્પન્ન કરે કે, જેણે અત્યાર સુધી વૈદિક ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે. હિન્દુ મુસલમાનોની પોલિટિકલ એક્યતાનો પ્રશ્ન પણ ત્યારેજ ચર્ચાશે, જો હિન્દુ જાતિની અંદર શક્તિ હશે. મર્ફ પામેલા સાથે કોઈ મેળાપ નથી કરવું, અને પોતાના અસ્તિત્વનો નાશ કરીને મેળાપ કરવો કામનો પણ નથી. કેળવળ આર્યસમાજ હિન્દુજાતિમાં જીવન રેડી શકે છે. એ કેવી રીતે કામ લાયક ? મહારો વિચાર હતો કે આર્યસમાજનું કામ એક મહાત્મ વિધિથી થયું છે. હવે તેનો પ્રચાર દૂર દૂરના અને વિશેષ પ્રાન્તોમાં ગંભીરરૂપે થવો જોઈએ. કોઈ વિશેષ જીજ્ઞા, તાલુકા અથવા ગામો તમામને આર્યસમાજ જનાવરાં જોડાશે. અમીર અમદાદ રહેમાને કાશ્મિરતાનની સુંદર હિન્દુ સંત-જિને મુસલમાન જનાવરાંને એ ઉપાય કહાડ્યો કે સર્વ ગામોમાંથી વધારેમાં વધારે મનુષ્યોને કામુદમાં લઈ જઈ તેને મુશ્કાં (મુનસી) નું કામ શિખવાડ્યું. આગળ જતાં તેણે જમાને મુસલમાન જનાવરાં. મને શું કંઈ મુશ્કેલી ડર

હતો ? મહે દહ્યું દે પુરાણમાં એક ઋષિની કથા છે કે, જેને
 કંઈક અપરાધથી-વૈકુંઠમાંથી કહાડી મુક્યો અને મૃત્યુ-
 ક્રમાં એક સો જન્મ શકરીના દેહ ભોગવવાનો દંડ થયો.
 તે શકરી જન્યો અને તેણે જાડમાં માલો ખાંધ્યો. જન્યા
 જપ્પા, કાયોકુચો ખાઈને પ્રેમમાં લીન બની ગયાં.
 એટલામાં સમય પૂરો થયો. ઉપરથી વિમાન લેવાને માટે
 આગ્યું. શકરી રડવા કુટવા લાગી “ મહેને ચોડો સમય
 વિશેષ જીવિત રહેવા દ્યો, મહારા જન્યાં ન્હાના છે, એ
 શું કરશે ? મહારા માળાનું શું થશે ? રોતીકકળતી તેને
 પકડી લીધી. વિમાનમાં બેસતાંજ તેના નેત્રોમાં તમામ દશ્ય
 જલસાઈ ગયું. વચ્ચે એક પડદો પડ્યો હતો, તે ખસી ગયો.
 ઋષિ હવે શું કહેતો હશે ? તેની રિયતિ ક્ષયુમ્બર પહંલાં
 કેવી હતી ? અને હવે કેવી થઈ ગઈ ? સંસારને હું પડદો
 હઠાવી ખીજી દૃષ્ટિથી જોતો હતો. બાધ્યાવસ્થામાંજ મહે જીવ
 નો ફેંસલો કરી લીધો હતો કે જાને સમાજની સેવામાંજ
 જીવિત કરીશ. મૃત્યુના વિષયમાં મહારી સદૈવ ઇચ્છા એવી
 હતીકે રે.ગી થઈ પથરીપર તો મરવું નથી. પરમાત્મા ધન્ય
 છે, હું મહારી શુદ્ધ ગુણમાં ખુલ્લી આંખે મૃત્યુનું આનંદ
 બર્ણું સ્વામન કરવાને માટે તૈયાર છું.

• કાણું પાણી.

જે દિવસે સુખ શરમાવી તે દિવસે કદાચિત નવેખ્ખર
 પંદરમી હતી. અને અમને અડક કરી સત્તર

ઠહાડી ખીજ વેડીમાં લઈ ગયા. અમારામાંના સાત ત્યાંજ રહી ગયા જેમાં કર્તારસિંહ અને પિંગલો મરાઠા બાલક પણ હતો. તેમાં ખીજ એ વિરપુત્ર જગતસિંહ અને હરમાનસિંહ પણ હતા. જગતસિંહ કેનેડામાં કોઈ મોઢા પોલિસ અમલદારનું ખૂન કરીને આવ્યો હતો. હરમાનસિંહ ઘણે બાપે દરેક દરેક ધાડોમાં સામેલ હતા. પરંતુ એટલે ચાલાક અને જુદિમાન હતો કે કોઈ તેના માખનો પત્તો નાચતું નહોતું. તે પોતાના માખમાં ચાલ્યો ગયો, અને સાધારણ જાટોના વેશમાં રહેતો હતો. પોલિસે કટલાએ હરમાનસિંહો પકડ્યા અને છોડી દીધા, આખરે હોમલ્ડમની પોલિસ માર્શલ તેના માખનો પત્તો મેળવીને પછી તેને પકડી લેવામાં આવ્યો.

ફાંસીના અંચડાપર પ્રાર્થના.

ખીજ દિવસે રહવારે એઓને ફાંસી દેવાની હતી. પરંતુ તેનું દિલ ખુબ રાખવાને માટે તેને કથું કે અપીલ કરે. કર્તારસિંહે પહેલાં પણ કરી અપીલ કરી નહોતી, અને આ વખતે પણ તેમ કરવાની સાદ ના પાડી દીધી. ખીજ દિવસે રહવારના પહોરમાં તેને જાખેલી કાર કરી ફોસીના રથાપર લઈ મવા. અમને ખગર મગા કે ફાંસી દેવાના સમયે પિંગલોએ કથું કે અમને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની રજા મળવી એમણે તેની હાથકડી ખોલો નાખવામાં આવી તેણે પ્રાર્થના કરી:—

“ હે પરમાત્મન! હમે અમારા હૃદયોને જાણો છો.
જે પવિત્ર કાર્યના માટે અમે જીવન સમર્પણ કરીએ છીએ,
તેનું હમે રક્ષણ કરો, એજ અમારી અંતિમ ઇચ્છા છે.”

ત્યારબાદ અ.નંદથી દોરી ગળામાં નાંખી અંતિમશ્વાસ
લેવાને માટે તૈયાર થઇ ગયો. પાટીયું પગ નીચેથી સરીગયું.
ખીજ કાણે લાશે લટકવા લાગી.

શહીદોની યાદમાં.

અમને સંજળાવામાં આવ્યું કે તમારે જન્મપર્વ ત
કાળા પાણી જવું પડશે. અમને દુઃખ એટલુંજ હતું કે,
અમારા કેટલાક સોગતીઓ કેમ જીવતા થઇ ગયા. અ-
મારામાં જે કવિ હતા એ જ્યારે તેના સોગતીઓની લાશે
લટકી રહી હતી તે સમયે તેની યાદ અને સ્મૃતિમાં
મગ્નતા બનાવતા હતા.

જે લોકોની પ્રકૃતિ ક્રાન્તિશીલ હોય છે તે લોકોને
ધણે ભાગે કવિતા બનાવવાનો પ્રેમ હોય છે. ઇતિહાસમાં
ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે કે ક્રાન્તિના સમયમાં કવિતા
દ્વિતસુરોના રૂપમાં આવી પ્રકટ થાય છે. અમારા કેટલાક
સોગતી ઉર્દૂ અને પંજાબીના અદ્ભુત કવિ હતા. મહેને
મગ્નતાનો બહુ શૌક નથી અથવા ન હું એ સમયે યાદ
કરી શકતો હતો. પરંતુ એમાંની એકની કેટલીક કડીઓ
મહેને કેટલીક વાર યાદ આવી ગય છે, તેને નમૂના રૂપે
અહીં રજૂ કરી છે.

યહી પાઓગે મહશ્વરમેં જ્યાં મેરી બધાં મેરા,
 મેં બંદા હિન્દ વાલોંકા હું હે હિન્દોરતા મેરા.
 મેં હિન્દી, ઠેક હિન્દી, ખુન હિન્દી, જાતે હિન્દી હું,
 યહી મનહજ, અહીં હીકાં, યહી હૈં ખાનદાં મેરા.
 મેં ઇસ ઉજડે હુએ ભારત કે ખંડહરકા ઇક રાહ,
 યહી બસ ઠક પતા મેરા યહી નામો નિશા મેના.
 કદમ લૂં માદરે ભારત તેરે મેં બેઠ તે ઉઠે,
 કહાં કિરમત મેરી એસી નસીબા યહ કહાં મેરા.
 તેરી ખિદમત મેં અય ભારત યહ સરગમેં યહજા જાયે
 તો મેં સમજૂંમા યહ મરના હયાતે જાદવા મેરા.

કાળા પાણીની તરફ.

૭ સાત દિવસ પાછા વિતી ગયા. એક દિવસ અમારૂં
 વજન કરવામાં આવ્યું. અમને લોકોને ખાત્રી થઈ ગઈ કે
 બસ આજ કાળા પાણીની તૈયારી છે. પરંતુ જોવાનાને
 પોતાની દરેક વાતો ગુપ્ત રાખવાની ધણી ચિન્તા રહે છે.
 થોડી વર પછી એક કલાકે આવ્યો, અને સૌને કહેવા
 લાગ્યો કે તહમારામાથા કોઈ પત્ર લખવા માગતો હો તો
 પોતાના ધરવાળાને મુધાકાતના માટે લખી નાખો, કેમકે
 પછી તહમે જાણી ચાલ્યા જશે. એ કેવળ એક હેતરપોડી
 હતી, જેથી અમને ખાત્રી થાય કે હમણાં બે ચાર દિવસ
 હજુ અમે અહીંયા છીએ એજ રહાજે કાળાપાણીના ખામ

ધારીદાર દપડાં પહેરણુ, ઘોડીયું અને બળ્લે કામળો અમને આપવામાં આવ્યાં. અમારા પગમાં નજળૂન લોખંડની બેડીઓ નાખી દેવામાં આવી અને બળ્લે આદર્ભને સાથે હાથકડી પહેરાવી, જેથી એક હાથ ખાલી રહી શકે.

એક ગાડી આવી, અને અમને તેમાં બેસાડી દેવામાં આવ્યાં. બધી તરફ આગળ પાછળ પોલિસ રાખી હતી. હાવણીના સ્ટેશન પર એક ડબ્બો ઉભો હતો, તેના બે ખાનામાં પોલિસની સાથે અમને દાખલ કરી દીધા. ડબ્બો ટ્રેનની સાથે જોડી દીધો. રેલ્વેએ રાતની રાતમાં આખા પંજાબને ઓળંગી દીધો, અને અમે પંજાબની જમીને જતી વખતે અન્તિમ સમય દિલ ભરીને જોઈ પણ ન શક્યા. પણ હૃદયે દમભરીને એટલું કહેવાયું:—

દરેં દિવારયેં હશ્વસે નજર કરતેં હે
પુશ રહો એદલે વતન હમનો સફર-કરતેં હે.

અમારા આદર્મીયોમાં એક વિશેષતા હતી. જેલમથી માતા ગાતા નીકળ્યા, રસ્તામાં ગાતા ગાતા ગયાં. સ્ટેશન પર લોકો જોઈને અભ્યયન ચતા હતા. બે મીનીટ માથન સાંજળ્યા પછી તેને ખ્યાલ આવતો હતો કે આ કાણુ છે અને કાંઈ નહિને કાંઈ બોલી બતાવી દેતો હતો. પોલિસ સાધારણ મુસાફરોને પાસે આવવા દેતા નહોતી. લોકો યોડીવાર ઉભા રહી જોઈ રહેતા હતા. જ્યાં ટ્રેન ઉભી રહેતી હતી, ઘણે જાગે ત્યાં એજ દેખાવ

કલકત્તા જેલમાં.

સ્તાના દુઃખોની વાતને શું કહેવી, જ્યે આદમી એકઠા કરી હાથ બાંધેલા, ઉઠીને જાયતો બન્ને, પેલાબના માટે જપું હોય તો બન્ને જાય. એક ઉભો જોતો રહે. જગર જપું હોય તો પણ એમજ. સુવાને માટે તો કોઈ જગ્યા જ નહોતી, અથવા ન આજ્ઞા થઈ કહતી હતી. એ પ્રકારે ત્રણ દિવસ રાત્રિ વીતી ગયા. અમે કલકત્તા સ્ટેશને પહોંચ્યા. કલકત્તા જેલ અમર પોલિસને કશી વિશેષ સૂચના મળી નહોતી. અને અમારી દેખરેખનો કોઈ વધારે બંદોબસ્ત નહોતો. બિહારના એક સ્ટેશનેથી જે પોલિસસી-પાહી અમારી સાથે થયા હતા, તેજ બાકાની આડીઓમાં પ્રેસિડેન્સી જેલમાં લઈ ગયા. પહેલ્યત પહેલ્યત લગભગ અર્ધી રાત્રિ થઈ ગયું. જેલવાળાએ સાધારણ રીતે મળી અમને અંદર દાખલ કરી દીધા અને કાળાપાણી જવા-વાળા કેદીઓના વોર્ડોએ અમને પૂરી દીધા. બેડીએ પગમાં, હાથકડીઓ હાથમાં, માથાપર કામગા, કપડા અને સાદડી. એક બિસ્તરાનો બોળો ઉઠાવી હાથમાં બે લોહના વાસણો લઈ અમે વોર્ડમાં દાખલ થયા અને પોતપોતાના બિસ્તરા પાસે સૂઈ ગયા.

મનુષ્ય છે, જે કંઈ શિરચર આવે છે, તે આવી પેલી જાય છે. હાથ પગ બાંધેલા હોવા છતાં થયું ઉઠાવવા પડે છે. એ સમયે પ્રતિત થતું હતું કે અમારા નવા પ્રાપ્ત કસ્ટ જાનના વાર્તાલાક કહેતા હવે આરંભ થયો છે. હું તે

સમજતો હતો. સ્વર્ગની તરફ જતા સીડી પરથી પકડી
અમને પાડી નાખવામા આવ્યાં છે, અને અમે નર્કદારમા
પ્રવેશ કરવાને માટે ઉભા હતા.

અમારા તે શોખતી જેને સાયકાએ લાહોર જેલમાંથી
ઠહાડી પગમની જૂદી જૂદી જેલોમા મોકલી દેવામા આ-ન્યા
હતા. એમાંથી કેવળ ત્રણ અને છ મિયામીર રસાલાની કોર્ટ
માર્શલ ફેસવાના આદમી અમારી પહેલા સ્ટીમરમા કલ-
કતાથી રવાના થઈ ચુક્યા હતા, બાકી બધા હજી સુધી
પોત પોતાના જેલોમા પડ્યા હતા અહીં આવતા અમને
ખબર પડી કે કલકતાથી સ્ટીમર એક વર્ષમા નવ વખત
ઠાળા પાણી તરફ કેદી લઇને જાય છે પાંચ સપ્તાહ સુધી
ઉત્તરિય ભારતની જેલોમાંથી ઠાળા પાણી જવાવાળા કેદી
એકઠા થતા રહે છે. એ સ્ટીમરનું નામ મહારાજા છે. અને
તેવારે વારે મદ્રાસ અને રશુન જાય છે અમને કલકતા
જેલમા પદર દિવસ રાહ જેવી પડી હતી. બીજે દિવસે જ્યારે
સુપરિટેન્ડેન્ટ આવ્યો, તેણે અમને જોયા અને મુકદ્દમાનો
હેવાલ સામળતાજ હુકમ આપી દીધો કે બીજા કેદીઓથી
જૂદા કરીને એકદમ એકાત કોઠડીમા દિવસ રાત્રિ કેદ
કરી દેવા અને તે દેહ જે ગોરા વોર્ડર મુકી અમારી દેખ-
રેખનો વિશેષ બદોમસ્ત કરી દીધો.

મહારાજા સ્ટીમરપર.

સ્ટીમર આવી મધ. ૭ દિવસ ત્યા રોકાઇ. સપ્તા-
હને દરેક જાવાવાળા કેદી કે જેની સપ્પા મો ઉપર હતી

તેમાં ત્રણ ચાર ઓછો પણ હતી એ સૌને જોઈને બહાર
ઠંડાડ્યાં અને એ ત્રણ માંછલ પગે ચાલી રટીમરમાં દાખલ
કર્તા સર્વને રટીમરની નીચે ત્રીજા વર્ગમાં પૂરી દીધા.
અમારા માટે ત્યાં પણ વિશેષ સ્થાન નહોતું, એક બીજા
કેદી ઉપર જઈ શકતા હતા, પરંતુ અમને ઉપર જવાની
એ મનાઈ હતી.

ત્યાંથી આન્ડામાન ત્રણ દિવસનો રસ્તો છે.
માર્ગમાં અમને ત્રણ દિવસ સેકેલા ચણા અને કંઈક ખાંડ
જેવું ખાવાને મળતું હતું. અમને એક સુખ હતું કે અમે સૌ
એકઠા એક ઠેકાણે હતા. મનુષ્ય સર્વથી એક સામાજિક
પ્રાણી છે. જો તેની સાથે સોસાયટી હોયતો બધે ગમે તેવી
વિપત્તિ કેમ નથી આવતી, પરંતુ તે બધી અરસ પરસના
સહવાસથી બૂલી જાય છે બારીમાં બારી દુઃખના સમયમાં
પણ પોતાના સોમતી બાઈએને મળતાં સૌ ડુંબો નષ્ટ થઈ જાય
આનંદ થાય છે જોઈને અંદર સર્વથી મોટો દંડ એક-
તમા રાખવાનો છે, જેથી તેની સાથે કોઈ બીજું મળી શકે
નહિ. પોલિસ પણ મનુષ્યના આદોષથી લાલ ઉઠાવે છે જે
લોકોને એવું કામ કરવું હોય કે જેમાં જોખમ હોય તેના
માટે આવશ્યક છે કે પહેલાં કેટલોક સમય એકાંતમાં રહી
એક પ્રકારનું તપ કરે; ધાર્મિક કામ કરવા જાને માટે તો
તે ખાસ જરૂરી છે કે પહેલાં કેટલાક વર્ષ એકાંતમાં
ગુજારે, એથી શરીર અને આત્મામાં વિશેષ બળ ઉત્પન્ન
થાય છે

ચોથે દિવસે, સ્ટીમરના છિદ્રોવાટે જોવાથી જણાતું હતું કે હવે અમે આન્ડામાનના જંગલોની પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. યોડીવારમાં અમે પાસે જઈ પહોંચ્યા અને છત પર જઈ સરૂદ્રમાંથી જોયું કે કિનારાપર એક પહાડી છે. એ પહાડીપર એક મોટો કિલ્લો બાંધ્યો છે. પોલિસવાળાએ બતાવ્યું કે એજ સિલ્લર જેલ છે જ્યાં અમારે જવું પડશે.

આન્ડામનની ભૂમિપર.

અમારી સ્ટીમર ઉભી રહી ડોક્ટર આગ્યો તે જોખને ચાલ્યો ગયો. પછી ખાસ પોલિસ આવી અમને સૌથી પહેલાં ઉતાર્યા અને લાઇન બધે થઈ ઉપર ચાલ્યા. તે બિસ્તરા અમારા માથા પર વાસણો હાથમાં અને પહાડ પર અમે ચડતા હતા. કેદી અને ખીજી લોકો અમને જોતા હતા. અંદરે અંદરે કાનમાં કાનમાં વાતો કરતા હતા. પણ અમારી સાથે કોઈ વાત કરી શકતો નહોતો. ટોચપર પહોંચતાંજ જેલનું ફાટક ખુલી ગયું. પોલિસે અમને ફાટકની અંદર દાખલ કર્યા. એ મોટો જડો લાગ્યો ગોરો ખમીસ પહેરીને મહાર નીકળ્યો. સાંને તેના આજ્ઞામાં દઈ દીધા અને પોલિસ વિદાય થઈ. અમે જેલમાં દાખલ થયા અને એ મોટા આયરિશ ગોરાને અને પડ્યા.

આન્ડામનમાં કેવા લોકો રહે છે ?

આન્ડામનમાં આજરે પચાસેક નાના મોટા ટાપુઓ છે. તેમાંથી નામનો સર્વેચી મોટો ટાપુ છે. જ્યાંના મોટા

ગ્રહોંટાં માઠ જંગલો છે. તે જંગલોમા “ આન્ડામાનીય ” જંગલી લોકોની વસતી છે અને તે તદ્દન નજન રહે છે. સાયન્સના વિદ્વાનોનો મત છે કે જાવા અને આન્ડામનના જંગલી લોકો મનુષ્યની સૌથી પહેલી સંસ્કૃતિ છે કે જે મંસારમાં ઉત્પન્ન થઈ. ગમે તો પહેલી હતી યાતો નહિ, પણ એટલું તો અવશ્ય છે કે મનુષ્ય અને પશુની મધ્યની એક પેઢી જેવું છે. જેમ જેમ જંગલ ઠાપો જઈએ છીએ તેમ તેમ એ લોકો આગળ નાઠા જાય છે. પહેલપહેલા એ લોકોએ ધંધેજોને નવાં આવેલાં જોઈ તેને પોતાના દુશ્મનો સમજ્યા અને ધંધેજા યા દેશીને જોતા હતા કે પુર્તજ તેને બાણથી વીંધી નાખતા હતા. તેનો બાણ ચલાવ્યા નો અભ્યાસ અશ્યજનક છે. તેનું લક્ષ્ય કદી ચુકવું નથી. સ્ત્રી છોકરાંઓને પણ બાણ ચલાવતાં આવડે છે. બાલાથી માછલી પકડી લે છે. બાણથી સુઅર વિગેરેને મારી ખાઈ લે છે. સમુદ્રમાં આંખો ખુલ્લી રાખી તરી શકે છે. કોઈ વરતુ સમુદ્રમાં દેકો, એ આતી દુધી પણ જતાં જતાં કહાડી લે છે. એ લોકો દેશી વસતીની પાસે કદાચિત જ આવે છે.

એ શિવાય પોર્ટ બ્લેયરમાં પણ લોકો જોવામાં પણ આવે છે, તે તો બરી કુદીઓની સંપત્તિ છે. અદારમી સદીની આખરે આ દીપનો પતો લાગ્યો. અહીંના દવા પાણી એવાં ખરાબ હતા કે મનુષ્યનું જીવિત રહેવું એ અસંભવ જેવું હતું.

આ દ્વીપ ધણેજ ગરમ છે. પરંતુ સમુદ્રની અંદર હોવાથી અને લાગલાગટ સાત આઠ માસ વર્ષાદ પડવાથી રહેવા લાયક છે. દર વર્ષે જંગલનાં વૃક્ષો કાપવાથી વૃદ્ધિ ગરાગર ઝોછી ચતી જાય છે. ઉષ્ણ હવા પાણીના રોગો ન્યુમોનિયા, મેલેરિયા, રાજ્યક્ષતિ અને ખીજ તાવો ધણા જ છે.

પહેલવહેલાં કેટલાક કેદીને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા, તે મધ્યમે મર્ચ પામ્યા, પરંતુ બળવાના પછી ધણાક કેદી પાછા ત્યાં રાખવામાં આવ્યા. કેટલાક મરણ પામ્યા અને કેટલાક બચ્યા. આ સમયે પણ દર વર્ષે હ. નરે પંત્રીશ મર્ચ પામે છે. દેશની જોશમાં હજાર પાછળ કેવળ અઢાર છે અને તેમાં અહીં ધણા મજબુત અને ચાલીશ વર્ષથી ઝોછી વયના વીણી વીણીને મોકલવામાં આવે છે.

જંમલ કાપી વસ્તી બનાવવામાં આવી. એ સમયથી તેને કેદીઓની વસ્તી બનાવી દેવામાં આવ્યો. કેટલાક લોકોને પહેલાં કંઈક મહોનો આપી ખુશ્લા મૂકી દેવામાં આવતા હતા. યોગ્ય સમય પછી તે લગ્ન પણ કરી શકતા હતા. એ લોકોની સંતતિ આઠ દસ હજારની આગાદીમાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. ક્રમે ક્રમે તેની પાસે સરકારી કામ કરાવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું અને પછી ત્યાં તેના માટે સ્કૂલ દેવા માટે જેલ બનાવવામાં આવી. આશરે પચ્ચીસ વધારે જેલ બનાવી છે જેને સિવર જેલ

તે. એ ત્રણ માળતુ પાંત્રું મકાન છે. વચ્ચમાં ગોળાકાર છે. ગોળાકારની ફરતા સાત વોર્ડ છે. તેમાં પ્રત્યેકની અંદર એકાંત કોટડીઓની લાઇન છે, તેની પ્રત્યેક લાઇનમાં ચાલીશ પચાશના આશરે સૈલ (પુરવાની જગ્યા) છે.

પહેલાં આવવા વાળા કોટડીઓને છ માસ અથવા એક વર્ષ બર અહીં રાખવામાં આવે છે. પછી બહાર જૂદા જૂદા દિવસોમાં મોકલી દેવામાં આવે છે. કે જ્યાં તે સરકારી કામ કરે છે અને રાત્રે આઠ વાગે વોર્ડમાં હાજર થઈ જાય છે. કોટલાક વર્ષ પછી તેને સ્વતંત્રતાની ટિકીટ પણ મળી જાય છે પણ જો તેનું વર્તન સારું હોય તો. પણ તેનું રહેવું એ ધણું જ કઠિન કામ છે. જ્યારે પાછો દાંધ લાઇન ટટો અગર ચોરીનો વધારો ગુન્હો કરે છે તો નિયમપૂર્વક કોર્ટમાં કેસ ચલાવી તેને વિશેષ નિયમાનુસાર જેલની સજા કરવામાં આવે છે.

જેલનો પરમેશ્વર.

આની રીતની જેલ હતી, જેમાં આ જીવન રાખવાનું હતું. તેનો ઈન્ચાર્જ તે મોટો ગોરો હતો કે જે આ જેલની શરૂઆતથીજ તેના ચાર્જમાં રહ્યો હતો તેનું નામ “ બારી ” સાહેબ હતું. આ આદમી નમૂનેદાર જેલર હતો. તેણે પોતાનું અધિકાર જીવન બારત વર્ષના સર્વથી મોટામાં મોટા બદમાંસ કોટડીઓની સાથે ખાળ્યું હતું. તેને એની બદમાંસીઓનો એટલો અધિક અનુભવ થયો એવો હતો કે તેના માસ્તિકામાં કોઈ માનવીય ગુણનું સ્થાનજ રહ્યું નહોતું.

તે કેદિયો શિવાય કોઈ બીજા દેશી મનુષ્ય અથવા ઇંગ્રેજને
હજતો મળતો નહોતો. ન તે કોઈની પાસે જવું આવવું
પસંદ કરતો હતો, અને ન કોઈ મનુષ્ય તેની સોસાયટી
પસંદ કરતો હતો. ખાસ કેદી “ પેટી અરસર ” ટુંડલ
અને જમાદાર તેની એટલી પ્રુથામત કરતા હતા કે તે
પોતે પોતાને બસ પ્રભુ જ સમજતો હતો. અને કહ્યા
કરતો હતો કે આ જોશનો પરમેશ્વર છું. ૨૫ વર્ષથી વધારે
દિન રાત કેદોયોમાં રહેવાંથી તેનો બાવ સર્વથા તેના જેવો
જ થઈ ગયો હતો. આખો દિવસ તેની સાથે વાતો કરતો,
બેઘરમી મસ્કરીઓ કરી, એક બીજાની વિરદ વાતો
સાંભળ્યા કરતો હતો. તે ચતુરાઈ એમાંજ ગમજતો હતો કે
દર વખત એક બીજાની વિરદ બાતમીઓમાં રાફી રાખવા.
અટક્યાગોમાં તેને રવાદ આવતો હતો. તે વ્હાતો હતો કે
મધાને કોઈ નહિ તે કોઈ રીતની છેડછાડમાં લગાડી રાખ્યા
શિવાય જેવું જીવન હડવું થઈ જવું હતું. કદાચિત તે
એ સમજતો હતો કે ત્યાંના કેદી જૂનની જેવા છે, બે કોઈ
નહિને કોઈ છેડછાડમાં નહિ મૂક્યા રહે તો તેનેજ ખાવા
દોડશે. અમારા પક્ષની અંદર દાખલ થવાથી પડેલા તો કંઈક
મમણ થયો, તેનો વિચાર કંઈ છેડછાડનો હતો, તુર્તજ તેજે
ચેઈર અને પેગી ઓફિસને અમારી પછગ જાતમીઓમાં
જી રીખા કે - મેં શું કરીએ છીએ ? અમારા દાખલ થવાના

હું જોલની ક્રિતિને ધન્ય સમજી હું જેણે એકવાર પાછો
આ રિશતિનો અનુભવ કરાવી દીધો.

આમારો દૈનિક કાર્યક્રમ.

કંઈક દિવસ ઉગવાની પહેલાં જમાકરાનો ધંદ વામતો
હતો. હું એ સમયે હીને કુંડાની અંદર સોય કરી વ્યાયામ
કરવાનો આરંભ કરી દેતો હતો. એકજ ન્હાના કુંડામાં
પહેલા પેશામ કરવો અને પછી જળરૂ કરવાનો કેટલાક
કાપથી અજમાસ કરવા પછીથીજ થઈ શકે છે, અને તેમાં
પાછી કોટડી પણ ખરાબ નવાવ, કેમકે એમાં તો રહેવાતું
છે. પ્રત્યેક વોર્કમાં જળરૂ પણ હતા, પરન્તુ સ્થવારે થોડો
વ્યાયામ કરવાને ચોખ્ખા થવાને માટે એ જરૂરી હતું કે
અંદરના ભાગને પહેલાં સાફ કરીલેયો જોઈએ.

પાછો ટુડીસ અફસર આવી ગયો અને એવાર મિતી-
અંદર પોત પોતાની લાઇનનાં તાળાં ખોલી દીધા. અધા
કોઈ નીકળીને લાઇનમાં અજમે થઈને બેસી ગયા. પ્રત્યેક લાઇ-
નની મજૂરી થઈ જોલરને રિપોર્ટ કરી દીધો કે તમામ પૂરા
છે. બીજો ઘડો વાગ્યો અધા નીચે ઉતર્યા. અર થયા નીચે
ફરી લાઇનમાં બેસારી મજૂરી થઈ અને જળરૂ જવા તથા
હાથ મ્હોં ધોવાની રજા મળી. કેટલીક ખીનીટો થઈ ત્યાં
પે કાર પડ્યો “ લાઇનમાં બેસો, ” “ કાજુ આવી ” કાંઈ

પાતળા કાગળેલા ચોખ્ખાને કહે છે. તેનો અડકેક
અધાને મળી ગયો અને તે વૃત્તિજ પી લીધો. પેલ-

પોતાની મજૂરીના માટે તૈયાર થઈ જાયો. ‘ પહેરેલો જાંગીયો
 ઉતારી નહાનો જાંગીયો પહેરી લીધો અને અમને પણ ઊલટાં
 ભાંગવાની મજૂરીપર લગાડી દેવામાં આવ્યા. આંગણમાં
 એક ઠેકાણે લાકડાની મોથરીયોનો ઢગલો પડ્યો હતો. “અકેક
 મોથરી ઉપાડી લ્યો ” એ સૌએ પોતપોતાની મોથરી ઉપાડી
 લીધી જે જાડી પડી રહી તે અમે લોકોએ પણ ખભે
 ઉઠાવી લીધી. તે લઈ જાકી લોકો કોટડીઓની રહામે ફળી-
 યાની અંદર તેને અગામી રાખીને બેસી ગયા. અમારે
 તે લઈ કોટડીઓની અંદર જવું પડ્યું, નવા આવવાવાળાને
 કેટલાક દિવસ કોટડીઓની અંદર કામ કરવું પડે છે. અમારે
 છ માસ સુધી અંદર કામ કરવું પડ્યું. એટલામાં મોટી
 મોટી ગાસડીઓને લાવી એક ઢગલો કરીદેવામાં આવ્યો.
 એમાંથી સૌએ અકેકી ગાસડી લઈ લીધી. અમને પણ
 અકેકી આપી. અને પછી અમે ઊલટા ઉપાડી પોતાની
 કોટડીઓમાં રાખ્યાં. એક એક ટુકડો લાકડાપર સુકીને
 ઉપર મોથરીથી ફટકારવા શરૂ કર્યાં. કેટલીક મીનીટ તેમ
 ફટકારવાથી એમાંથી રેસા જેવું બે પાઉન્ડ અર્થાત્ પાકી
 શેરબર મુંજ હરેકને હાડકો પડે છે. મજબૂત સરીરવાળા
 અને અનુભવી લોકો ત્રણ ચાર કલાક એટલો બાર કલાક
 છે નવા અને દુર્બળ અથવા જેને તેકામ કરવાનો અભ્યાસ
 નથી તે બમણા ટામ્રમાં પણ કામ પર કરી શકતા નથી.
 આન્દામનમાં નારીયેરથી ગળું કામ લેવામાં આવે છે.

બહારના કેદી નારીચેળના રોપા વાવે છે, તેપરથી નારીચેળ ઉતારે છે. સાલબર તેવાં ફળ થતાં રહે છે. ગાડોઝામાં ભરી ખેંચીને જેલમાં લાવે છે. જેલમાં તેની ઉપરનાં છાલા ઉતારી નાંખે છે, નાળાચેરને તાપમાં સૂતી તેને ઘાણીમાં પીવી તેલ કઢાડે છે. એક કેદી દરરોજ પંદર રોર તેલ કઢાડે છે. અંદરની સખ્ત-કાછલીનાં હુકા વિગેરે બનાવવામાં આવે છે. ઉારનાં નરમ છિવટાને કુડીને રેસા કઢાડવામાં આવે છે જેનાથી ન્હાની મ્હોટી દોરીઓ બનાવવામાં આવે છે, કે જે વહાણોના કામમાં આવે છે, કેમકે તે પાણીમાં રહેવાથી સડવાને બદલે ઉલ્ટી મળખુત થતી જાય છે.

દશ વાગે એક કલાક ખાવાને માટે બહાર જવું પડે છે, અને સંધ્યાકાળની માફક ખોરાક લાવી વહેંચી આપવામાં આવે છે. ખાંધ પાછા અંદર આવી પોતપોતાને ઠેકાણે ખેસી કામે લાગી જવું પડે છે. દરવખત વૉર્ડર, પેટ્રી અશસર, કડીય ઉપર ફરતા રહે છે. શી મળખડે કોઈ ખેસી રહે અગર વાતચિત કરે. જેલર અથવા આસિસ્ટન્ટ જેલર પણ ફેરો મારીને કામ જૂએ છે. જ્યારે કોઈ કેદી કામ પૂરું કરીશ્વે છે અને પેટ્રી અશસરને ખાત્રી થઈ જાય છે કે તેની મળખુરીથી નારાજ નહિ થાય તો તેને પોતાનું પુસ્તક વાંચવા અગર વિશામો ખાવાની રજા પણ મળી જાય છે. એટલામાં મળખુરીનો સમય આવી જાય છે. આ જીવન છે કે જેને જેલની અંદર દિવસ, અડવાડિયા મદિના વગેરે

અને જીવનભર વ્યતિત કરવું પડે છે. એમાં કશું પરિવર્તન નહિ. પરિવર્તનની અંદર જીવનનો આનંદ છે, કે જે જોલ-માં પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, છતાંપણ જીવનનો મોહ મનુષ્ય-ને જીવતો રાખે છે, અને મનુષ્ય એ પ્રસન્નતાથી વિતાવતાં શિખી લે છે. ખીજે દિવસે મ્હારું કામ સમાપ્ત થયું હતું એટલામાં ભારતીય કેદી મ્હારી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો “ ક્યોં સાહેબ આપ મ્હાસે તશરીફ લાવે હો ? ” હું આ પ્રશ્નથી બે ઘડીતો વિચારમાં પડી ગયો અને કહ્યું કે, હું તશરીફતો નથી લાગ્યો, પણ મ્હને તો જગજગસ્તીથી બેડી હાથકડી નાખી અહીં લઈ આવ્યા છે.

(૧૬) પોલિટિકલ કેદી.

પુરાણી દેશી જેલોમાં રાખના માટે એટલુંજ જરૂરી છે કે કેદીને અંદર પૂરી તેની સતતતા ખુંચી લેવી જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જેલોમાં એથી એ વધી એક ખીજ ખાખત જરૂરી છે કે, પ્રત્યેક કેદી કંઈ નહિને કંઈ કામ કરે. જેલનો સુપરિટેન્ડેન્ટ કે જે મેડિકલ આદમી હોય છે, તે પ્રત્યેક કેદીનાં શરીર અને ગુન્દાને જોઈ તેના માટે કામ નક્કી કરે છે.

જેલમાં કેદીના માટે પોતાનું કુખ પ્રકટ કરવા અથ-વા ગ્રોટર હાવવાના બે મોટા ઉપાય છે, એકનો એ કે કામ કરવાની ના પાડવી અને ખીલું ખોરાકનો ત્યાગ કરવો. કામની ના પાડવી એ જેલમાં સર્વથી મોટો ગુન્હો ગણ-

વામાં આવે છે અને જ્યારે કેટલાક મનુષ્યો મળીને કામ કરવાની ના પાડે તો તે સ્પર્ધક (હડતાળ) થઈ જાય છે.

અમારી ટોળીના જેલમાં પકડેલા પકેલાં કેટલાક વર્ગોથી પોલીટિકલ કેદીઓ ત્યાં વિદ્યમાન હતા. અંભાલના માલિકતત્ત્વા ષડયંત્રના કેદી ત્યાં હતા. મહાગણના સારરકર બાઈ પગ ત્યાં હતા, પંજાબ અને પૂ. પી. ના સ્વરાજ્ય પત્રના એડિટર કે જે એકની સમગ્ર પછી બીજાને ત્યાં જતો રહ્યો તે કેટલાક ત્યાં રહી ચુક્યા હતા. પરંતુ અમારા ત્યાં જાતની પહેલાં ભારતવર્ષની જેલોમાં પાંચ મોકલી દેવામાં આગ્યા હતા. કેટલીક વખત તેની સંખ્યા ત્રીસ આ-લીશના આશરે થઈ ચુકી હતી, પરંતુ આ સમયે જુના કેદીઓની સંખ્યા આશરે દસેકની હતી. અમારા ત્યાં પહેલાં ચતાની સાથેજ કેદીઓએ અમને તેની હકીકતો બતાવી દીધી કે ક્યાં ક્યાં હાથોથી નંદગોપાલ, લધારામ અને રામહરિ વિગેરે જેલર અને સુપરિટેન્ડેન્ટની સાથે પોતાના અને બીજા કેદીઓના હક્કોના માટે લડતા રહ્યા. કેદી રીતે તેણે ત્યાંની જેલની દરેક પ્રકારની સજાઓ અને દુ:ખો પોતાની ઉપર લીધા અને બીજા કેદીઓની ઉપર અનુચિત હુકમ અથવા અત્યાચાર રોકવાની મહેનત કરી, કેવી રીતે તેમાંથી સાવરકર અને બીજા પોલીટિકલ કેદીઓને કાબુ (ધાણી) પર વગગાડી દીધા અને તે કામ કરતા રહ્યા.

મહાત્મા નંદગોપાળ કે જેણે કામ કરવાની ના પાડવાનો

ઉપાય શોધ્યો અને એ દોકડાએ એકત્ર રૂઢરડાઇકે શરીર દાધી. કેવી રીતે એક બગાડી દોકડે 'નનીગોપાળ' 'ત્રણ માસ સુધી' 'હંમર રડાઇક' પર રહ્યો. તેણે ન ખોરાક લીધો ન કપડાં પહેવાં કોટડીની અંદર ઉધારો ભૂમિપર પડ્યો રહેતો હતો. તેના દુર્બળ શરીરમાં કેવળ હાડકાજ રહ્યાં. એ બધી વાતો અને ખીજી પણ કેટલીક ન્હાની ન્હાની વાતો સાના દેદીઓનો જોતનો દત્તિલાસ અથવા દંતકથાના રૂપમાં યાદ હતી તે કહી અને અમારી સાથે જોતવાની ના હોવા છતાં પણ એક બે દિવસની અંદરજ અને એ બધી વાતોનો પત્તો મળી ગયો. જોતના હુકમોની એટલી તકામાર ચાલે છે, કે પ્રતિદિન દેટવાક પાછલા રદ કરવામાં આવે છે અને નવા ચાલુ થઈ જાય છે કેદી લોકો એજ દેટમો માને છે કે જે બળાતકારે તેની પામે મનાવવામાં આવે છે.

અમારો આવવા પછી જોતરે પેટી અફસરો અને ટકાલોને દેટમ આપ્યો કે તે અમારી પર ખાસ દેખરેખ રાખે. અમને અંદરોઅંદર અને ખીજની સાથે વાત કરવાનો લાગ મળતો નોતો. બવાની પરેડમાં અમને એક બંજને ધણીજ દૂર જોસારવામાં આવતા હતા અમારી કોર્ટડો એક બંજથી આધે આધે અને તેમ છતાં પણ જાણે કંઈક અધુર રહી જતું હોય તેમ અમારી પાછળ ખાસ માણસોને મૂકી અમારી વાતો જાણવું ધ્યાન રાખે અને સચનાઓ આપ્યા કરે જોતરે અમને બંજાનું કે આ જોતમાં કોઈની શરીરમાં આવે તે ત્યારે અહીંનો નિયમ એવો ટોચ છે

વામા આવે છે અને બપોરે કેટલાક મનુષ્યો મગીને કામ કરવાની ના પાડે તો તે સ્ક્રાપ્ક (હડતાળ) થઈ જાય છે.

અમારી ટોળીના જેઠામાં પડોંગાની પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી પોલીટિકલ ક્લેબો ત્યાં વિદ્યમાન હતા. બંધાવના માલિક્તદ્વારા પડપંતના ક્લેબ ત્યાં હતા. મહાગણના સાવરકર બાદ પગ ત્યાં હતા, પંજાબ અને પૂ. પી. ના સ્વગત્ય પત્રના એડિટર કે જે એકની સાથે પંજી બીજે ત્યાં જતો રહ્યો તે કેટલાક ત્યાં રહી ચુક્યા હતા. પરંતુ અમારા ત્યાં જવાની પહેલાં ભારતવર્ષની જેતોમા પાંચ મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. કેટલીક વખત તેની સંખ્યા ત્રીસ થા-લીચના આશરે થઈ ચુકી હતી, પરંતુ આ સમયે ઘુના ક્લેબોની સંખ્યા આશરે ફોરેકની હતી. અમારા ત્યાં પડોંગાની સાથેજ ક્લેબોએ અમને તેની હકીકતો બતાવી દીધી કે કયા કયા હવાયોથી નંદોપાલ, લધારામ અને રામહરિ વિમેરે જેલર અને સુપરિટેન્ડેન્ટની સાથે પોતાના અને બીજા ક્લેબોનાં હકોના ખાતે લડતા રહ્યા. કેવી રીતે તેણે ત્યાંની જેલની દરેક પ્રકારની સજાઓ અને દુખો પોતાની કપર લીધા અને બીજા ક્લેબોની કપર અનુભવ હકમ અથવા અમાર્યાર રાકવાની ઝેનન કરી, કેવી રીતે તેમાંથી સાવરકર અને બીજા પોલીટિકલ ક્લેબોને કાબૂ (પાણી) પર વજમદારી દીધા અને તે કામ કરતા રહ્યા.

મહાદેવ નંદોપાલ કે જેણે કામ કરવાની ના પાડ્યો

કે તેને ગુન્હેગાર ગણવ.માં આવે છે અને જ્યાં સુધી તે પોતે પોતાને નિર્દોષ સાબિત ન કરે ત્યાં સુધી તેવીજ હાલતમાં રહે છે. આવી અવસ્થામાં અમારી ફરિયાદ જેવી કોઈ અમર્યાની વાત નહોતી. પહેલે દિવસે અમે કામ કર્યું એક રીતે તે પહેલો દિવસ હતો કે જ્યારે મહે બહાર અથવા જેલની અંદર હાથેથી એટલી સખત મહેનતનું કામ કર્યું હતું કે તે કામ અમારામાંથી પૂરું થયાં થઈ શકતું હતું. અમારામાંથી કેટલાકનું કામ થોડું હતું, ત્રણ ચારનું તો ત્રીજા ભાગથી પણ થોડું હતું, અમને સૌને એજ દિવસે જેલરની પાસે રજુ કરવામાં આવ્યા, જેલના નિયમાનુસાર તમા દુદીઓનો પહેલાં પંદર દિવસ સુધી કરો રિપોર્ટ ચતો નહોતો. પરંતુ અમારા માટે ખાસ ફરમાશ હતી, એટલે ટંડીલનામાટે જેલરની સહામે લઈ જવું જરૂરી હતું. બારી સાહેબે ધાકી દેવી શરૂ કરી.

“ જાગ્યા મહ જેલ છે મહ કાલાપાનીકી જેલ છે, મહાં કામ પૂરા કરના હોગા. ”

મહારા નામનો એક બીજો યુવક અમારામાં હતો, તે લીલા જેવો જે પરવાઈથી ઉભો ઉભો સાંજળી રહ્યો હતો. તેને બારી સાહેબે બોલ્યો “ સંધ્યા ઉભો રહે ” જમનાર પાસે આવી હાથેથી ઉભા રહેવાનું શીખવવા લાગ્યો “ વાર આજ લઈ જાઓ, પહેલો દિવસ છે. ” જેલરને હકમ દીધો ‘અને અમે પોતાની કોર્ટડીમાં પાછા આવ્યા.

જેલના ખુદાની આગતા સ્વાગતા.
બીજો દિવસે રવિવાર હતો. રવિવારે સવારમાં લી

કપડાં ઘોષ સુકવવાનાં હોય છે. કપડા સૂકાય છે અને આતરક
કેદી કોડે. આંગણામાં ઘાસ વિગેરે ઉખેડી ચોખ્ખું કરે છે.
રવિવારે કાંજ પીવાને માટે ર.વ.તી નથી. દશ વાગે ખોરાક
ખવડાવી પછી સૌને કોટડીયોમાં પૂરી દેવામાં આવે છે.
સંધ્યાકાળે કહાડીને ખોરાક ખવરાવ્યો, વળી એજ પ્રમાણે
પાછા પરેડમાં ખેસારી પૂરી દીધા તે બીજે દિવસે ઉઠ્યા.
પરમાનંદે દામ દરવાની ના પાડી દીધી. તેણે હું મહારાથી
એ દામ નહિ થાય. ટંડીલ તેને ઝાંપીસમાં જોલરની સમક્ષ
લઇ ગયો. જોલર ગુરસાથી બડબડવા લાગ્યો. પરમાનંદે
તેનોજ ઉત્તર દીધો તે ખુરશીપરથી હાથ બતાવવાને માટે ઉઠવા
લાગ્યો, પરમાનંદે તેને ધક્કો દીધો. તે ખુરશીપર પડ્યો, તે
સાથે ખુરશી પણ રાહ ન જોઇ શકવાથી સાહેબ સાથે પડી.
બન્ને જમીનને જોરથી બેટયાં. ટંડીલ અને જમાદારે પરમા-
નંદને માર્યો તેનું માથું ફાટી ગયું. તુર્ત સુપરિટેન્ડેન્ટે ટેલીફોન
કરવામાં આવ્યો. “ બારી સાહેબ ” સુપરિટેન્ડેન્ટથી ડરતો
હતો. તેણે હુકમ દીધો કે પરમાનંદનું લોહી ઘોષ નાંખો,
કંઈ નિશાન માનું ન રહેવું જોઈએ અને એને એક કોટડીમાં
પૂરી મુકો. જેનો અર્થ એ હતો કે તેને દામ કરાને માટે
કદિ બહાર કઢાડશોજ નહિ.

સુપરિટેન્ડેન્ટ મેજર ઘણો બહો માણસ અને સમદર્શી
પુરુષ હતો. પોતાના દામ અને દર્તવ્યને પૂર્ણ કરવામાં
બહોજ સખ્ત અને નિયમિત હતો. એને અમારી કોટ
ડીમાં સાંભળ્યું કે તે આવનાર બારી સાહેબ પર ગુસ્સે

થયો અને કહ્યું કે તમે તહેને આરતાંની સાથેજ શ્યામાટે અઠકચાગી ચર કરી. સુપરિટેન્ડ અને જોશર બંને પરમાનંદની પામે ગયા. તે યુરસામાં હતો. સુપરિટેન્ડેન્ટે તેને ધમ્મીના રૂપમાં કહ્યું, જેલમાં જામાની વાત છે, પરંતુ પરમાનંદને જેલનો નિયમ પહેલીવારજ જાણ્યો હતો. તેણે સુપરિટેન્ડેન્ડેન્ટે યુરસામાં તેવોજ સખ્ત ઉત્તર દીધો.

પરમાનંદને ત્રીસ ફટકાની સજા.

આખી જેલમાં સોર મચી ગયો. “ બરી સાહેબ ” પીટાઈ ગયા. ટંડીલ અને પેટીઅશસર મમે તો જોવામાં બારી સાહેબથી ડરતા અને જી હા કહેતા હતા, પરંતુ બધા તેના પીટાવાથી ખુશી હતા. તે એવો નિર્દોષ અને જાલિમ હતો કે મનમાં તમામ સુખી હતો. ચાર પચિસ દિવસ પછી સુપરિટેન્ડેન્ડે ફેશ કર્યો, કે જેલના તમામ દરવાજા બંધ કરી દીધા અને તે એટલા માટે પરમાનંદને ફટકાની સજા દેવી હતી. તેને ત્રીસ ફટકા મારવામાં આવ્યા, પણ તેણે ઊંતક ન કર્યું. તેની બે રસમગર્ભાજ દરેકે રદ્દાઈક પાડી. રદ્દાઈકથી જેલના ઓશિસર મબરાઈ જાય છે. ધાસ્તી એ રહે છે કે બીજાકેદીઓપર તેની અસર પડી જેલની તમામ વ્યવસ્થા ઉંધી વળી જાય. બારી સાહેબે તેની પામે કરવું શરૂ કર્યું અને ધણી મીઠી મીઠી સફાઈ દાર વાતો કરવી શરૂ કરી દીધી. “ એ તહેનો વાક હતો, તેણે એવું અયોગ્ય કામ કર્યું, મહેનો નિષકુલ તેને કર્યું કર્યું નહોતું રિગેર. ”

આ વખતે તો બધા કામ કરવા ખુશી થયા, પરંતુ એવી સ્થિતિ કરી કે આગળ ઉપર જેલની તરફથી કોઈ હેરાની ન થાય. બધા એ શીરીતે બની શકે. બારી સાહેબ જેવા જેલના ખુદાની જ્યાં આગતા સ્વાગતા થઈ ત્યાં તેનો બદલો કેમ ન મળે. વળી બારી સાહેબ ઉપરથી મોઠો અને કંડો હતો, પરંતુ તેના હૃદયની અંદર હસાહસ વિષ ભર્યું હતું. અને પ્રતિકાર (બદલા) ના અગ્નિથી બળી રહ્યો હતો. તેણે અમારાશુના કેદીઓમાંથી એક બેને છુપી રીતે પોતાની સાથે મેળવી લીધા અને શેતરંજની ચાલે ચાલવી શરૂ કરી દીધી.

જેલમાં પણ ટોળીઓ.

બાકી વોર્ડોની પૂરેપૂરી હિસ્તી ઘણી લાખી છે, તેનું વર્ણન કરવું એટલે વાંચકોનો સમય ગુમાવવા જેવું છે, એટલુંજ જણાવી દેવું જરૂરી છે કે જેલમાં પણ પ્રાન્તિક ટોળીઓની મારક લિજ્જત વિચારોની કેટલીક ટોળીઓ બની મઈ, જેના સ્વાર્થો જૂઠા જૂઠા હોવાથી જેલમાં એક જુદુંજ સમામ ચાલુ રહ્યું. એ બધી બાબતોની માધી બારી સાહેબના હાથમાં હતી. તેની મનસુખ માત્ર એકજ હતી કે જે નવા પોલિટિકલ કેદી આવ્યા હતા, તે વખત-કવખત તેનું અપમાન અને હેરાનગી કરવા હતા તથા જેણે મારપીટ પણ કરી નાંખી, તે પર બની શકે ત્યાં તપ્પી સજામાં કરી પોતાના જગી રહેલા હૃદયને શાન્ત રહ્યું. તેના માટે પડાન અને મુસવમાન વોઈસ

તથા પેટી અક્ષરોને હરવખતે તેની વિરુદ્ધ ઉઠેરતો હતો અને હિન્દુ વોર્ડરો તથા પેટી અક્ષરો કે જેની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી તેને ખાલી એમજ ધમકાવતો હતો કે ત્હમે એ લોગને છુટ આપો છો, પક્ષપાત કરો છો તેને યોગ્ય બંદોબસ્તમાં રાખતા નથી વિગેરે. એથી તે બિચારા બહીકના માર્ગ મુસલમાનો કરતાં વિશેષ સખ્તાઈ કરતા હતા. કે જેથી સાહેબ ખુશ થાય, પરન્તુ સખ્તી પોતે કરી શકતો નહોતો, કેમકે જેલનો અધિકાર સુપરિટેન્ડેન્ટના હાથમાં હોય છે, અને સુપરિટેન્ડેન્ટ એવો હતો કે ન્હાનામાં ન્હાની બાબત પોતાના હકમથીજ કરવતો હતો. સુપરિટેન્ડેન્ટ રવાબાવિક રીતે એક બહો માણસ હતો અને તે એ પણ બાણનો હતો કે જેલર અટક્યાગી અને ટંટા શિસાઈથી ખુશી રહે છે. એટલા માટે બારિ સાહેબનો ધરાદો હતો કે ગમે તે રીતે સુપરિટેન્ડેન્ટના વિચારો પણ પોતાના જેવા થઈ જાય. તેનો માત્ર એકજ ઉપાય હતો કે અમારાખંને કોઈ મનુષ્ય બારી સાહેબ પર જે પ્રકારનું આક્રમણ કરું હવું તેવું અગર તેથી સખ્ત આક્રમણ સુપરિટેન્ડેન્ટ પર કરે જેથી તેને અમારા કોઈની અટક્યાગીનું પોતાની માથે જાન થઈ જાય અને પૂરો વિશ્વાસ પડે કે

સુખની દૃષ્ટા અને ખાવાની લાલચ બે મોટા બળવાન
 ક્રોધો હોય છે, જેથી સર્વ પ્રકારની કાર્યસિદ્ધ થઇ શકે છે.
 જે ઠેકાણે બન્ને ટાઇમ મેળી ઉઠાજેલી અડદની દાળ અને
 ચણા બે રોટલા, ગોડાક કાચા પાકા ચોખા અને ઘાસના
 ખંદા, ટીસીયોની બાજી બાવાને માટે મળે, અને તેમાં
 વર્ષો સુધી દંધ ફેરફાર ન થાય એવા સમયમાં મનુષ્યનું મન
 ફી ફી ચીજો ખાવા ન દોડે ? એવા સમયમાં
 હા અને માછલી મળવાનો સમય મળી આવે
 તો એથી વધી સંસારમાં બીજું સુખ નજરે નથી આવતું.
 તેને મેળવવા માટે આદમી બધુંએ કરવાને તૈયાર થઇ જાય
 છે. ખારી સાહેબને એ લાલચોવાળી એક પાર્ટી મળી ગઇ.
 કે જે તેની દૃષ્ટાનુસાર હરેક કાર્ય કરવાને તૈયાર હતી. જેને
 સાથે એ પશુ લાલચ દેવામાં આવી કે આ પ્રકારની સેવા
 કરવાથી તેની મુક્તિના માટે પશુ દંધ નહિને દંધ ઉપાય
 મળી આવશે. એ લોકો પોતાનો અધિકાર ખાવાના પ-
 દાર્થોની લાલચ દઇ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને બચાવી શક્યા.
 પણ તેમાં બીજા કેટલાક એવા પશુ હતા કે જે આવી
 ચીજોને અડકવામાં પાપ સમજતા હતા પણ સાધારણ
 લોકો શું સમજે એતો પોતાનું નીચ કાર્ય ચાલુ રાખી અ-
 ન્યને ભેરતાજ રહ્યા.

કેટલાક આદમીની એક ઈર્ષી હતી, કે જે ખરેખરી
 ચેતે ચેતવને દુઃખીત સમજતી હતી. તેના વિચારમાં પો-
 લિટિસ કેદી હોવાને લીધે તેને જિગેપ હમ્મો હોવા

તેને ખોરાક ખાત જૂદી રીતે મળવો જોઈએ. ખીજ કેદી
 જોની માફક નહિ પ્રાપ્ત તેની સાથે વિશેષ વ્યવહાર હોવો
 જોઈએ, પરંતુ જે કંઈ થતું તે બધું તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ
 થતું હતું. ખોરાક તેને ખીજ કેદીઓના જેવો મળતો હતો,
 કામ તેને તેવુંજ કરવું પડતું હતું, જોકે ખીજ કેદી એવી
 રીતે ખાવાના અને કામ કરવાના ધોરથીજ અભ્યાસી હતા.
 તેના માટે એવી સજા નહોતી કે જેવી આ પોલિટિકલ કેદી-
 ઓના માટે કે જેની લૌકિક સ્થિતિ તેઓ કરતાં કેદીઓ
 સારી હતી. સાધારણ મોગના સમાજ બહાર પણ આ પ્ર-
 કારના મનુષ્યોની સાથે થયા કરતું હતું, એ સર્વ બાબતો
 થવા છતાં પણ ખૂની અને ટૂર વૉર્ડર અને પેટી સુસરો
 બની પોલિટિકલ કેદીઓપર સત્તા ચલાવતા અને તેને
 કબજાની અંદર રાખતા હતા. આ પાર્ટીના મણુસો જેલમાં
 પણ તેવીજ એજન્ટશન (હોલચાલ) કરીને પોતાના હક્કો
 પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા જેવાકે એ દેલમાં કર્યા કરતા હતા.
 તેના વિચારો અને જુરસો જેલમાં આવીને પણ જેલોને
 તેવો હતો, એથી તે લોકો રદાઇક વિચરે પાડતા હતા.
 એમાંના કેટલાક એવા પણ હતા કે જેને જેલનો ખેસક
 સેવાની ના પાડી દીધી અને હંગર રદાઇકમા રહીને પોતાના
 પ્રાણ આપી દીધા. એવો એક હુલિયારપુર જાણના એક
 મામનો રહેવાસી રામરખોવાલી હતો જે સિપાઇથી પકડાઈને
 આવ્યો હતો. પ્રથિવસિંહ પાંચ માસ સુધી હંગર રદાઇકપર
 રહ્યો, તેનું વજન એકસો પચાસ પાઉંડથી નેતુ પાઉંડ

વાળાને માળા અને પહેલાં લેનેજ ખારી નાખવાની ધમકી દીધી. બીજે દિવસે અમારા વૉર્ડોની બદલી થઈ ગઈ. આ બદલી એમ પણ હર ત્રીજે મહિને થયા કરતી હતી. બદલી થઈ ગઈ પરંતુ જે જુરસો ફલાઈ ગયો તે જોઈ ન થયો.

સુપરિટેન્ડેન્ટ દરેક માસમા એક રવિવારે રહવારે સ્વયં સર્વ ડેઈઓતુ વજન કર્યા કરતો હતો. વજન કરતી વખતે " બાઈ ચતુરસિંહે " તેપર ખાલી હાથે દૂમલો કર્યો અને મર્દન પકડવાની કોશિષ કરી. સુપરિટેન્ડેન્ટ ખુરશીપરથી પડી ગયા બાઈ ચતુરસિંહેને અડસરો અને વૉર્ડોએ ધણોજ માયો. સુપરિટેન્ડેન્ટે લેને એ હોકોના પંજામાંથી છોડાવ્યો. જેવર ફાટકમાં હતો. જ્યારે તેણે રાંધણું ત્યારે એકવાર તો તે મનમાં હસ્યો અને ખુશી થયો કે તેની જોડવણ પાર તો પડી.

ચતુરસિંહેને તો કાટડીના દરનાજી અને ખારીમા ખારીક જળીઓ લગાડી દિવસ રાત્રિના માટે અંદર પૂરી દેવામાં આવ્યો અને બલિષ્ઠના માટે સુપરિટેન્ડેન્ટના મનમાં ખારી સાહેબની વાતની વધારે ખત્રી દવા લાગે એ સ્વાભાવાવિક હર્તું. કે હવે સુપરિટેન્ડેન્ટનું ચિત પણ વધારે ટોર નબી ગયું. જ્યારે પોતાની પર દુખ આવી પડે ત્યારે મનુષ્યની રતિ બદલાઈ જાય છે. અને સાચેજ આ ગંધડની જડ સાવરકર બાઈઓને બનાવી દીધા, અને એ કલક મૂકવામાં આવ્યું કે તે હમ્મેશાં અશાન્ત ફેલાવી પુથ થતા હતા.

જારીનો દાવ લાગી ગયો. તહેના સોખતી સુખી થઈ ગયા. તેના વિરોધીઓપર વિશેષ નજર રાખવામાં આવી. ખાકીના “ બોમ્બ ફેશવાળા ” વધારે હેરાનીના દિવસ વ્યતિત કરવા લાગ્યા. વિશેષ સખતાઈ થવાથી તે વિશેષ ખગડતા હતા. સુપરિટેન્ડેન્ટના આવવાથી ઉભા થતા નહોતા. તેને કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવતા હતા. હાથકડીઓ નાંખી કુંચા ખાંધી મૂકવામાં આવતા હતા, જેથી તે ઉભા રહે. પગોમાં બેડીઓ નાંખી દેવામાં આવતી હતી. કેટલીકવાર રડાઈક થઈ, ખોરાક છોડી દીધા, તપાસો થઈ, સળાઓ મળી, એવી રીતે ચાલતું રહ્યું. આવી રીતે વર્ષ વીતી ગયું અને જારી સાહેબનો ઠાળ તહેને સદાને માટે રળપર લઈ ગયો.

સુપરિટેન્ડેન્ટ રળ લઈ ચાલ્યો ગયો, જારી સાહેબ મરી ગયો. જેલમાંથી કેટલાક આદમી છુટી ગયા. નવા જેલ ઓફિસર અને સુપરિટેન્ડેન્ટ આવી ગયા અને નવી પોલીસીની શરૂઆત થઈ.

ખીજી બધી જાળતો સહન થઈ શકતી હતી, પરંતુ એકવાત કે જે અમારા માટે અસ્થિ હતી, તે એક પ્રતિદક્ષણે અપમાનની ખીક હતી. તહેની પુલનામાં ખોરાકની ખરાખી અને બધનો પુચ્છ હતા. મહેને મહારા પોજીશનની કઠિનતા જેલમાં અગમ જેવી જણાઈ. એક તરફ દ્રોહ હતો અને ખીજી તરફ મૂર્ખતા હું એ વિચારતો હતો કે આ બન્નેમાં કઈ વસ્તુ તારી છે, અને આખર સુધી મહેને તહેનો જવાબ

તેને પૈસો આપી કાઢને માળો ખવરાવો, કાઢની સાથે
લડાઇ કરાવોઃ જેલમાં આવવા હતાં પણ પ્રેમ તો
ખરસ પૈસાપર !

કેમ બાપુ ? ઇંગ્લેન્ડ ચાલ્યા જશે.

જેલના પ્રત્યેક કેદની પ્રકૃતિ જેલનાં બંધનો અને
દુઃખોનાલીધે સ્વાભાવિકરીતે જેલ અમલદારો અને ગવર્ન-
મેન્ટની વિરુદ્ધ હતી. તે લોક પોલિટિકલ કેદીઓનું
માન રાખે છે તેની તરફ રહાતુશૂતિ રાખે છે. તે સમજે
છે કે, આ લોકોએ સરકારની વિરુદ્ધ કંઈક કાર્યવાહી કરી
છે, અને જો તેના સાથી કંઈ કાર્યવાહી કરશે, તો કદા-
ચિત સરકાર બદલી જવાથી તેને સ્વતંત્રતા મળવાનો
સમય જરૂર મળશે. તે હમમેશાં ધ્વજીતા રહે છે
કે સરકારના ચાલ્યા જવાથી જ તેના છુટવાની આશા છે,
શિવાય કાળા પાણીમાંથી આવે બદમાસોના છુટવાનું કોઈ
મળતું નથી. એટલા માટે તે જલ્દી માની લેતા હતા કે,
ગવર્નમેન્ટ ચાલી જશે. મનુષ્ય જે ધારણા બાંધે છે, તે પર
તુર્તજ વિધાસ કરી લે છે. જેટલો સમય થઈ ચાલ્યું રહ્યું,
તેટલા સમય જેલના કેદી રાત્રે ખોટી ખોટી ખબરો ઉપ-
જાવી કહાડતા હતા અને સ્થવારે હોતે તેને ફેલાવતા હતા
કે જર્મન આવ્યો, અને હવે થોડા દિવસો જ બાકી છે.
એક ખૂબો ગરમા પાસે કે જે ૩૦ વર્ષ કરતાં વધારે કેદ
કાળી ચુક્યો હતો, તે ઘણી સાચકાનથી મહારો પાસે આવ્યો

અને પૂછવા લાગ્યો,—કેમ બાપુ ? એ વાત ખરી છે,
કે, ઇંગ્લેન્ડ ચાલ્યા જશે ?

મહે કહ્યું, હવેન જતાવોને ! તે કહેવા લાગ્યો, “ આ
બધા કેદી ખોટી ખોટી વાતો ઉપજાવી કહાડે છે, કેમકે
મહેને અહીં ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં. જ્યારે હું અહીં આગ્યો
ત્યારે પણ એ કહેતા હતા, કે ઇંગ્લેન્ડ જવા માળા છે; પણ
કંઈ ગયા નહિ. એજ વિશ્વાસપર જન્મભરના કેદી પોતાના
દિવસો કાપે છે. જે ખોટા ગપ્પા સંભળાવતા હતા. તેજ
બધાને પ્રિય લાગતા હતા. ખસ ગમરાઓ નહિ, થોડા
દિવસો બાકી છે, ખરીવાત ખોલરી એ એટલું પુરંછે કે
કોઈ ખોલતાજ નથી મ્હાતો.

એ કેદીઓની પ્રકૃતિ.

પરંતુ એ લોકો કેવી રીતના કેદી હોય છે, કે જેણે
જરા સરખી વાત પર કોપિત થઈ બીજા આદમીને કંલ
કરી નાખ્યા. થોડીક લાલચમાં લપટાઈ બીજાને લૂટી લઈ
રહેના બાળ બચ્ચાંના ખૂનો કર્યા થોડાક અશિષ્ટ કે તમા-
કુની લાલચથી જેલમાં ગમે તે કરાવી લ્યો, એ લોકોની પ્રકૃ-
તિમાં બીજાના સુખ દુઃખનો વિચારજ નથી આવતો,
તે તો પોતાનીજ દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક વસ્તુઓને જુએ છે.
તેને જેલર દુઃખ આપે છે, તે નહિ થઈ જવું જોઈએ. તે
એને સુખ આપે છે, એના જેવો કોઈ સારો માણસ નથી.
એનું પોતાનું સુખ દુઃખ એની ભક્ષાઈ અને પુરાઈની કસોટી
છે. તેની પોતાની ઠગાઈ ઠામને સાફ અગર પારાવ પનારે

છે, એવાં લોકોમાં દેશની બલાઈ અથવા પુરાણનો પ્રેમ કેવી રીતે થઈ શકે. અન્યની બલાઈમાં પોતે પોતાને કંઈ ચાપ છે, તે પોતે કંઈ ઉઠાવી બીજાનું બહુ થું કરશે ? એવાં લોકો પણ દેશની સ્વતંત્રતાની વાતો કરી શકતા હતા, કેમકે હેતી સ્થિતિ એવી હતી, કે જેમાં તે સરકારના ચતુજ ચક્ર શકતા હતા. અમારા આદમી એ લોકોની વાતોમાં આવી તેને દેશભક્તિનો ઉપદેશ કરવા મંડી જતા કેટલો જૂલ હતી જેલર હોનાથી બાતમી મેળવવા ઇચ્છતો હતો, જ્યાં હોને થોડુંક સુખ આપ્યું કે તુર્તજ હોણે ખુશીથી વાંત કરી દીધી, તે બધી વાતો કહી દેતા હતા, થોડુંક સુખ મળવાથી હોની પ્રકૃતિની હવા બહલી જતી હતી.

હોનામાં દાઘ સારો મનુષ્ય પણ નહોતો, એ કહેવું પણ દીક નથી. કેટલાક એવા અભાગી મનુષ્યો પણ હતા, કે જેની વિરુદ્ધ પોલિસે ખાલી ખોટાજ પૂરાવા કબા કરી હોને ત્રાસદાયક સગાઓ કરી અહિં મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. અને ખાત્રી છે કે અગત્યમાં અથવા જોશમાં આવી હોના હાથે કોઈ ખૂન થઈ ગયું હશે, જેવું કે જા હોને જન્મ-ભર ભોમવું પડ્યું. કેટલાક એવા નવયુવક માળડા હતા કે જેના હાથે રમતમતમાં પણ ખૂનો ચર્પા હતાં.

મુંગઢ પ્રાન્તના જે ત્રણ છોકરાં જોવા હતા કે, જે જન્મલમાં ઠોરો ચરાવતા હતા તેઓએ રમતમાં કોઈ બેતાંવી, તે એક એમાંથી જન્મજ ન્યો અને એ તિપાલી જન્મ્યા. એક સોગતીની ઉપર દાઘ ચુંદો મૂરીને કાંટામાં ફાળ

કર્ચો. ત્હેણે ધાંસીની હુકમ કર્યો. સિપાહીઓએ ત્હેના ગળામાં દોરી નાખી બેસપર ચડાવીને વૃક્ષની ડાળ સાથે બાંધી દીધા અને બેંસને હાકી મુકી. જ્યારે તે લટકવા લાગ્યો ત્યારે તે બાગી ગયા, એવા એવા કેશોમાં ત્યાં ગયેલા કેટલાક આદમી એવા હતા કે, જેની બલમનસાઈનો નમૂનો સમાજની બહાર પણ મળી શકતા નથી.

જેલના જીવનમાં ખાસ વસ્તુ.

એ કેદીઓના જીવનમાં એક વસ્તુ છે, જેની ચર્ચા કરવી બહુ જરૂરી છે, અને તે તમાકુ છે. જેને જેલમાં “ સુકો ” કહેવામાં આવે છે. એ તમાકુ સૂકા પાંદડાંના રૂપમાં જેલમાં લઈ જવાય છે. દેશની જેલોમાં લઈ જવા વાળા સરકારી માણસો હોય છે, અને આન્દામનમાં વૉર્ડર અને પેટ્રી અફસર વિગેરે હોય છે. ત્હેને જેલની અંદર લઈ જવી નિયમની વિરુદ્ધ છે, અને ત્હેના લાવવાની જ્યારે તપાસ થાય છે. પકડાય છે, ત્યારે તે ઝરતરક થાય છે, એને દુઃખ આપવામાં આવે છે. છતાં વૃક્ષો અંદર જવું રોકાતું નથી, કેમકે લાવવાવાળાને એમાં ઘણીજ આવક હોય છે. જે પૈસાનો લાવી અંદર એક અને વેચે છે. જેલમાં ઘણું બાગે બધા કેદી ત્હેને મ્હોમાં રાખી ચાવે છે. જે ખાતા ન હોય તે પણ ખીજની સોજતથી ઝટ ખાવા શીખી જાય છે. જેલના સમાજમાં સૂરનાં પત્તા નગદીતું કામ આવે છે. ત્હેનાવડે આદમી ખીજ પાસે કામ કરાવી પોતે સુખેથી બેસી શકે છે, અને તૈયાર ચીજો ખરીદી લે છે. એથી રોટલા

ખરીદે છે. વળી ત્યાં (જેલમાં) અઢવાડીયામાં એકાદ વખત સરને દહી મળે છે. જેનું વળન ધણુંજ એણું હોય અથવા વધારે ખિમારી ભોગવી સુખ્યો હોય, તેને થોડુંક, દુધ મળે છે. તે પણ સૂકાની લાલચે આપીને સૂકો ખરીદે છે. તેના કેટલાએ વ્યાપારી હોય છે, જે કેટલીકવાર પકડાઈ જાય છે, સજા પામે છે. પણ પોતાની દુકાન ચલાવેજ રાખે છે. વૉઈની અંદર જમીનમાં અથવા કોટડીની છોતી અંદર અથવા દિવાલોમાં પાંદડાઓ સખવાની જમ્યા બનાવેલી હોય છે. સૂકો આવો એ જેલમાં પૂરું એથળ ભોગવવું મજાવ્ય છે. ઘણા ખરા આદમી એવા હોય છે જે અરીસુ પણ મનાવીને ખાય છે, પરંતુ તેનાપર ઘણા રૂપિયા ખર્ચ લાગે છે. અને તે મોટો ગુન્હો ગણવામાં આવે છે.

આન્દામનમાં સ્વભાવ વિરુદ્ધ ગુન્હો.

ગુમાર ખેલવો, સૂઝે ચાવવો, દમાસીની વાતો કરવી, પોતાની હટીકતો અથવા બીજી બૂની, પૂરાણી વાતો એક બીજાને બતાવવી, ઘણું મલું અને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા એ બધું કેદીઓને બચતા દાઢમને વિતાવવાની રીત છે. જેઓની સર્વથી મોટી વર્તન સગંધી ગુનાઈ, સ્વભાવ વિરુદ્ધ ગુન્હો છે. જે થોડો જેલોમાં જાય છે, જેઓની મદાર પણ તે ઘણી મોટી દમમાસી કરવાવાળા હોય છે. જેઓની અંદર બધું લેવું હજીજમાં રહેતું અમંજવ જેવું છે, એથી જેલોમાં ખરાબીઓ પળીજ જોવામાં આવે છે. કાળા પાણીમાં

તેનું વિશેષ કારણ એ છે કે ત્યાં બિન બિન પ્રદેશોમાંથી લોકોને લાવવામાં આવે છે. જેમાંના કેટલાક કઠોર દિલ અને સ્વભાવેથીજ બદમાંસ હોય છે. જે લોકો સીમા પ્રદેશથી અથવા પંજાબથી જાય છે, તે ઘણે ભાગે એ પ્રકારની ઘણીજ બદમાંસી કરે છે. યુ. પી. મુંગઢ અને મદ્રાસની તરફના લોકો ઘણે ભાગે કામળ પ્રકૃતિના હોય છે. તેમાંના જે ન્હાની વયના હોય છે, તેને ડરાવી અજાણી જગ્યામાં કામની સખ્તાઈ બતાવી અને સૂકાની લાલચ આપી બગાડવા ઘણીજ સાધારણ વાત છે.

બરમા દેશથી ઘણાક કેદી ત્યાં લાવવામાં આવે છે. ત્યાંના માણસોને તો લાખી વય સુધી દાદી મૂઠ ન હોવાના લીધે એ લોકોની દૃષ્ટિમાં સ્ત્રીઓ જેવા જણાય છે, વળી તે એ ભાષા સમજતા નથી, તેના અફસરો દામ લેવાવાળા કેદી વૉર્ડર અને પેટી અફસર બળવાન જાતિઓમાંના હોય છે, તેને હરાન કરીને જલ્દી બગાડી દે છે. પંજાબ, મદ્રાસ અને મુંગઢથી ઉચ્ચ જાતિઓના કાંઈ કાંઈ લોકો જેવામાં આવે છે, પરંતુ યુ. પી. ની ઉચ્ચ જાતિના અસંખ્ય વ્રાહ્મણો અને કાકુરો ધાડોના ગુન્દામાં કાળા પાણીએ જાય છે. એ ધાડોની અંદર ઘણા બરા છોકરા હોય છે, જેનું કેરળ ચારિત્ર્યજ ખરાબ નથી કરતા પ્રાયતઃ કેટલાકને તો ધર્મથી પણ ભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે. આવી ખરાબીઓ ને કે આમે પણ જેતોમાં થાય છે પરંતુ બિન બિન જાતિઓ અને પ્રદેશોના અપરાધિઓને એક ઠેકાણે એકા કરવાની તેના

અવસરો ધણી વધી જાય છે. કેમકે ઠળા પાણીમાં
જોલની ખેહાર ધણી માણસોને સ્વતંત્રતા પણ હોય છે,
બળવાતોની સ્વતંત્રતા નિર્જાને સતાવતું છે, એથી ખેહારો
મત એવો છે કે, એવા ગુન્હેગારોને સ્વતંત્રતામાં રાખવા
એજ ગુન્હાએને વધારવા છે.

રાત્રે સૂતી વખતે કેટલાક કેદી પોતાની વાતો બીજાને
સંબજાવે છે કે, મહે આમ કર્યું, તેમ કર્યું, વિગેરે કેલ
જૂની અમેદલીલાની વાતો લઈ બેસે છે, પરન્તુ તેની સાથે
કોઈ જાત જાતનાં ગાયનો અને બેતો ગાધ પોતાનાં દિલખુશ
રાખે છે.

સુપરિટેન્ડેન્ટ રોકાઈને લેતી ફરિયાદ સાંભળતો અને લેતો ઉત્તર આપી આગળ વધતો હતો. પ્રત્યેક કેદીની ઠિકિડા લેતું સર્ટોફિકેટ હોય છે, જેનીપર તેની યાવ ચલ-ગત અને ધંધાની સૂચના લખી દોાય છે. તેને હિરદી-શીટ પણ કહે છે.

જેલમાં દિલ ખુશી રાખવાની સામગ્રી.

જેલમાં રહીને દિવ ખુશી રાખવાનું માત્ર એક જ સામગ્રી રહી જાય છે, અને તે નવા માણસોનું આવવું હોય છે કે જે મહારાજ સ્ટીમર કલકત્તા, મદ્રાસ અને રંગુનથી લાવે છે. કલકત્તાથી ઉત્તર હિન્દના દેશ નિકાલ કેદિઓ આવે છે, જેનો સખ્યા ઘણે ભાગે સોએકની હોય છે, તેની સાથે કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હોય છે. મદ્રાસથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિન્દના તથા રંગુનથી બરમાના કેદી નવાઈ જેવા દોાય છે. જ્યારે નવા આવનારાઓમાંથી કેાઈ જોગખાણ પિગ્ગનનું નીકળી આવે છે, ત્યારે મજવાલાગા કેદીને એથી વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત થાયકે. એકતો એટલા માટે કે તે લેતી પાછળની હાલતના સમાચાર આવે છે અથવા એ એમ સમજે કે મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે કોઈ સખધીને મળતા મનુષ્યનું મન પ્રસન્ન થાય છે. જે લોકો સાવારણ ખૂનોના ગુન્દાઓ આવે છે તેને જેલમાં બહુ એાજા રાખવામાં આવે છે. તેની સખનો અવધિ કેવળ ત્રીય વર્ષ ગણાય છે. જેનો મુન્દો માફ વિગેરે દોાય છે તેની અવધિ પન્નીય મુન્દો

હોય છે, વિષ દેવાવાળા અથવા આગ લગાડી ખૂન કરેવાવાળાને ધણા ખરાબ સમજવા આવે છે, તેની સભાની અવધિ (૬૬) ત્રીશ અમર પાત્રીજ વર્ષની હોય છે. સાદા ખૂનવાળાઓમાંથી જો કોઈ ઉર્દૂ વાચતાં લખતાં જાણતો હોય તેને ધણે માટે મુશ્કીના કામ પર જરૂર રહે છે, અને તેને સખત મજૂરી કરવી પડતી નથી.

ધણા કેદી તો ચોરી અને કમાઈના ધંધાવાળા હોય છે. એ લોકોએ પાંચ પાંચ સાત સાત વખત પહેલાં જેલ કાપી હોય છે. જેલ લેતું ધર હોય છે, તે શિવાય એના છાવને નથી ગોઠવું, થોડા સમયને માટે બહાર નીકળે છે, પાછા ચોરી કરે છે અને અંદર આવી જાય છે. એવા પણ કેટલાક જોયા કે કાળા પાણીથી છુટીને ગયા અને રસ્તામાંજ ચોરી કરીને પાછા આવી પહોંચ્યા.

કેદીઓના માટે રુકુલ.

જેલમાં જેટલી સ્ત્રીઓ જાય છે, તેનો ગુન્હો ધણે માને પોતાના પતિને ઝેર દેવાનો હોય છે. તે એક બૂલી જેલમાં રહે છે, જેને રંડી બાઈ કહેવામાં આવે છે. પેટી આકારની, ટુંડેલની વિચેરે તેમાંથીજ બનાવામાં આવે છે. તેને પણ કામ કરવું પડે છે. ત્રણ વર્ષ પછી જો તે કોઈ કેદીને ૫૦ સંક કરે, કે જેણે દસ વર્ષ કેદ કાપી હોય તો તેની રજા લઈ વિવાહ કરી શકે છે, અને એમે પણ દસ વર્ષ કેદ ભોગવ્યા પછી જો કોઈ સજા કે બદમાશ તેનો વિશ્વ ન

હોય તો તેને સ્વતંત્ર કરવામા આવે છે. તે પોતાનો બાકી સમય ખેતી કરી અથવા ગાયો બકરા રાખીને દૂધ વેચીને કરકસરથી ઘણું પૈસા બચાવી શકે છે. એ સ્વતંત્ર લોકોની સંખ્યા ઘણી નથી હોતી, છતાં પણ જૂદી ન્હાની ન્હાની વસ્તીઓ છે. કાળા પાણીની લાખા દિન્ડુયાની છે, બરમા, મદ્રાસ વિગેરે દેશોના લોકો જલ્દી ઘીખી લે છે.

કેદી લોકોના બાળકોને માટે હાથાડીનમાં એક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલ છે, જ્યાં દોઢસો બસેસો બાળકો ભણે છે. ત્યાંનાં બહેણાં ત્યાંની ઓફિસોમાં કામ કરે છે. એ સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓનું વર્તન એટલી મોટી કેદીઓની સંખ્યામાં રહેવાથી સાફ રહી શકતું નથી. એ લોકોનો ખોરાક ચોખા હોય છે. લોકોને જો કાઠને જરૂર હોય તો કેવળ દમ-સરીટની વધારે રળથી મળે છે. સર્વ વસ્તીના માટે ખોરાકની સામગ્રી સ્ટીમરજી લાવે છે. સરકારી બંડારમાં જમા રહે છે, ત્યાંજ દુધાનદાર લોકો પણ ખરીદે છે

૧૭--જેલનું પ્રયોજન.

જેલખાનું નકલ છે:--

જેલ એક નિરાળી વાદિ છે. તેનું અનુમાન સાધરણ લોકો નથી કરી શકતા. મહે પણ અંદર જવાની પહેલાં નામજ સબ્યું હતું, પુસ્તકોમાં વાંચ્યું પણ હશે. જેલની સળપર વિચાર કર્યો હશે, પરંતુ એ રીતથી કે જેમ આવાગમનના નિયમો સાર જવાતમાને પરુઓ અને દેશોની અંદર નાંખી

વિશેષ બંધનમાં રાખવામાં આવે છે, કે જેથી તેના પર વિશેષ પાપોને ફર કરવાને માટે ત્હેને મારવાની રીત ત્રા પે થી લેનામાં આવે અને અવસર ન મળવાથી એ પાપોનો અન્વાસ છુટી જાય. ઉદાહરણ તરીકે કહેવાય છે કે સંસારમાં સમાજે અને સરકારે એ પ્રયોજનના માટે બનાવ્યાં છે.

એ કદિપણ ખ્યાલ થઇ શકતો નહોતો કે એવી રીતનો સુધારો જેલોદારા કેવળ એક કદિપત સિદ્ધાંત હતો, જેમાં કંઈ સમ્યાસ નહોતી. જો જેલ કેવળ એવી હોત કે જેણું એક પક્ષી પિંજરામાં હોય છે, તો ઉપર આપેણું ઉદાહરણ સત્ય મણુતે. જોકે પક્ષિ ત્હેના કોઈ હોય સુધારવાને માટે પકડવામાં નથી આણું, તેતો એક કૂર દિલના મનુષ્યના રોષને પૂરો કરે છે જો જેલ એક કૂર મનુષ્યને માટે બંધન કર્યાં હોય તો તે કદાચિત્ એ પ્રયોજન પૂરું થઇ જાય છે. પરંતુ જેલ એક પિંજરૂં તો નથી હોતી, પણ તે તો એક ધણીજ મદી અને દુર્ગંધિત જગ્યા હોય છે. જ્યાંના હવા પાણી, વાતચિત, વિચાર તરંગો અને એધાઓ ત્હેને એક રીતનો નમ્રતો બનાવી દે છે. એ તે સ્થાન છે કે જ્યાં મનુષ્ય સમાજના પવિત્ર કચેલા મનુષ્યોને એકત્ર કરવામાં આવે છે, જેથી તે પોતાના મનના વિચારોને એક બાંજ સાથે બદલતા ત્હેની માફક પોતાનો સમય વ્યતિત કરે. જ્યારે કામ સાગી પ્રકૃતિના માણસને ત્હેની આંદર નાખી દેવામાં આવે છે, સમય મયા પછી તે પણ એવોજ થઈ જાય છે, જેવો એક મેણું ઉદારતાત

મંગીનો છોકરો, જેના નાકમાં ગંધ ઝુંધવાની શક્તિ-
જ મરી જાય છે.

દેશની જેલોને વહિવટની રીતપર લાજના ઉદ્દેશથી
ચલાવવામાં આવે છે. પણ એમાં શક નથી કે જેલના
દારોમાં અને કર્મચારી સાધારણ અને હલકી જાતિઓ-
માંથી લેવામાં આવે છે, તે કોઈ સારામાણસને વિપત્તિમાં ફસી
જવથી પોતાના હાથ જરૂર રંગવા માગે છે. જ્યારે કોઈ
નવો માણસ તેમાં આવે છે કે તેની પાછળ જેલના પુરોઈ
નાંબરદારોને પાળેલા કુતરાની માફક છોડી દેવામાં
આવે છે જે તેને હેરાન કરે છે. સખ્ત મજૂરી આપે છે,
ગાળો દે છે, અને ફટકારે છે, જેથી તે કંઈક પૈસા ઘેરથી
મંગાવી જેલના અફસરોની પૂજા કરે. એ પ્રમાણે દરોગાને
માસિક રૂપિયા આપવામાં આવે છે. જેથી તેને આ તોફાન
મરતીથી બચાવે. અમને જણાયું હતું કે કદિ કદિ રૂપિયા
દેવાને માટે સખ્ત માર મારવામાં આવે છે, અને નાંબર-
દાર કેટલી ખૂની પ્રકૃતિનોજ હોય છે. તે કોષમાં આવે છે ત્યારે
જનથી મારી નાંખે છે, અને તે મામલાને એમજ રહે દે
કરી નાંખે છે એથી જેલોમાં રિવાજ છે કે પદાન
કેદિયો કે જેની અંદર દયાના બાવનો અંશ પણ હોતો નથી.
તેને વધારે ઉપયોગી અને જવાબાણસ સમજી નાંબરદાર
જનાવામાં આવે છે.

જેલમાં દંડનું પ્રયોજન.

જાનકામનમં દંડનું એક પ્રયોજન સમજવામાં આવે

છે અને તે કદીઓ પાસેથી “ કામ લેવાનું ” છે. વસ્તીના
 શાસક, અધિકારી અને બીજા અધિકારીની ઉત્પત્તિ તેના
 કામ પર નિર્ભર છે, તેવું કામ એ છે કે કાળાપાણીની
 વસ્તીને લાભદાયક બનાવવી જોઈએ. કદીઓની
 મહેનતથી ત્યાંના મોટા મોટા અધિકારીને પગાર મળે છે.
 ત્યાંની ફાજ અને પોલીસનો પગાર નીકળે છે, ત્યાંની સ્વ-
 તંત્ર વસ્તીનો નિર્વાહ થાય છે. તેની પોતાની ઉદરપર્તિના
 માટે સામાન લાવવામાં આવે છે. એથી દરેકની સહાએ
 એકજ વાત “ કામ ” છે. થયું તો તેમ જોઈએ કે બરમી
 કદીઓ પર બરમી પેટી અધિકાર રાખવામાં આવે, પરંતુ
 તેનાં હૃદય કામળ હોય છે, કામ લેવાને માટે સખ્તાઈ
 કરતા નથી, એથી તે પર પકાન અધિકાર રાખવામાં આવે
 છે, કે જે કામ તો લેજ છે, પરંતુ તેની સાથે એ બિચારા
 પર કેવા કેવા અત્યાચારો કરે છે, તેવું અનુમાન બાંધવું
 કઠિન છે. જેટલી ખુરાશજો થાય છે તે સર્વને અધિકારી
 જાણે છે, પરંતુ તે કોઈ ઉપાય કરી શકતા નથી. હજાજ
 એ સ્થિતિમાં થઈ શકે છે કે, ત્યારે કદીઓનો સુધારવાનો
 ઉદ્દેશ રાખીને તેની અંદર રહેલી ખુરાશજો દૂર કરવાની
 હોય, પરંતુ કામ સિદ્ધ કરવું જ ત્યારે પ્રયોજન હોય તે
 પછી ખુરાશજોનો કદી પર્વા નથી કરાવી.

આચાર ક્યા અને ન્યાયની વ્યાખ્યા હરમર્દરેન્સ-
 રને પોતાના “ આચાર ” નામના પુસ્તકમાં ક્યા અને
 ન્યાયના સુષોપર પ્રજ્ઞ વર્ગ કરે છે. સોશાયલીઝ માટે એ

ખન્નેનું વર્તવું એક ધણુંજ કઠિન કામ છે. સમાજે પોતે પોતાને જીવિત રાખવો અને પોતાના મનુષ્યોને સુખ તથા ઉન્નતિના અર્થે કંઈક સાંસારિક નિયમો બનાવ્યા છે, તે એકે આપણને સર્વ કંઈ કરવાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત છે, પરન્તુ એવું કરતાં આપણે કોઈ ખીજની સ્વતંત્રતામાં બાધક ન થઈએ. એમાંથી ચાર પાંચ શાખાઓ નીકળે છે, કે આપણે ખીજના હક્કોનું ધ્યાન રાખીએ, ખીજનાં શરિર કે અથવા જીવને નુકસાન ન પહોંચાડીએ, દુરાચાર ફેલાવી સમાજની જડોને ખોખરી ન કરવી, ખીજનું અપમાન કરીને પોતાની છુરાઈ ન કરવી. આપણે મન વચન અને કર્મમાં એક સરખા થઈ કોઈને હેતરવો અગર દુઝો ન દેવો. એ નિયમોને તોડવાની સેંકડો રીતિઓ છે, જેને સમાજ ગુન્હો કહીને એ નિયમોને તોડવાવાળાને દંડ દે છે જેથી એવું ખીજે ન કરે.

એક મનુષ્ય જરા સરખી વાત પર ક્રોધમાં આવી જાય છે, અને બદલો લેવાને અગ્નિમાં બળતો ખીજને મારી નાંખે છે. એક મનુષ્ય કોઈ દુર્વ્યસનમાં ફસી જાય છે, તે પૈસા કમાઈ શકતો નથી. ખીજનું ધર શાકે છે, તેની સ્ત્રી છોદરાને મારી નાંખે છે, પાછળથી પરતાય છે. રડે , અને કહે છે. કે મહારી જૂન ચર્ધ ગઈ મદને કમા કરો. દયા તો એ ધન છે કે તેનું કરણકંદન સાંભળી લેને છોડી મૂકવો જોઈએ, પરન્તુ ન્યાય કહે છે કે જે લેને છોડી દેનામાં આવશે સમાજમાં ગમે તે નોગને .

કરી પોતે પોતાને કામા કરાવી લેશે એટલા માટે બીજાને શિક્ષણ મળે અને તે બિવિધમાં એવું કરતો અટકે, એવી આનસ્થક છે કે લેને કઠોરદંડ આપવો જોઈએ. નહિ તો સમાજમાં અવ્યવસ્થા ફેલાઈ જશે.

પરંતુ એ પ્રશ્નનો બીજો એક પક્ષ જુદો છે તે એ કે એ મનુષ્યના એવા અપરાધ કરવામાં આખા સમાજની ક્યાં સુધી જવાબદારી છે. ખુલી રીતે તો જણાય છે કે જો કોઈ મનુષ્ય પાપ અથવા અપરાધ કરે છે તો તેમાં બીજાની શું જવાબદારી છે ? જવાબદારી એટલામાટે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય ધણું કરીને સમાજની રચનાનુજ પરિણામ છે. જો એક મનુષ્યને એટલો ક્રોધ છે, તો તેનું કારણ શું તો એ છે કે તેણે પોતાનાં માતા પિતાથી એ સ્વ-ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, અથવા સમાજે લેને સહશિક્ષણ ન આપ્યું, બંને રિશ્તિઓમાં લેની અનુચિત એકાના માટે સમાજ જોખમદાર છે. એ પ્રકારે ચોરી વિગેરે અપરાધો જો દુષ્ટ વ્યસનેનું પરિણામ હોય, તોપણ તે એ વ્યસનો બીજા પાસેથી શીખ્યો છે, અને દુષ્ટ વ્યસનો ફેલાવાની જવાબદારી સમાજપરજ હોય છે, અથવા તે અપરાધ જૂન અને નિર્ધનતાનું પરિણામ છે. લેના માટે પણ સમાજનું કર્તવ્ય છે કે એની પહેલાં કે તે એ અપરાધોના માટે સજા પારી, પોતાની અંદરના જૂન અને નિર્ધનતા દૂર કરવાની

એ બધી બાબતોપર વિચાર કરતા એજ વ્યાજખી જણાય છે કે, જે ઠેકાઠા કોઈ અપરાધીને દંડ આપવામાં ન્યાયનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ, ત્યાં સમાજે પોતાની ટુટિ-ઓને ધ્યાનમાં રાખી દયાયા પણ કામ લેવું જોઈએ. એથી દંડને ઉદ્દેશ્ય એ હોવો જોઈએ કે અપરાધ કરવા-વાળાને એવી સ્થિતિમાં રાખવો જોઈએ કે તેમાં પૂરો સુધારો થઈ શકે, અને જ્યારે તેના સુધરવાનો નિશ્ચય થઈ જાય ત્યારે પાછો તેને સ્થાવિતતાનો અવકાશ આપી દેવો જોઈએ. હું ધાર છું કે એજ નિયમોને સહામે રાખી અપરાધી છોડવાને માટે રિફોર્મેટરી બનાવવામાં આવી છે. રન્ટુ મ્હારી સમજમાં નથી આવતું કે ન્હાની વયના તળકા કાળાપાણીએ ચામાટે મોકલવામાં આવે છે. જ્યાં સુધરવાને બદલે દિનપ્રતિદિન તે પાકા ગુન્હેગાર થતા જાય છે, બહુતર છે કે, “ રિફોર્મેટરી ” નો નિયમ એ ન્હોટી પના કેદીઓપર પણ લાગુ કરવો જોઈએ કે જેનો તે પહેલો અપરાધ હોય.

અનુક્રમે વધવાવાળી ગુનાઓની ચર્ચા.

જેલની અંદર જે સગ્ગઓ કબ્જામાં આવે છે એ મધાનું કારણ હળવામળવા અને સતત ગતિને રોકવાનું હોય છે. જ્યારે એક મલુખ જોવા જાય છે, ત્યારે તે પોતાની દ્રષ્ટાનુસાર ચાલવાને બદલે જેલના દિવાલોની અંદરજ હરી કરી શકે છે, અને કેવળ જેલની અંદર રહેવાળાની સાથેજ હળીમળી શકે છે. જ્યારે ત્યાં કોઈ

પરંતુ એથી આગળ વધીને એ લોકોની અંદર એવા
 “ ઈક્ટર ” હોય છે જે શરીરના રોગ પેદા કરી જાય છે.
 સાધારણ રીતે આપણે રોગને દુ.ખનું મ્હોટું કારણ સમ-
 જીએ છીએ અને ત્હેનાથી જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી બચવા
 માગીએ છીએ, પરંતુ જેલની સ્થિતિ એથી વિપરીત,
 હોવાને લીધે એવા ઘણા મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જે
 રોગ આવવાથી પ્રસન્ન થાય છે, કેમકે તે : હોસ્પિટાલમાં
 દાખલ થઈ કામથી છુટી શકે. જેમ જેમ ડોક્ટર ઇલાજો કરીને
 સાજો કરવાની મહેનત કરે છે, તેમ તેમ તે એથી વિરુદ્ધ
 કુપ્રયત્ન કરીને રોગોને લાંબાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે-
 લના ડોક્ટરોને રોગ અને રોગી બન્નેની વિરુદ્ધ ચાલી ઇલાજ
 કરવો પડે છે.

એ લોકોના વાસ્તવિક ડોક્ટરો તે જુના કેદી હોય
 છે, કે જે તે યુક્તિઓ જાય છે જેથી રોગ થાય છે અથવા
 વધે છે. જેને કાંઈ એવો ડોક્ટર નથી મળતો અને તે
 કામથી ઘણો હેગન થાય છે ત્યારે એક સાધારણ જોવો
 ઉપાય કરે છે. કાચના ડુકડાને બારિક વાટીને ખાંધ જાય
 છે. કાચનો જુકો પેટની અંદર જઈ આંતરડીઓને ચીરી
 નાખે છે અને અંદરથી લોહી વહેવા લાગે છે. પ્રથમ તો એ
 એવું ધાતક સિદ્ધ થાય છે કે ત્હેનો જીવ નીકળી જાય છે.
 તથિતો કેટલાક મહિના હોસ્પિટાલમાં પડ્યો રહે છે. એ
 પ્રમાણે કેટલાક આખની અંદર ચૂનો નાખી ત્હેમાં જખમ

હરી લે છે, જેથી કાંતો આંધળો થાય છે અથવા કેટલોક સમય લેને કામથી રજા મળે છે.

તે “ ડોક્ટર ” કદી પોતાની પાસે ત્રણ દવાઓ રાખે છે. એક લાલ રેતી હોય છે જે જખમ કરવામાં કામ આવે છે. લેને વાટીને તેમાં દોરો પલાળીને સૂકવી નાંખી અને એક સોયથી પીંડીમાં અથવા બાજુમાં કે કોઈ બીજે ડેકા-લેથી સોયને ખોસીને દોરો તેમાં નાંખી દે છે. રાત્રિની અંદર ભારી સોજે અને જખમ પડી જાય છે અને પછી દોરો કઢાડી લેવામાં આવે છે. બીજી ચીજ “ જમાલગો-ટાનાં બીજ ” છે. એ એક બે વાટીને ખ.ઈ લેવાથી લો-હીના ઝાડા આવવા લાગે છે, અને મનુષ્ય એટલો નખળો થઈ જાય છે કે કેટલાક દિવસ સુધી પડ્યો રહે છે. ત્રીજી ચીજ “ સફેદ કણેરનાં મુળીયાની ઊલ છે. ” લેને વાટી જોળની સાથે ચણાના જેવડી ગોળીયો બનાવવામાં આવે છે. તે જોળી ખાવાથી બે ત્રણ કલાકની અંદર સખત તાવ આવે છે અને થર્મીમીટરમાં ડીગ્રી ધણીજ વધી જાય છે. તે તાવ પાછો આપોઆપ ઉતરી જાય છે. એવી રીતેથી ડોક્ટરને છેતરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. અનુભવી ડોક્ટરો લેને ગુર્તજ પરખી લે છે, પણ કંઈ દરી શકતા નથી. હા, કેટલાક એવા હોય છે કે ત્યારે ડોક્ટર જખમ રૂઝવી દઈ સારો કરે છે, ત્યારે કદી લેને પાછો તાજે કરી દે છે, ત્યારે ડોક્ટરો લેના પગ વિગેરે કાપી નાંખે છે. ~~કદી~~ કદી એના મલો કરે છે કે આંધળા થઈ જાય છે.

જે રસ્તા હોય છે. એકતો મનમાં બાકુ બનાવતો રહે અને જરૂરીઆતોને વધારે પોતાના હૃદયના દુઃખને વધારતો જાય. ખીજો રસ્તો ધમ્માએને મારી નાંખવાનો છે. ધણેમાટે એ થયા કરે છે કે જે વસ્તુ મનુષ્યની આગળથી દૂર કરી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તેને મેળવવા બાળકોની માફક જીવ લલચાય છે, પણ એ રસ્તો દુઃખનો છે. કોઈ કોઈ સારા મનુષ્યો હોય છે, કે જે ખીજો રસ્તો મહત્ત્વ કરે છે, અને કંટલોક સમય એ પર અભ્યાસ કરવાથી તેને હિન્દુ અથવા બૌદ્ધ શાસ્ત્રોની સત્યતાની કદર જણાય છે, કે શરીરે તે તૃપ્તિને મારી નાંખવાથી અસીમ આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

જ્યારે તુચ્છ જેવી સાંસારિક વસ્તુનું મુશ્મ જેલમાં એટલું વધી જાય છે, તો તે જીવન જેને મનુષ્ય એટલું મૂલ્યવાન સમજે છે, જેલમાં તેની કિંમત ક્યાં સુધી પહોંચી જતી હશે, એ અનુમાન કરી શકાય છે. વાત તો એ છે કે જે જીવનના પાછા મળવાની કરી આશા ન હોય ફરી તે પાછું મળવાથી મુલ્યનું અનુમાન કહાડી શકાતું નથી. જે જીવન મેળવવાને માટે મનસ્વી કેદી પોતાના પ્રાણોને જોખમમાં ઉતારી દે છે. જેલની અંદરથી પણ સરીમા કાપી અને દીવાલો કુદી બહાર નીકળી જાય છે. પરંતુ જે કેદી મહાર ટાપુઓમાં કામ કરે છે તેના માટે જંગલમાં ન્હાથી જડું ધણું જ રહેલું છે. એ જંગલોમાં જંગલી ભોંકા રહે છે, અને તે જેમ જેમ જંગલો કાપ્યે જાય છે તેમ તેમ તે

હર હઠતા જાય છે. એકવાર ભાગી છેની પાસે ચાલ્યા જવાનો એ અર્થ થાય છે કે કાંતો તે અને भारी નાંખશે અગર એ છેની પાસે સ્વતંત્રતાથી રહેશે. કેટલાએ મનુષ્યો જંગલમાં ન્હાશી જઈ પોતાની ખેતી બનાવી લીધી છે, અને સાંજ પડ્યા પડ્યા દિવસ રાત્રિ ગાળે છે.

હે પરમેશ્વર ! એકવાર તો
સ્વદેશની માટી ખતાવ.

છેની સાથે એક ખીજે ભાર જે કેદીઓના હૃદયમાં સાધ્યા કરે છે, તે એકવાર પોતાના પ્રિયવતનને જોવાનો હોય છે. મહેં જોયું, કે મ્હોટા મ્હોટા પ્રસિદ્ધ બદ-માંસ કેદી પોતાનાં ઘર અને દેશની યાદીમાં રડી પડે છે, અને ઉડા નિશ્વાસો નાંખે છે કે છેને માત્ર પોતાના ગામની માટી (ધૂળ) જોવાનો સમય મળે. મનુષ્ય સ્વદેશનો પ્રેમ ત્યારેજ શીખે છે કે જ્યારે છેને સ્વદેશથી જૂદા કરી દેવામાં આવે છે. જેમ દુઃખમાં પડવાથી સુખનું મુલ્ય જણાય છે એવીજ રીતે તે દુરદેશ હોવાથી તેને દેશની યાદી આવે છે. સુતેલા કેદી ઉંઘમાં પણ બડબડી ઉડે છે:—

“ હે પરમેશ્વર ! એકવાર તો સ્વદેશની માટી ખતાવ.”

એ ભારતી સત્યના અમે એવી રીતે જોતા હતા કે આન્દામન ખારતવાથી હજારો માઈલ દૂર છે, ખરમાથી પણ સેંકડો માઈલ સમુદ્રની વચ્ચે છે. છતાં પણ કેદીઓ જંગલમાંથી વાસો કાપી છેનો એક વડો સમુદ્રમાં ફેંકે છે. વચ્ચે આટો અને

કોઈ કોઈ એક જાતના વાંસ રાખે છે જેની બુંમળીય પાણી રાખે છે, તે કાપી રસ્તાના માટે પાણી કઢાડી લે છે. જો હવા અતુલ્ય મળી જાય અને હેતુ નારખ્ય સારું હોય અને તે એ શોધવાવાળા વહાણોથી જાય જાય કે જે સરકારની તરફથી એવા ભાગી છુટેલા કેદીઓને પકડવા માટે સમુદ્રમાં ફરતા હોય છે, તો તે ખરેખર કે મદ્રાસના કિનારે પહોંચી જાય છે. કેટલાક તો આ યત્નથી સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે, અને કેટલાક કોઈ કિનારા પર પહોંચ્યા માનના નંખરદારોના રિપોર્ટથી પકડાઈ જાય છે, કદાચ કોઈ ખચીતે નીકળી પણ જાય છે. અડવાડીયા અને મહિનાઓના માટે પોતે પોતાને કોઈ સાધન વિના દેશ જવાને માટે સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા એ આશ્ચર્યજનક સાહસનું કામ છે.

જર, જમીન ને જોડે

સાધારણુરીને કેદીઓની એ મોટી પકિતો કહેવાય છે. એકતો તે કે જ્યાં અંદરોઅંદરની લડાઈ અથવા ખળવો થાય છે અને તેમાં ખૂનો થઈ જાય છે. એ રીતની લડાઈનું મૂળ ધણે ભાગે જમીનની તકરાર અથવા સ્ત્રીના સમ્બંધમાં મામલો હોય છે. એ લોડોના મુકદ્દમા ધણે ભાગે એવીજ મામતોના હોય છે. કોઈ સ્ત્રીના ચાવચણમાં થક પેદા થાય છે, એથી બદનામી થાય છે, હેતુ ખૂબ કરવામાં આવે છે અથવા હેના પાંચને મારી નાખવામાં આવે છે. જમીનના સમ્બંધમાં પડોશીઓના સાથે કેરબાવ થઈ જાય છે. અને તરફથી એક બીજાના પક્ષપાતી

એકઠા થઈ જાય છે, અને લડાઈમાં કોઈનું ખૂન થઈ જાય છે, કોઈ ધાયલ થાય છે. એવા પ્રકારનાં ગુન્હાની જડ એક બીજાની બૂલ, ક્રોધ અને ધર્પા હોય છે. બીજી રીતના ગુન્હા માલ અથવા સંપત્તિની વિરૂદ્ધ હોય છે, તે કરવાવાળા માત્ર એકજ લાલચ રાખે છે કે જે બીજાનો માલ વગર મહેનતે હાથમાં આવી જાય. માલને હડાવવાની બાબતમાં એ લોકોએ અનેક યુક્તિઓ રચી છે. બધામાં સાદી યુક્તિ તો ચોરીની છે, જેમાં એક યા જે યાદશી મળીને રાત્રે કોઈ ઘરમાં છુપાઈ રહે છે, અને જે કંઈ મળી ગયું તે લઈ નહાથી જાય છે. જ્યારે એ માણસોની સંખ્યા વધી જાય છે અને તે યસ્રજ થઈ જાય છે, અને જો કોઈ લોકો તેની વિરૂદ્ધ ઉઠે તો તે લડવાને માટે તૈયાર થાય છે, યસ્રોથી ધમકી દઈ સર્વ માલનો પત્તો મેળવી લે છે, અને બહાલોરે લૂંટીને લઈ જાય છે, તો તે ડાકુ (ધાડપાકુ) કહેવાય છે. જો એ ડાકુઓમાં કોઈ અસાધારણ દિમ્ભતવાળો આદમી લીડર બની જાય તો તે પોલિસ અને સરકારની સામે પણ મુકાબલો કરે છે, અને જંગલોમાં પોતાને છુપાવાનાં ઠેકાણાં બનાવી લે છે.

વધારે દુષ્ટિયાર આદમી તો એ હોય છે કે જે બદલીને શરે છે અને લોકોને ઉતરી તેનો માલ હડાવે છે. એ લોકો એક તરેહના હગ હોય છે. એક આદમીએ મને જણાવ્યું તે પોતાના ગામમાં મોટા રવાજવાળો સંપદ હતો. મોટા હોને ધણે સમતકારી સમજતા હતા. તેના વિયયમાં

એક વિશેષ વાત પ્રસિદ્ધ હતી કે તે સાધારણ ધાતુઓય
 સોનું બનાવી જાયતો હતો અને ખરી વાત એ હતી કે તેના
 આસપાસના બે ત્રણ જીલ્લાની હદમાં તેણે આશરે સો
 ઉપરાત એજન્ટો રાખ્યા હતા. અને તે ગુમ મંડળી હતી.
 તેનો એજન્ટ એવો અવસર જાયતો કે તુર્તજ એને ખબર
 આપી દેતો હતો. તે એજ રાત્રે જતો હતો. દિવસ આખો
 તે ઘરમાંજ રહેતો હતો, કદિ કોઈને શક ન આવ્યો કે તે
 રસાયણી કે અમલકારી નથી, પણ પાકો ચોર છે. તેને
 એક એજન્ટ પકડાઈ ગયો અને તેણે પોતાના બચાવના
 માટે પોલિસને એ તમામ ગુપ્ત કારસ્થાનની ખાતમી આપી
 દીધી. એક આદમીએ ઝૂંટે જણાવ્યું કે તે " નેન્ટલમેન "
 ચોર હતો. કોઈ પાટલૂન વિગેરે સરસ પોશાક પહેરીને
 રેલ્વેમાં સુસાફરી કરતો હતો. સાગ એક સેકન્ડ ક્લાસ
 અગર ફર્ટ ક્લાસમાં બેસતો હતો. તેની પાસે એક એવી
 તેજ પોલાહી કાતર રહેતી હતી કે સાગતાંજ કપડાં વિગેરે
 કાપી નાંખતી હતી. ખીરસો કાપી લેતો હતા અથવા બે
 રેશનની વચ્ચે સૂતેલા સુસાફરોના ટુંક અથવા પોટકું પાડી
 નાંખતો અને બીજા રેલ્વેને ઉતરી એ તરફ જઈ લઈ લેતો
 હતો. કુટલાક આદમી એક મુકદમામાં સજા ભોગવીને આવ્યા
 હતા, જેણે ફોજની એક કંપની (સોનેરી ટોળા) કહાડી હતી.
 મુંબાઈમાં તેના સોજતી એ વ્યાપારના માટે એક દુકાન
 ખોલી. તે ધ્યાન રાખતા હતા કે કપારે અને કંઈ માડીમાં
 અમુક આદમી વધારે રૂપિયા અને માલ લઈને જાય છે.

અને તે બાબતની સૂચના પોતાના સોબતીએને આપતો હતો તે એ ગાડીમાં ચઢી જતો હતો, અને જ્યાં કંઈ લાગ મળ્યો ત્યાં એ સામાન લઈ છુ થઈ જતો હતો. કેટલાક વર્ષો સુધી એ ઠગોની કુંપની નોટા મોટા વ્યાપારીઓને લૂટતી રહી એમાં કેટલાએ એવા માણસો હતા કે જેની પાસે પોલિસોના ડ્રેસો હતા, અને તેમાંના કેટલાક આદમી મળી પોલિસ અફસર અને કોન્સ્ટેબલ બની જતા હતા. શાહુકારના મકાન પર ગયા, અને કહ્યું. તમારા મકાનમાં ચોરીના માલની બાતમી મળી છે. તપાસ લેવી થર કરી, હીરા મોતીના દાગીના વિ. લીધા અને ચાલતા થયા. લ્યો રામ રામ !

સાધુના વેશમાં ઠગારા.

ધણા એવા મનુષ્યો છે, કે જે સાધુના વેશ ધારણ કરતા હતા અને ગામમાં જઈ કોઈ સારા સારા ઘરોની પાસે રહેતા હતા તેને ધરાદો ઝેર દેવાનો હતો. લાગ મળી ગયો. મકાનના માલિકને ઝેર દીધું અને માલ ઉઠાવી રવાના થઈ ગયા. બીજા કેટલાક ઠગો જે વધારે થયા તો ગામમાં રહ્યા, કોઈ વિધવા અથવા યુવાન છોકરીને બહેન-કાવી સાથે લઈ જતા, અને કોઈ કેકાણે જઈ તેને ત્યાં વેચી નાંખી. એક સાધુ હતો કે જે પોતાની જોડીમાં એક વાસણ રાખતો હતો. એ વાસણ પર લાલ અને પીળું કપડું વપેટયું હતું. તે ચાંદીનું સોનું બનાવો નાણે એમ કહી કોઈ નહિને કોઈને પોતાની બાલમાં દસા

હતો. તે કહેતો હતો કે આવી જાતનું વાસણુ લ્યો, તેની પર લાલ અને પીળું કપડું ચઢાવીદ્યો. તમામ ચાંદીનાં દાગીના વાસણુમાં નાંખી લઈ આવો. એ વાસણુને જમીનમાં દાટી તેના પર અગ્નિ સળગાવી મંત્ર બોલતો હતો. પરંતુ જુમિમાં દાટતી વખતે પોતાની જોળીવાળું વાસણુ લેને બદલે મુકી દેતો હતો અને પેંડું વાસણુ પોતાની જોળીમાં સરકાવી લેતો હતો. રાત્રિ પડીકે રવાના. તિર્યોર બનેલા સાધુ, યાત્રાગુઓના માથાપર નજર રાખતા હતા. એક સાધુ ઠેકાણે ઠેકાણે મોટો હવન કરાવતો હતો, અને હવનની અગ્નિમાં સિંહપર ચડેલી “ દુર્ગા ” નું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવી દેતો હતો, જેથી જોવાવાળા આશ્ચર્યમાં ચકિત થઈ જતા હતા. અને સોડો પાસે દેવીને પ્રસન્ન કરવાને માટે રૂપિયા ઠગતો હતો. લેણે આંગળીમાં એક અંચુડી રાખી હતી, એ આંગળીની અંદર કાચમાં એક ધણી મારીક દુર્ગાની મૂર્તિ જડી હતી. તે કાચ રહામે રાખવાથી લેણું મોટું પ્રતિબિંબ અગ્નિની શિખાપર પડતું હતું.

તિર્યોર હોવાનાં ટોળા હતાં. જેમાંનાં બેયાર આદમી-માંથો એકને મહંત બનાવતા હતા, અને લેના બે સોળતી યાત્રીઓના આવવાનાળા રસ્તાપર બેસી જતા હતા. યાત્રીઓનો સમૂહ આવતો જોઈ લેની સાથે મળી એ સા-ધુ મહારાજની બકાઈની ડીંગા હાંકવા લામતા હતા. જ્યારે લેની પામે પહોંચતા ત્યારે તે પોતે જઈ લેના થમમાં પડી જતા હતા, અને રૂપિયા ફેંકતા હતા. બાકી યાત્રી

પણ તેની દેખાદેખીથી કંઈ નહિને કંઈ બેઠું ધરે ॥ હતા.
એવા ઠગોતું રહસ્ય એકજ છે, કે તે ખી. ને સાથે
લોકોને છેતરવાને માટે છુપા કાર્યમાં મેળવે છે. પંથ ચલા-
વનારાના પણ આં યુક્તિને કામમાં લાવે છે.

યાત્રાગુ ચાલ્યાં જાય છે, તે પાછા સડકપર બે માઇલ
જાહેરે ઉભા રહે છે એજ લોકોમાં બનાવટી તોટ અને
એક બનાવવાંવાળા તથા બનાવટી રૂપિયા પાડવાળા પણ
હોય છે. કોઈ એવા ફરીયાઓના ફરતી મારી લઈ કંઈ ફોજો
મેળવી લેના રૂપિયા અને ગીતીઓ વિગેરે સાંચામાં બનાવી
સે છે. એજ લોકોમાં બાળકોને ફાસવાવાળા પણ મળેલા
છે. જે મ્હોટી મ્હોટી સુંદર કાચની ગોળીઓ અને છોક-
રાંને રમવાનાં દડા વિગેરે પાસે રાખે છે. ગામડામાં અથવા
ગલીમાં જાય છે. બચ્ચાંને બતાવી પોતાની સાથે
સાથે એકાંતની જગ્યામાં લઈ જાય છે અને ઘરેણાં વિગેરે
ઉતારી પસાર થઈ જાય છે.

સોની અને શરાફ ન રહેવા લેઈએ.

ઘણે ભાગે સર્વ પ્રકારના ચોરા અને ઠગોને પૂછવાથી એક
શિક્ષણ મળે મળ્યું, તે એ હતું કે એ બધા ગુન્ડાઓનો આરંભ
ઘણે ભાગે ધરેણા બનાવવારા સોની અને તે આખરે લેનારા
શરાફો દ્વારાજ થાય છે. કેરાજ એ બે સમાજને ચૂસવા-
વાળી શ્રેણીઓ છે, કે જે રૂપિયા અને પૈસાદાર લોકોની
માનીઓ જાણે છે. પૈસાદારોથી લેની આવક અને આજી-
વિકા ચાલે છે અને લેનાર એ ચોરા અને વૃદ્ધાઓના

જિહાર બનાવે છે. આજ્ઞા છે કે સોશ્યાલિઝમ પૈસાને બરાબર વહેંચી નાખેતો અપરાધોને દૂર કરવાનો ઉપાય સિદ્ધ થાય પરંતુ જ્યાં સુધી સોશ્યાલિઝમનું રાજ્ય આવે, ત્યાં સુધી પૈસાદાર લોકોનો બચાવ એમાં છે કે ખન્ને શ્રેણીએ (સોનીને ચરાફ) ને સમાજની બહાર કઢાડી મુકે.

(૧૯) યુદ્ધની સમાપ્તિ.

(જેલમાં વર્તમાનપત્ર.)

પોલિટિકલ કોમિશ્નના માટે એક મુદરખાની ચીફ કમિશનરની તરફથી અથવા સુપરિટેન્ડેન્ટની તરફથી કરવામાં આવી, અને તે હતી કે લડાઈના સમયમાં હોને લાંડનનું સાપ્તાહિક પત્ર ટાઇમ્સ વાંચવાને માટે મળતું હતું. કે સમગ્રનું હું કે તે માત્ર આટલી જ ઉદારતા હતી તો પણ જેલમાં બીજા જે અનેક યુદ્ધો જામી રહ્યા હતા હોનો મા. મલો જોતાં તે એટલી મોટી હતી કે તેમાં સર્વે દુખોનો બદલો વળી જતો હતો.

જેલનો પોલીસીના વિચારથી એ જરૂરી હતું કે અને પોતાના દેશની હાલતની કંઈ ખબર પડતી નહિ જોઈએ એથી દેશના કોઈ સમાચાર ક્વચીતજ સાંભળવામાં આવતા હતા. જોકે દેશની બાબતમાં મોટા મોટા બનાવોનો પત્તો ગમે તેવી રીતે જ'દી નહિતો મોડા વેળે પણ આમને જાણતો હતો, દેશનું કોઈ નહિતે કોઈ વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર લોકોના હાથમાં આવી જતું હતું, અને જ.

હારથી કોઈ નહિને કોઈ કેદી જેલમાં આવ્યે રહેતો હતો. એ લોકોની હકિકત મ્હોટા મ્હોટી વધારેલી અને પોતાના વિચારોના રંગમાં રંગેલી હતી. કેટલોક સમય અમારા લોકો રહેવાયા કેદીઓની વાતોમાંથી સાચા અને જૂઠી ઓળખવાનો અભ્યાસ થઈ ગયો હતો. એ શિવાય અમારામાંના કોઈ કોઈના પત્રો ધણે ભાગે આવ્યે જતા હતા એથી પણ કંઈ બનાવોની ખબર પડી જતી હતી.

એકજ ઇચ્છા બાકી હતી !

હું પહેલાં કહી ચુક્યો છું કે મ્હને જીવવાનેમાટે જે ઇચ્છા બાકી હતી, તે કેવળ એટલી કે પુદ્ગલો તમારો જોઈ શકું. આ પુદ્ગલ માનવ ઇતિહાસમાં અપૂર્વ થયું. આપણે સાંભળ્યું છે કે મહાભારતના પુદ્ગલમાં સમગ્રજગતના રાજાઓએ એક તરફ અથવા બીજી તરફ ભાગ લીધો હતો, તે તો દૂરની વાત છે, જૂની છે, એ સમયે કદાચિત્ત સંસારમાં મનુષ્યોની સંખ્યા યોડી હતી. પરંતુ જમતની વર્તમાન સ્થિતિમાં કે જ્યારે મનુષ્યે ભૂમિના તટુત્તર ભાગપર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો છે, અને ભૂમિને છોડી, જલ, વાયુ પર પણ પોતાનું પ્રભુત્વ બેસાડવાનો મત્તન કર્યો છે. એવી સ્થિતિમાં કે જ્યારે ઉન્નત જાતિઓનો અરસપરસ મુકાબલો ચાલે, તો સમસ્ત સંસારનું હેમા મળી જવું આવશ્યક હતું. થયું પણ તેમ સંસારનો કોઈ દેશ ન રહ્યો કે, જોણે આ પુદ્ગલમાં કંઈ ન કંઈ

જોષ આગથી સળગી ઉઠ્યા. એ માત્ર એટલા માટે જ કે તેમના હુકમ સિવાય આટલું અધેર ચા માટે કરવામાં આવ્યું છે. સાથેજ મહેને સદેશો દીધા કે સર માધકલ્લ જોડવાયર મહેને માદ કરે છે. તેણે પૂછ્યું હતું કે “ શું હતું તે જીવતો છે ? તે તો ત્યાં ૦ ૦ ૦ થવો જોઈતો હતો.” કેટલાક દિવસ પછી મેજર મરે રજા ઉપર ચાલ્યા મધ્ય અને પંજાબના ટ્રિપ્લ્યુન પત્રમાં મહારા મોકલેલા પત્રોમાંથી કેટલાક લેખો છાપવામાં આવ્યા. ત્રીજ કમિશ્નર સાહેબને એ રિપોર્ટ પહોંચ્યો અને એ બહાને તેણે હુકમ કર્યો કે મહેને હવાલાતમાં પૂરી દેવો જોઈએ. અચાનક સાયંકાળે જલસર, હવાનદાર અને જમાદાર વગેરે એકત્ર થઈને આવ્યા. મહારા જડતી લીધી અને મહેને હવાલાતમાં મુકી દીધો. મહેને કંઈ ખબર નહોતી તેમ જાણ્યું પણ નહોતું કે એવું ચા માટે કરવામાં આવ્યું છે. હું મનમાં પહેલેથીજ સમજી ચુક્યો હતો. અને મહેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરી દીધો હતો કે હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે. મહારે મહારા પુરાણ સંકલ્પને પૂરા કરવો જોઈએ.

ઉપવાસનો આરંભ.

તે સંકલ્પ એ હતો કે ખાતું પીતું છોડીને પોતાની જીવનશીલાને સમાપ્ત કરી નાંખવી. મહારો વિચાર દશી ધમકી દેવા કે ડરાવવાનો નહોતો. તે કેવળ એટલોજ હતો કે વધારે જીવવાની આરશ્યકતા નથી. સાત દિવસ અને

રાત્રિ એ પ્રમાણે વ્યતિત કર્યાં. પહેલાં જે દિવસ આખા શરીરની અંદર વિચિત્ર જેવી ગતિ ઉત્પન્ન થઇ. પગની અંદર નાડી અને નસોમાં કંધક તોડ થતી હતી અને એવું જણાતું હતું કે શરીરના એક ભાગમાંથી કંધક નીકળી રહ્યું છે. હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો. મનુષ્યની વિચાર શક્તિ ઘણી વિચિત્ર શક્તિ હોય છે. તેની રહામે દરેક પ્રકારનાં દુઃખો હારી જાય છે. હું જાણું છું કે જે શહીદોના શરીરોના ટુકડા કરી નાખ્યા હતા તેને કશી પણ પીડા થઇ નહિ હોય! કારણ કે તે પણ દુઃખ અને દર્દની પર થઇ જાય છે પછી જાણે તેના મસ્તક ઉપર ફરવત મુકે, શરીરના જે ટુકડા કરી દેવામાં આવે. એક સંકલ્પ કરી લેતા કે, બસ હવે જીવત રહેવુંજ નથી; પછી તમામ દુઃખ દર્દો પોતે પોતાની મેળે તેની આગળ મંદ પડી જાય છે, અને તે વખતે યાદ આવે છે કે:—

(૧)

જીંદગી અપની ફસાના હૈ જમાને કે લીએ,
ગુમ હુએ હૈ હમ યહાસે યાદ આનેકે લીએ.

(૨)

મર ગયે લેહન જમીં પર નામ પેદા કર ગયે,
જાન જાનેકે લીએ હૈ, મૌત આનેકે લીએ.

ભાવાર્થ—પોતાની જીંદગીને જમાનાના માટે ફસાવા-
નેજ અને આપણે જે દુનિયામાંથી અલોપ થયા છીએ તે
માત્ર યાદ આવવાને માટેજ.

મરીતો ગયા પણ દુનિયાપર નામ કમાઈ ગયા, અને પ્રાણુ તો જન્મને માટેજ છે, અને મોત આવવાને માટે છે. તેમાં હર્ષ શોક શા ?”

એવો વિચાર ક્યાં થોડાજ દિવસો થયા હતા, ત્યાં જલમાં સમાટના એક ઢંઢેરાની ખખર આવી કે બધા પો-સિટિકલ કેદીઓને છોડી દેવામાં આવશે. કેટલાક માણસોએ કહેવડાવ્યું કે, હું મહારા વિચારોને છોડી દઉં. હું મરું પોતાને હાંસી રૂપ બનાવા માગતો નહોતો. જીવવું અને મરવું એ કંઈ બાબતની રમત નથી. મહારો જવાબ એ હતો કે, જો એવું થશે તો એટલો સમય બાધા પીધા વિના હું મહારા જીવનને ટકાવી શકું તેમ છું. એ દિવસોમાં બે વખત ખોરાક મહારી પાસે રાખવામાં આવતો હતો અને વોર્ડર દિવસ રાત્રિ દેખરેખ રાખતો હતો. જ્યારે છ સાત દિવસ પીતી ગયા, ત્યારે ડોક્ટરને ફક્ત મળ્યો અને ટ્યુબ (નળી) વિગેરે સામાન લઈ નાકની બાટે ફક્ત પેટમાં નાંખવાને માટે તૈયાર થયા. હાથ પગ પકડીને નાકમાંથી એક લાંબી રબ્બરની નળી અંદર નાંખી દેવામાં આવી. અને પાંચ વાટે ફક્ત અંદર રેડી દીધું. તેમાં દુઃખ થતું હતું, પરંતુ એ તો જલનો નિયમ છે કે, જખરજસ્તીથી ધામ લેવું. આઠ આઠ આવાડીમાં સુધી એવું થતું રહ્યું. એ બે મહિના મહાઈ મન સંસારથી વિરક્ત રહ્યું. મહેં એક બે મહિના હાંસીની કાટ-ડીમાં ગાળ્યા હતા, અને બીજા પ્રસંગ મૃત્યુની તૈયારી માટે ગાળી રહ્યો હતો. હું એ બંનેને અસિમ આનંદ સમજું

હુ. તે આનંદ એક રસપૂર્ણ હતો. તેમાં મનની અંદર કોઈ વિકારજ ઉત્પન્ન થતો નહોતો. સંસારની ચિંતાઓ અને જાનળો સર્વ પાછળ રહી ગઈ અને હું મહેને પોતાને તથા ધણે દુર નીકળી ગયેલો જોતો હતો. ખસ તમામ ધ્યાન એકજ વાતપર ચોટી રહેતું હતું.

શું આત્મહત્યા પાપ છે ?

આ સમયમાં નવો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવી ધણે ભાગે મહારી સાથે તર્કવાદ કરી મહેને ખાત્રી કરાવા માગતો હતો કે આત્મહત્યા પાપ છે અને મહારે પાપ નહિ કરવું જોઈએ.

મહે' તેને કહ્યું કે, આત્મહત્યાતું પાપ એ સ્થિતિમાં લાગી શકે છે કે જ્યારે મનુષ્ય સ્વતંત્ર જીવન ગુજારતો હોય, પોતાની ઉન્નતિના માટે અથવા પોતાના કર્તવ્ય પાલનને માટે સમય અને સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે. જે વાતતું સંસારની બહાર પુણ્ય છે, તે જોલના જીવન માટે પાપ અગર પુણ્ય નથી થઈ શકતું. ખીજું શરીરના ત્યાગને પાપ સમજવું એ આર્યજાતિના જોવામાં હોઈ શકતું નથી. તેમજ ત્યાં શરીરની કદિ ભારી કિંમત પણ અંકાઈ શકાતી નથી. જાસિ-કાઓ હસ્તી હસ્તી પોતાના પતિની સાથે ચિતા ઉપર ચડી જતી હતી. કુમારિકા બદે કેવળ એક પાપના પ્રાયશ્ચિતને માટે પોતે પોતાને તુપાનળની અગ્નિમાં હોમી દીધા હતા. કાલાનુસ એક આદિજુ કેવળ એટલા માટેજ ચિતાપર ચડી જીવી મુઓ કે, તેના શરીરને એંશી વર્ષ બાદ જવર આવી

ગયો. અને તે શરીર એટલું મલિન થઇ ગયું કે રહેવાને માટે લાયક ન રહ્યું.

એ પ્રકારનો વાદવિવાદ અને વાતચિત જ્યારે શરૂ થયું તે તપાસાર્થે આવતો હતો ત્યારે થતી હતી. એટલામાં માર્ગસંજ્ઞાના કેદિઓ અને ચાર બંગાલી કેદિઓની મુક્તિનો હુકમ આવી ગયો. એ બંગાળીઓમાંથી એક બનારસના પડયંત્રના મામલાનો હતો કે જેના કેસને અમારા કેસની એક શાખા મળી હતી. ત્યારબાદ કેટલાક લોકોએ મહેને કહેવાયું કે, હવે મ્હારે હક છેડી દેવી જોઇએ-સાથે એ કે બહાર કાઢવર્તમાનપત્રમાં જેવામાં આવ્યું છે કે મ્હારી મુક્તિનો પણ હુકમ થઇ ગયો છે. થોડીક આશા ઉત્પન્ન થઇ ગઇ, જેથી સંસારની સાથે બંધનની બેડી પડવા લાગી. છતાં પણ હું એજ ધમ્મતો હતો કે અંતિમ ક્ષણ સુધી પ્રતિજ્ઞા ટકાવવી. ત્યાં એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ધ્યાનથી કહ્યું કે “ત્હમ્હારે એવું ન કરવું જોઇએ. કેટલાક આદમી મુક્ત થઇ ગયા છે, આશા છે કે ત્હમારા માટે પણ હુકમ આવ્યો છે. અહીંથી આવી સ્થિતિમાં ત્હમારું પાછા જવું ઠીક નહિ ગણાય. ” એ એક તરફનો પ્રયત્ન મ્હારો હતો અને મહેને જાનજી લાગ્યું કે જો પાછો અવસર મળે છે તો એકવાર ફરી આ શરીરથી લાભ લેવો જોઇએ. એથી ખોરાક લેવા પુશી થયો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પછી લહે દમાયો કે કોઇ બીજા વિચારથી ખોરાકની એવી વિશેષ ગોઠવણ કરી કે ત્રણ ચાર સપ્તાહની અંદર મ્હારા વજનની

હાલત હતી તેવી થઇ ગઇ. મહારા જેલમાં જવા પછી પ્રત્યેક માસે મહારૂ વજન એકાદ પાઉન્ડ ધરી જતું હતું. ખોરાક છોડવાના સમયે આશરે ૧૪૨ પાઉન્ડ હશે. બે મહિનાની અંદર ૧૦૦ થી પણ ધરી ગયું. પછી આશરે ૧૨૦ પાઉન્ડ સુધી પહોંચી ગયું.

એક દિવસે રહવારે ઉઠી નીચે ઉતરવા જતો હતો કે અચાનક એક વોર્ડર બોલાવવા માટે આવ્યો. અમારા મુકદ્દમાના ૧૪ બીબી માણસોને પણ ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા અને ફાટકની પાસે ઉભા રહી તેઓ વાટ જોતા હતા ત્યાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જલ્દર ખન્ને આવ્યા. તેના હાથમાં કેટલાક ફોર્મો હતાં. તેણે મહને એવું કહ્યું કે પંજાબી બાપામાં આ લોકોને એવો દુકમ સંભળાવો કે નીચે લખેલી શરતોપર પંજાબ ગવર્નમેન્ટે હેમની મુક્તિ મંજૂર કરી છે. જો તે શરતો પાળવા માગતા હોય તો તે કબુલાત આપે કે એ શરતોને ખરોખર પાળતા રહેશે. તે શરતો એ હતી કે, સરકારની વિરૂદ્ધ કંઈ કરવું નહિ. અને પંજાબ ગવર્નમેન્ટ જ્યાંસુધી તેને પૂરીરીતે સ્વતંત્રતા ન આપે ત્યાંસુધી ડેપુટી કમિશ્નરની રજા સિવાય જીલ્લા બહાર જવું નહિ જો તેઓ એની વિરૂદ્ધ ચાલશે તો હેમની બાકીની સજા પાછી આપવામાં આવશે. તે ફોર્મો છાપેલાં હતાં અને કેટલાક નક્કી વર્ગોના કેદીઓ માટે હતા. હેમના માટે કશી કરવામાં નહોતી આવી.

ત્યારબાદ એક ટાઇપ કરેલો પત્ર -

હું કાંઈ બળવાવાળી અથવા એનારકિસ્ટ સોસાયટીના સાથ ન આપું અને સરકારની દયાનો આભારી રહીશ. મને એ પ્રતિજ્ઞાનો વાંધો નહોતો, કેમકે મહે તે પહેલાંજ પુલાસો કરી દીધો હતો કે મહે કાંઈ એવી સોસાયટીના કામમાં ભાગ લીધોજ નથી. અમે બધા પોતપોતાના ઘોડામાં પોતાના કામના અને કપડાં સેવા ગયા. અમને બધાને ત્યારબાદ એકે વોર્ડમાં રાખવામાં આવ્યા.

એકે તરફે હર્ષ.

અમારા સોબતીએને આ વાતની સૂચના મળી ચુકી હતી, તે સૌ દોડતા મળવાને માટે આવ્યા. તે તો સર્વ હર્ષમાં કુલ્યા સમાતા નહોતા. એમની સુખસુદ્રાપર એક અસૌકિચ્છિ આનંદ વર્ષો રહ્યો હતો. પરંતુ મહારા હૃદયની સ્થિતિ પ્રજ્ઞીજ વિચિત્ર હતી. એ વાતનો હર્ષ હતો કે આ એક નવો જન્મ થયો. પરંતુ નવો જન્મ થવાથી પણ એક વાત વિશેષ હતી, કે નવો જન્મ લેવાવાળા જીવનમાં, એ સ્થિતિમાં આવે છે કે જે લેના માટે તદ્દન નવીન હોય છે, અને લેના જોવામાં કાંઈ વિશેષ આનંદ નથી આવતો. મનુષ્યનો એક સ્વભાવ એવો હોય છે કે લેને પોતાના પુરાણ સંબંધિને સંભારતાં વિશેષ આનંદ થાય છે. ફક્ત એજ પ્રજ્ઞા રજા કરે છે કે એકવાર પાવ્ય જ્ઞાતકાળમાં એ સ્થાનો જોવા મળે. આ ભાવનાં થી રીતે ક્રમ થાય છે લેની ખબરજ પડતી નથી. જે માણસોને મદિ હું મળ્યા

કરતો હતો તે મનુષ્યના ઘેરા જોવાનો અને વાતચિત કરવાનો પાછો સમય મળે. એ સખ ધોની સ્મૃતિજ વિયોગ ને દુઃખદાયી બનાવે છે. અને હેમને મળવાનો અવસર કેવળ નવીન જીવન નડોતું પ્રત્યુતઃ નવા જીવન સુખોના અપારની સાથે મળેલું હતું.

ખીજી તરફ શોધ.

પરંતુ શોક પણ હતો, અને તે એ હતો કે, જેની સાથે કેટલાક સમયથી જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા વગેરે પ્રસંગોની જે સોજત હતી તે મનુષ્યો સાથે હવે વિયોગ થવાનો હતો. એ લોકો પાછળ રહી જશે. એ વિચારથી મ્હારી આંખમાંથી અશ્રુ નીકળી પડ્યાં અને હું હેમની તરફ આખ ઉઠાવી જોઈ શકતો નહોતો. કેવળ મ્હારા મુકર્દમાના જે સોજતી હતા હેમના સમયમાંજ નહિ પરંતુ ત્યાંના પણ ધણાક કેદીઓની સાથે મ્હારી દોરતી થઈ ગઈ હતી. એ લોકોમાં ધણાં પતિત થયેલા મનુષ્યો હતા, પરંતુ કેટલાક એમાં એવા એવા હતા, કે જ્યારે ગંદકીના ઢગલામાં રત્ન પડ્યા હોય. હેમની અદર પણ સેના અને પ્રેમ ભાવ તથા ધણીજ નમ્રતા જોવામાં આવતી હતી. એ કેદીઓ અને દીવાલોને છોડતી વખતે યોડીક દિલગીરી ચલી હતી. કેન્સની કમિટીના સભ્યે જ્યારે “ બાસ્કીન ” ની જેવ તોડવામાં તેમાંથી એક દિને ઠહાડવામાં આવ્યો કે જે

હું કોઈ બળવાવાળી અથવા એનારકિસ્ટ સોસાયટીમાં સાથ ન આપું અને સરકારની દયાનો આભારી રહીશ. મને એ પ્રતિજ્ઞાનો વાંધો નહોતો, કેમકે મ્હે તે પહેલાંજ ખુલાસો કરી દીધો હતો કે મ્હે કોઈ એવી સોસાયટીના કામમાં ભાગ લીધોજ નથી. અમે બધા પોતપોતાના વોર્ડમાં પોતાનાં કામનાં અને કપડાં સેવા ગયા. અમને બધાને ત્યારબાદ એક વોર્ડમાં રાખવામાં આવ્યા.

એક તરફ હર્ષ.

અમારા સોબતીઓને આ વાતની સૂચના મળી સુકી જતી, તે સૌ દોડતા મળવાને માટે આવ્યા. તે તો સર્વ હર્ષમાં કુલ્યા સમાતા નહોતા. એમની સુખમુદ્રાપર એક અસૌકી આનંદ વર્ષા રહ્યો હતો. પરંતુ મહારા હૃદયની સ્થિતિ પ્રશ્નીજ વિચિત્ર હતી. એ વાતનો હર્ષ હતો કે આ એક નવો જન્મ થયો. પરંતુ નવો જન્મ થવાથી પણ એક વાત વિશેષ હતી, કે નવો જન્મ હેવાવાળા છવાતો, એ સ્થિતિમાં આવે છે કે જે હેના માટે તદ્દન નવીન હોય છે, અને હેના જીવામાં કોઈ વિશેષ આનંદ નથી આવતો. મનુષ્યનો એક સ્વભાવ એવો હોય છે કે હેને પોતાના પુરાણ સંબંધીને સંભારતા વિશેષ આનંદ થાય છે. ફક્ત એજ પ્રજ્ઞા રહ્યા કરે છે કે એકવાર પાછા જીવંત થાય એ સ્થાનો જોવા મળે. આ સાવનાં શી રીતે ઉપજ થાય હેની અવરજ પડતી નથી. જે માણસોને જોઈ હું મન્યા

કરતો હતો તે મનુષ્યના ઝહેરા જોવાનો અને વાતચિત કરવાનો પાછો સમય મળે. એ સંબંધોની સ્મૃતિજ વિયોગ ને દુઃખદાયી બનાવે છે. અને તહેમને મળવાનો અવસર કેવળ નવીન જીવન નહોતું પ્રત્યુતઃ નવા જીવન સુખોના અંબારની સાથે મળેલું હતું.

બીજી તરફ શોક.

પરંતુ શોક પણ હતો, અને તે એ હતો કે, જેની સાથે કેટલાક સમયથી જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા વગેરે પ્રસંગોની જે સોજત હતી તે મનુષ્યો સાથે હવે વિયોગ થવાનો હતો. એ લોકો પાછળ રહી જશે. એ વિચારથી મ્હારી આંખમાંથી અશ્રુનીકળ પડ્યાં અને હું તહેમની તરફ આંખ ઊઠાવીને જોઈ શકતો નહોતો. કેવળ મ્હારા મુઠ્ઠામાંના જે સોજતી હતી તહેમના સંબંધમાંજ નહિ પરંતુ ત્યાંના પણ ધણાક કેદીઓની સાથે મ્હારી દોરતી થઈ ગઈ હતી. એ લોકોમાં ધણાં પતિત થયેલા મનુષ્યો હતા, પરંતુ કેટલાક એમાં એવા એવા હતા, કે જાણેકે ગંદકીના ઢગલામાં રત્ન પડ્યા હોય. તહેમની અંદર પણ સેવા અને પ્રેમ આવ તથા ધણીજ નમ્રતા જોવામાં આવતી હતી. એ કેટલીયો અને દીવાલોને છોડતી વખતે થોડીક દિલગીરી થતી હતી. ક્રેન્ચની કાન્તિના સમયે જ્યારે “ બાસ્કીસ ” ની જેલ તોડવામાં આવી ત્યારે તેમણી એક દિવસે ઠહાડવામાં આવ્યો કે જે વીસ પચ્ચીસ

વર્ષ એક અંધારી કાટડીમાં પડ્યો પડ્યો હંદરો તો સાથે રમ્યા કરતો હતો. લેતી સાથે એને પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો. તેમ એની પાસે આવતા હતા. ખાવામાં ભજતા હતા અને લેતું દિલ ખુશ કરતા હતા. લેતી આંખો સૂર્યનો પ્રકાશ સહન કરી શકતી નહોતી અને લેતી પોતાની દયા પર એટલો પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો કે, તે દોડી દોડીને એ અંધારી કાટડીમાં જવા માગતો હતો.

મહારા સોજતીઓનાં દુરથી અથવા પાસેથી દર્શન કરી મહેને ગુરુ હરગોવિંદની વાત યાદ આવતી હતી. તે કેટલા ઉદાર હૃદય હતાં. તે સમય આ સમયથી કેટલો ભૂદો હશે કે જ્યારે અપણા પોતાના જેવા મનુષ્યોના હાથમાં અધિકાર હતો. જહાંગીરે નારાજ થઈ એક વખત હુકમ આપ્યો કે ગુરુ હરગોવિંદને જાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરો. ત્યાં બીજાપણ કેટલાક રાજા કેદી હતા. ગુરુના માન અને પ્રતિષ્ઠા તથા લોકોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એટલી બધી હતી કે, સેંકડો શિષ્યો જાલિયર જતા હતા, અને બહારથી કિલ્લાની દિવાલો ચૂમતા કે જેની અંદર લેમને! ખારો ગુરુ હતો, અને તે પ્રમાણે ભક્તિ બતાવી પાછા ફરતા. સંયોગવશ બાદશાહ બીમાર પડી ગયા. લેતી બીમારી પર કોઈ ઈલાજ લાગુ પડતો નહોતો. લેને કહેવામાં આવ્યું કે તમારી બિમારીનું કારણ એજ છે કે તમે એક વલી (ખબના-ખારા) ને નિરપરાધીને કદમાં પૂરી રાખ્યો છો. લેલે સમયે હુકમ આપ્યો કે ગુરુ હરગોવિંદને છોડી દે.

જ્યારે દુકમ મળ્યો ત્યારે ગુર હરગોવિંદ કહ્યું કે, તે ત્યારેજ દિલાની બહાર નીકળી શકે કે જ્યારે લેમના તમામ સોગતી કે જે આ દિલામા કેદ હતા લેમને પણ છોડી મૂકવામાં આવે. બાદશાહે કબૂલ કર્યું અને સર્વને છોડી દેવામાં આવ્યા.

પાછા એજ સ્ટીમરપર.

જે દિવસ વિત્યા નહોતા ત્યાંજ જૂની 'મહારાજ' સ્ટીમર મદ્રાસ જવાને માટે તૈયાર થઈ. અમને જેલમાંથી છોડાડી એ સ્ટીમરની ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા. ધણીક તો ત્યાના બ્યાપારીઓ અને બહારના કેદીઓ હતા, જેને અમે કદિ પણ જોયા નહોતા પણ તેઓ અમને જોવાનો ભાવ રાખતા હતા. તેઓ આવતા અને દૂરથીજ જોઈ તથા હાથ જોડીને ચાહ્યા જતા હતા. સાંતા બજારના ભોકોએ ફંડ કરી અમને ઘોતીયા, પહેરણ અને ફેંટા આપ્યા. અને ફળ ફુલોના ટોપલા રસ્તામાં અમારે માટે પહોંચાડી દીધા. તેવું દારણ કે તેઓ એટલું પણ કરતાં ડરતા હતા.

પાછા બારતમાં.

જે મદ્રાસી ડોક્ટરો ત્યાંથી રજાપર સ્ટીમરમાં સાથે હતા. રસ્તામા લેમની સાથે મેળાપ થયો. એમાંથી એક તો કેટલાક સમયના માટે જેલમાં રહી ચુક્યો હતો. મદ્રાસમાં જોયું આનંદમનમા જોયું, બારતના તમામ પ્રાન્તે ફેલાયું હું કે ફક્ત મદ્રાસીઓમાંજ

માટે પ્રેમભાવ સૌ કરતાં વિશેષ છે. મદ્રાસ બંધાળના કરતાં બીજે નંબરે છે. મહેં આમળ પશુ કેટલીકવાર દરિયાઈ મુસાફરી કરી હતી. આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપ, ખરમા વિગેરે દેશોમાં હું જઈ ચુક્યો હતો. આન્દામાનમાં રહેતો હતો, પશુ એ બધા સ્થળોમાં મહેં મદ્રાસીઓને જ નહિ પણ તેમના હૃદયને ઓળખ્યાં હતાં. વધુ દિવસ પછી સ્ટીમર કિનારે આવી પહોંચી. આન્દામાનની પોલિસે અમને વિશેષ બદોબસ્તની સાથે મદ્રાસી પોલિસના હાથમાં સોંપ્યા, અને સહેરના એક શાણામાં લાવવામાં આવ્યા. રાત્રિભર અમે ત્યાં રહ્યા. ખાવાને માટે ભાખાન આપવામાં આવ્યો. બીજે દિવસે સહવારે પોલિસ કમિશ્નરની ઓફિસમાં હાજર થયા, ત્યાંથી અમને દરેક બધુંતે ખર્ચી તથા ખોરાક આપવામાં આવ્યું, અને બીજે દિવસે સહવારે પોલિસ કન્સપેક્ટર રોકન પર આવ્યા અને લાહોર તથા અમતસરના ત્રિજ વર્ગની ટિકીટ ખરીદી અમારા હાથમાં આપી. મદ્રાસની સીં જાણડીના એક અમલદાર પોતાની હદ સુધી અમારી સાથે આવ્યા અને પોતાની તરફથી અમને સર્વપ્રકારના સુખ દેવાની કોરોબ કરી.

ધુપી પોલિસ આપણી દુરમન નથી.

મદારો મત હવે ધુપી પોલિસના મજબૂત બાળી મયો હતો. પહેલાં મદારો વિચારો એવા, કલા કે તેની સાથે પૂજારી વર્તન રાખતું જોઈએ. મુનહથી આવતાં અમે એકું

કર્તુ હવે મહેને લાગી આવે છે કે એવું કરવું મૂલ્ય
 મૂલ્ય છે. તે પણ મનુષ્ય છે. એવી અટકચાળી કરવાથી આ-
 પણે જાણી જોઈને હોને શત્રુ મનાવીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્ય
 પોતાના અનુભવથીજ અનુમાન ખાંધી શકે છે અને તેવોજ
 રિપોર્ટ કરે છે. આપણે કદિ પણ ખ્યાલ કરી શકતા નથી
 કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યને પૂર્ણ કરવામાં મનુષ્ય-
 ત્વને વેગળુ રાખી શકે છે. રસ્તામાં અમે મુંઝા પ્રાન્ત,
 સીં પીં, યૂં પીં, દીલ્હી અને પંજાબના જીલ્લામાં થઈને
 ગયા. દરેક જીલ્લાની પોલિસો અમને જોવાને માટે આવતી
 હતી અને ગણતરી કરીને ચાલી જતી હતી, અને ખીજા
 જીલ્લાને રિપોર્ટ કરતી હતી અમે કેવળ લોકલ ટ્રેનોમાં મુસા-
 ફરી કરી શકતા હતા. એટલી લાંબી મુસાફરીમાં આશરે
 નવ દિવસ લાગ્યા. અને ઘણી મુશ્કેલીથી ત્રણ આના રોજના
 બદલે છ આના મળ્યા હતા કે જેટલું પોલિસને આપવાનો
 રિવાજ હતો. ગાડી મગવાને કેટલીક કલાકની વાર હોય
 ત્યારે અમારા સોબતી બે દિવસનું સીધું સામન ભેગો
 ખરીદીને ખોરાક બનાવી ખાઈ લેતા હતા અને ખીજા
 દિવસના રોટલા તૈયાર કરી લેતા.

રેલ્વેની અતિ દુઃખદાયક મુસાફરી.

મહેને રેલ્વેની મુસાફરી જોઈ ઘણુંજ દુઃખ થયું. જોકે
 અમે સાંબાળુ હતું કે દેશની બહાર જાતિય જાગૃતિ જેવું
 ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. રેલ્વે મુસાફરીએ મહારા હાથથી એ

વિચારને સર્વથા દૂર કરી દીધો. પ્રત્યેક રોજને, પ્રત્યેક
ગાડીમાં એક કરતાં એક વિશેષ દુઃખદાયક દૃશ્ય દૃષ્ટિએ
પડતું હતું. અંદર બેઠેલા લોકો રોજનપર અંદર દાખલ
થવાવાળાને ધક્કા દેતા હતા. તે સ્વાભાવિક સ્વાર થવાનો
પ્રયત્ન કરતા હતા, અને ઠામ ઠામ બગવા જેવું દેખાતું હતું.
ધણીખરા ઓ અને પુરૂષો અંદર દાખલ થવાને માટે મ્હેનત,
આજીજી અને ખુશમત કરતા હતા, પણ અંદરના લોકો
પોતાના સુખને માટે દિલને પત્થર જેવું કરી લેતા હતા.
મ્હેને રેલ્વે મુસાફરી પર ધણી ધૂણા થઈ. હું ત્હેને કવળ
જાતિય રોગનું ચિન્હ માત્ર નથી સમજતો. પણ જાતિની
અંદર તિરસ્કારનું એક મ્હોલું કારણ સમજાવું. બેચક રેલ્વે
ચોડી છે અને ત્હેમાં જગ્યાની તંગી છે. પણ અનુમાન કહા-
ડોએ કે, જે દેશનાં હજારો રોજનો પર પ્રતિદિન, દિવસ,
રાત્રિમાં કેટલીએવાર, પ્રત્યેક ગાડીમાં એકજ દેશમાં રહેવા-
વાળાઓની લડાઈ ચાલતીજ રહે છે, ત્હેની અંદર સહાનુ-
જૂતિનો ભાવ ક્યાંથી આવી શકે ? આ મુસાફરીએ અમારા
દિલોથી ઓઓના માટે માનની લાગણી ઓછી કરી દીધી
છે, પરદેશીઓ સાથેના પ્રેમભાવને નષ્ટ કરી દીધો છે. મ્હે
જેયું કે મુસાફરો ઓઓને ધક્કા મારતા હતા. એક ઓ ત્યારે
ત્હેની ગોદમાં બાલક હોય છે, ત્યારે દેવીની માથે પૂજવાને
લાયક હોય છે. રોજનોપર ઓઓ ગોદમાં બાલકો લઈ
આમતેમ દોડતી જગ્યાઓની તપાલ કરે છે, દરવાજા પાસે
જાય છે પણ કાંઈ અંદર આવવા દેતું નથી. ન રેલ્વે અમ-

સદારો મુસાફરો સાથે સહાનુભૂતિ રાખે છે કે ન કોઈ હેનો બદોબસ્ત કરે છે. હું જ્યારે જ્યારે મુસાફરી કરું છું ત્યારે અંદર દાખલ થતા ખીજા મુસાફરોને જોતા મ્હારું હૃદય ખળી જાય છે. હું ઇચ્છું છું કે હવે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરવા આવવું જ નહિ.

આપણા સદ્વર્તનનો રેલ્વેએ નાશ કરી દીધો.

એથી આ ણા જીવનનું સદ્વર્તન નષ્ટ થઈ ગયું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય દોડતો દોડતો આમજી વધવા માગે છે, જેથી આરામની જગ્યા મળે. ખીજાને માટે હેને કશી પરવા હોતી નથી. ખીજાના હકોનો વિચાર ન કરી પોતાનાં મુખ અને ઈન્છાને પુરાં કરવાં એજ સદ્વર્તનની જડ ઉખેડી રહ્યાં છે. મ્હને તો પોતાના દેશ અને જાતિમાં બધાથી વધારે ખરાબી એજ જણાય છે કે, જલસામાં, નાટકમાં, રેલ્વે મુસાફરીમાં ખીજાના હકોનો વિચારજ નોવામા આવતો નથી.

ઈંગ્લેન્ડ જાહેર જીવનમાં એક મોડો ગુણ એ છે કે હમરો મનુષ્યો ખેલ-તમારા નોવા જાય છે. ટિકિટ ખરીદવી હોય છે ત્યારે હમરોતી હાર થઈ ઉભા રહે છે. ખરાબર બખ્ખે ખારીની રહામે આવી જાય છે. ટિકિટ ખરીદી આગળ જાય છે. કોઈ કોઈને ધક્કો દેતું નથી કોઈ ખીજાની જગ્યા સેવા ઇચ્છતું નથી પછી લલે કપાકોના કલાક ઉઘું રહેવું પડે. રેલ્વેની મુસાફરીમાં નવા મુસાફરો આવે છે. સર્વ પોત પોતાની જગ્યાપર ગૂંપચૂં બેસી જાય છે. ખાલી જગ્યા ન હોય તો તે ચામ્ચો જાય છે. કાના રહેવાની જગ્યા નામ છે,

તો તે સુપચાપ હશે રહે છે. આપણે એ " ડિસિપ્લિન " અર્થાત વર્તનનો ખ્યાલ પણ નથી કરતા.

આખરે લાહોર સ્ટેશન ઉપર.

મહારા કેટલાક સોમતી લુધિયાનામાં, કેટલાક અમૃત-સરમાં ઉતરી ગયા. હું એકલો લાહોર સ્ટેશન પર પહોંચ્યો. સન્ધ્યાકાળે સાત વાગ્યાનો સમય હતો. એપ્રિલની ૩૦ મી તારીખ હતી. હજી સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો. હું મહારાં કપડાંલતાં વિગેરે સંકેલી બહાર નીકળતો હતો. મહેં બહાર નીકળી જ્યું તો એક સી. આઇ. ડી. સગ ઇન્સપેક્ટર જેને મહેરાયી હું ઓળખતો હતો, તે ગાડીમાં ધ્યાનથી તપાસ કરતો હતો. હું સમજી ગયો અને તેને બોલાવી પૂછ્યું " આપ કોને શોધો છો ? "

તેણે મહેને ઓળખી લીધો, અને કહ્યું કે " તમને પોતાનેજ. આપ ઓળખાવા પણ મુશ્કેલ થઇ ગયા છો ! " મહેં કહ્યું : " એવીજ જગ્યાએ રહીને આવ્યો છું તેથી. " તે મહેને એક સાહેબ પાસે લઇ ગયો, કે જે ત્યાંજ મહેને જોઇ રહ્યા હતા. તેણે પૂછ્યું : " તમે ક્યાં જઇને રહેશો ? " મહેં કહ્યું " મહારી સી બહીયાં રહે છે, મહાતનું ડેકાઈ મેળવી ત્યાં જઈશ, અમર આપને ખમર દોષ તો ત્યાં લઇ ચાલો. " તેણે દિલગીરી બતાવી કહ્યું કે, મહેને ખમર નથી અને હાથ મેળવી એક બીજાથી અને વિદાય થયા.

શું આ સ્વપ્નતો નથી જોઈ રહ્યો.

હું બહાર નીકળ્યો; ટાંગાપર બેસીને લોહારી દરવાજો ઉતરી ગયો. રહાંજના સમયે અનારકલીના આ ભાગમાં ધણી ગોમા હોય છે. લોકો આવતા જતા હતા. હું કામ-જાતું મિજાતું બગલમાં મારી ઉભો હતો, અને વિચાર કરતો હતો કે જાડ પશુ ક્યાં જવું. આ સમયે લાહોરનું દસ્ય જોઈ હું તો આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો. હું વિચારમાં લિન બની ગયો કે હું જોઈશું તે સ્વપ્ન તો નથી ? કેટલીક વાર સુધી હું સંગ્રાહીત ઉભો રહ્યો. નેત્રોના રહામે સિને-માની શીશ્મના જેવો દેખાવ જણાતો હતો. મહાર્ હૃદય જૂદાજ વિચારોથી ભર્યું હતું. શું બતાવું ? કાષ્ટ એવી રિચ-તિમાંથી પસાર થયો હોય, કાષ્ટએ એટલાં આશ્ચર્યજનક પરિવર્તનો અને જીવન તથા મૃત્યુના ઉચ્ચ નીચ અનુભવો અનુભવ્યા હોય, તેજ અનુમાન કહાડી શકે છે. મહારી કલમમાં ચકિત નથી કે વર્ણન કરી શકે, કે હું કેવા વિસ્મયતાના સમુદ્રમાં ગોથા ખાઈ રહ્યો હતો. તેમ હું કહી પશુ શકતો નથી કે તે આશ્ચર્ય હતું, આનંદ હતો, સ્વપ્ન હતું અથવા મૂર્છા હતી કે કેવળ એક નાટક આત્માની મ્હાને થઈ રહ્યું હતું.

સ્વપ્ન અને વાસ્તવિક અવસ્થાની વચ્ચે ઝોલા ખાતાં જીવે સ્વપ્નમાંથી નીકળીને બીજી અવસ્થામાં આવવાનો આરંભ કર્યો. વચ્ચેનો સમય લોહારી દરવાજાના

ચોક્કમાં એક ખુશ્વાર ઉભા રહી વીતાવી રહ્યો હતો, એટલામાં પાછો ચમકી ઉઠ્યો. મહેં વિચાર્યું સમાજમાં જાડું સમાજના દરવાજામાં ઉભો રહી મહેં ઇસારાથી એ આદમીને બોલાવી પૂછ્યું કે, તમે બાઈ પરમાનંદની સ્ત્રીનું ધર બતાવી શકશો ? તે મહારી સાથે આવ્યો, અને એ મકાનપર પહોંચાડી દીધો કે જે સ્થાને બેસી હું મહેં પોતાને લખતો જોડું છું. અંધારા જેવું થઈ મધું હતું લોકોને ખબર પડી ગઈ. તેઓ મહેં મળવા અને જોવા આવવા શરૂ થઈ ગયા.

ધર્મપત્નિ સાથે મુલાકાત.

મહારી સ્ત્રી મહેં જોઈ મુકાઈ ગઈ. તે મહારીથી થયું પણ બોલી શકી નહિ, મહેં જણાઈ આવ્યું કે મહારી ગેરહાજરીમાં તેણે ધણીજ દુઃખો અને કષ્ટો ઉડાવ્યાં છે. થોડા પગારપર રકુમમાં લખાવી લાહોરમાં એક સાકડા અને ખરાબ મકાનમાં રહેતી હતી. પહેલ પહેલાં તે લોકો તેને મળવાથી પણ ડરતા હતા. તે લાહોરમાં રહી સદૈવ મહેનત કરતી રહી કે કોઈપણ રીતે હું પાછો આવી શકું. મહાત્મા ગાંધી અને મિરટર એન્ડ્રુઝ જેવા પવિત્ર પુરોહિતે મળી તેણે મહારા માટે કારોય કરી. એ ત્રણ મહારા મિત્રો હરવખત તેમની સહાયતાને માટે તૈયાર રહ્યા. તેમના પ્રત્યે મહારા હૃદય કૃતજ્ઞતાથી ભર્યું હતું. કદાચિત આ દેવીને લીધેજ હું પાછો એકરાર આ

સંસારમાં આવ્યો કે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગ લઈ શકું. વિદાય થતી વખતે જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મહને પૂછ્યું હતું કે હવે તમને શું કામ કરશો ? મહેં જવાબ આપ્યો હતો કે હું નથી જાણતો અથવા કંઈ નક્કી નથી. ત્યારે તેણે વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે મહેં કહ્યું “ મહારી ઓ સૂલમાં લણાવ્યા કરશે, અને કદાચિત્ત તેની જગ્યાએ હું ધરતું કામ કરીશ. ”

૨૧—આવીને શું જોયું.

લાહોરની ખૂબી મહને કદિ કદિ જેલમાં યાદ આવ્યા કરતી હતી. કેટલું પુરાતની શહેર ! કહે છે કે રામચન્દ્રજીના પુત્ર “ લવે ” તે વસાવ્યું હતું. આ તેજ શહેર છે કે જ્યાં એક જમાનામાં જયપાળ રાજ્ય કરતો હતો, કે જે પરાજયનું અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ, અને રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપી પોતે સજગતી ચિતાપર ચઢી મર્યો. આ તેજ લાહોર કે જ્યાની ઓઝોએ ધરણાં વેચી અને રેંટીયા ઠાંતી લસકરને સહાયતા પડેલ્યાહી હતી.

આ તેજ લાહોર કે જ્યાં જહાંગીર અને શાહજહાન આવીને રહ્યા કરતા હતા અને જેની ગલીઓમાં ગુરૂ અર્જુન રહ્યા રમતા હતા; જ્યાં ગુરૂ અર્જુન અને હકીમ મીયાંમીર અરસપરસ જાનગોષ્ઠી કરતા હતા; જ્યાં ગુરૂ ગોવિંદસિંહે ખાલી મીયાંમીર સાથે મીત્રાઈ ગાંધી હતી; જ્યાં ભગત બળમુ વધા હતા; જ્યાં અમ્મદસિયોથી જસાસિંદ (મોટો) ગુતાગો;

જે પર મહારાજ રજીસ્ટરસિંહે રાજ્ય ક્યું અને સિખ
એમ્પાયરની જડ નાંખી; જ્યાં મહારાજના મૃત્યુ પછી પલ્લે
દેરદાર થઇ ગયો; જે રથાને ગુલાબસિંહ નામે એક સિપાઇએ
ગુલાબદાસી પંથ કહાડ્યો કે જેને મળવાને માટે મહારાજ
રજીસ્ટરસિંહ પોતે આવતા હતા; જે ઠેકાણે જસ્ટાપંડિત
રાજા દીનાનાથ અને બખ્ષસી ભગતરામ જેવા સાહસીક
અને યુરવીર ઉત્પન્ન થયા છે. હા ! આ તેજ લાહોર કે જ્યાં
સ્વામી દયાનંદે આર્યસમાજની હાંડી જડ નાંખી, અને
જ્યાંથી આર્યસમાજ પોતાના અગ્નિથી રૂવળ હિંદુઓના
નહિ પણ સિખ અને મુસલમાનોને પણ જમાવી દીધા.
મહેને એ લાહોરની કદિ કદિ માદિ આવ્યા કરતી હતી અને
જેવાને માટે જીવ તલસતો હતો.

લાહોરથી પોતાના ગામમાં.

ત્યાંથી હું મહારા પોતાના ગામમાં ગયેલ ખાલ્લાવરમાં
હૃદયપર પડેલા સંસ્કારો એવા હાંડા હોય છે કે કદિ પણ દૂર થઇ
શકતા નથી. જે ખલીજામાં ગાળક શરખાતમાં દોડતો દરે છે,
જે દોસ્તોની સાથે તે રમે છે તેનાં રમણો જાંડીરીતે હૃદયમાં
ધર કરી બેસે છે અને જીવનમાં વારંવાર તેની સ્મૃતિ ભરી
હો છે. તેની માદ હૃદયમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને
વિચોમનું દુઃખ કહે છે. જીવાત્માની અવસ્થા પણ એવીજ
છે. આપણી વાસ્તવિક અવસ્થા " જ્ઞાનંદ " થી બુદ્ધ પડી
સારનાં બીજાં મંધનોમાં દસીને જ્યારે તે આવાગમનમાં

બટકે છે, ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તે પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પહોંચવાની ઇચ્છા કરે છે અને એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી દુઃખ પામે છે. “ સતચિત્ આનંદ ” ની આ અવસ્થાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેવામાંજ મુક્તિ છે.

મહેં કેટલીકવાર ધ્યાનથી મહારા ગામને જોયું. તેની ઐતિહાસિક વિશેષતા કેવળ એટલીજ છે કે તેના સ્થાપક અમારા વડવા “બાબાપરાગા” ગુરૂ નાનકના સમયથી લઈ ગુરૂ ગોવિંદસિંહના સમય સુધી ગુરૂઓની સાથે રહ્યા હતા. ન્યારે હરગોવિંદે શાદાજહાંનની વિરૂદ્ધ ઝંડો ફડાવ્યો ત્યારે બાબા પરાગા સાત જલ્યાદારોમાંના એક હતા. તેનો પુત્ર મણિ-દાસ ગુરૂ તેજમહાદુરની સાથે હતો, અને દીલ્લીમાં ગુરૂ તેજમહાદુરના ખલિફાનની પહેલાં તેના શરીરને આરા (કરવત) થી ચીરી નાખવામાં આવ્યું હતું. તેના સંતાન ગુરૂ હરગોવિંદની સાથે લડાઈમાં રહેતા અને લડાઈમાં કામ આવતા હતા.

કાશ્મીરની મુસાફરી.

ત્યાંથી હું રાવળપીંડી ગયો. પિંડીના મિત્રોએ મહારા શરીરને ઘણું દુર્મળ જોઈ કાશ્મીર મોકલી દીધો. કાશ્મીરની મુસાફરી મહેં પહેલાં પણ ૧૯૦૩ માં કરી હતી. એની પહેલાં ક્ષણિત્વે દરવા જવાવાળામાં સ્વામી રામતીર્થજી અચ્ચુથી પમે ચાલી કાશ્મીર ગયા હતા. મહેં પણ સાથે જાતે લઈ કેવળ એક ક.મળાનેર.

શ્રી નગરથી મુન્દરાખાદ અને ત્યાંથી ડેલટાખાદની મુસાફરી કરી હતી. રહેલ કેવળ સાધુઓના જેવી હતી. રસ્તામાં નાળાં વર્ષાદના લીધે ચઢી ગયાં હતાં અને અમને જીવના જોખમે પસાર થવું પડતું હતું. આ વખતની મુસાફરી પિંડીયા મોટરકારમાં થઈ. મોટરકારનો ડ્રાઇવર તદ્દન નવો મનુષ્ય હતો. હેણે આ પેચદાર સડક કદિ જોઈ નહોતી. એક અનુભવાને અમે ડ્રાઇવર બનાવી પોતાના જીવનને હેને હવાલે કરી દીધું. ઠેલીએ વાર ઠોકરો ખાધી એક તરફ ગંભીર જલમ નહી, બીજી તરફ, સો સો ગજ હંચા પર્વતોમાં આડીઅવળી સડકોપર મોટર ચલાવવી એ ધણા જોખમનું કામ હતું.

આખરે તે એક ઠેકાણે પહોંચી મોટર રોકી ચક્રો નહિ અને મોટરને અથડાવી તોડી નાંખી, પણ પ્રભુની કૃપાકે પ્રાણુ બચી ગયાં. જાતે એકલા જવામાં પણ તુક-શાન હતું. રસ્તામાં ચાર પાંચ દિવસ અમારે રોકાવું પડ્યું. જમારે પીંડીયા બીજી મોટર આવી, ચારે અમે કાશ્મીર પહોંચ્યા. કાશ્મીર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં સંસારમાં પોતાની બરાબરીમાં પોતેજ છે. યુરોપના સુંદર દેશો સાથે તેનો મુકાબલો કરવો એ પણ વાસ્તવિક નથી. કાશ્મીરના જુદા જુદા સ્થાનોની રહેલ મોટરદારો ધણી ઝડપથી અને આનંદપૂર્ણ હતી. ચકારીપર તો એકજ વાતની જાંડી અસર થઈ, અને તે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોની ઓઝો અને તેના આજકાનાં મસ્તક પર તિલક અને મળામા યજ્ઞોપવિત હતા તેની. એ બ્રાહ્મ-

શોની સંખ્યા કાશ્મીરમાં લોટની અંદર નીમક માફક રહી ગઇ છે. પરંતુ કેવા કળે અને વિપત્તિઓમાંથી પસાર થઇ ગે યોગક આહાર કુટુંબોએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું, એ ધણુંજ આશ્ચર્યજનક હતું. એમતો હિન્દુઓપર ધર્મને ખાતર ધણાજ અન્યાયો થયા હતાં, પરંતુ કાશ્મીર દેશમાં હદ વળી ગઇ હતી.

દરેક કાશ્મીરી આદ્યજાતિ બાળકના મસ્તકપર તિલક જોઇને મહાઈ હૃદય પૂજાને માટે નમી જતું હતું અને મહત્તે ગુરુ તેજબહાદુરના બલિદાનની યાદી આવતી હતી. ત્યાં અમે સાંભળ્યું કે, કોઇને તાર આવ્યો છે કે તિલક મહારાજ ન રૂઝાં સિધાવી ગયા.

કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં

ત્યાં ખબર પડી કે કલકત્તામાં ખાસ કોંગ્રેસ ભરાવાની છે. મહત્તે શોખ હતો કે, જોકે દેશના જીવનમાં શું પરિવર્તન થયું છે. હું ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને લાહોરથી કલકત્તા કોંગ્રેસ જોવાને ખાટે ગયો.

વિશ્વ વર્ષ પછી મહત્તે કોંગ્રેસ જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ કોંગ્રેસથી જણાવું હતું કે દેશમાં ખરેખર નવજીવન આવી ગયું છે. અને તે જુરસો અને જીવનનો વિસ્તાર જોવા કે જે સો વર્ષ સુધી જોવાની આશા નહોતી, આ પરિવર્તનના જન્મદાતા મહાપુરુષનો સર્જવાસ થઇ ચુક્યો હતો. તેના સદીરની અરામરતું ચિત્ર પેન્ટરોમાંની રહામે

વાંચો.

૪૩૨

વાંચો.

કીશ્વરત આવે-એક વખત ખરીદો:-

સામાજિક, ઐતીહાસીક, સંસારીક ડીટકટીવ, બી
ઉપયોગી, તથા ધર્મપ્રયોગી પુસ્તકો બમારે
ત્યાંથી સસ્તી કી'મતે મળશે,

કીમત

સંસારી-કે-સં-પાસી.	૧-૮-૦
માયાનો-ખજાર ૧-૨ દરેક ભાગના	૨-૦-૦
ભૂવન-મોહિની દરેકના.	૨-૪-૦
પદ્મલતા	૩-૦-૦
શુભવાડીનું શુભાળ.	૪-૦-૦
કુસુમ કાન્ત ભા-૧ લાના.	૨-૮-૦
કુસુમ કાન્ત „ ૨ જના.	૩-૪-૦
પરાક્રમની પતાકા.	૨-૦-૦
વનિતા-વિનોદ.	૨-૮-૦
બાદશાહ-ખીરખલ.	
૧ થી ૧૬ ભાગ. ભેગા)	૨-૮-૦
વહેમી-વનીતા	૩-૦-૦
મોહિની	૨-૪-૦
વિદ્યાચંદ્ર અને સુમતી	૧-૧૨-૦
દક્ષીણનો વાલ	૧-૮-૦
સંગ્રામ-ક્ષેત્ર.	૧-૮-૦
૧-વેમો.	૧-૮-૦

બંસરી ખાલા.	૩-૦-૦
વીર-રાઠોડ	૧-૧૨-૦
ભયંકર-પ્રાપચિત.	૧-૮-૦
મંદ્રકળા અથવા	
બદુરૂપીનું બજાર ભાગ ૧લો ૨જો દરેક ભાગની કી.	૧-૮-૦
સંચાર દર્પણ.	૧-૮-૦
મધુર-મીઠન	૧-૧૨-૦
સત્તરમી-સતીનું કાંન્ન.	૨-૧૪-૦
ભાઈ પરમાનંદની-આત્મ કથા.	૧-૦-૦
પરાધીન-પંગમ.	૧-૪-૦
લાલખી-માને—	૦-૨-૦
માછરદેવનું રાજનામું }	
ભાવ-ચિત્રાવલી સચિત (૧૦૦ ચિત્રો સાથે.)	૫-૦-૦
જેઠજી માણસ પોતાના જો વધા પુરંવાના રૂપ	
આજેલુજ દેખાડે છે.	
આસામ-પર-દર્શો	૧-૦-૦
પેશાવરની-પદ્મમીની	૧-૮-૦
સિકંદર-નામું	૨-૮-૦
દાજીઆજાનાં સાદસીક કર્મ	૨-૦-૦
જર્મનની ઉન્નતી સાથી ધ્વજ ?	૩-૦-૦
દરસામ અને તેનો રહાની-ખબરો.	૧-૦-૦
વમામ દુન્યા ખારેના- ૧	
મદાન પંચમરોના	
પુતારક રસખાનો.	

મહાબલેશ્વર	૨-૦-૦
કૈલાસ માનસરોવર દર્શન	૨-૮-૦
ગૃહસ્થા શ્રમ	૩-૦-૦
સુંદર શૌભાગ્ય-સર્વસ્વ. (સચિત્ર)	૨-૮-૦
સતિ-મંડળ ભા. ૧-૨	૭-૦-૦
પતિવ્રતા-સતિઓ (સચિત્ર)	૩-૮-૦
ઓખા-હરણ. (સચિત્ર)	૧-૪-૦
નળાખ્યાન.	૧-૪-૦
સાવિત્રી-ચરીત્ર-નાટક.	૨-૦-૦
નવનારી.	૧-૮-૦
મુદ્રા રાક્ષસ-નાટક	૧-૮-૦
હોલ્હી દરબાર.	૩-૦-૦
અકબર-રાજ્ય. રહસ્ય	૨-૪-૦
અમરસીંહ.	૧-૮-૦
ચતુરસીંહ ઠગારો.	૧-૦-૦
૧ થી ૪ ભાગ	૨-૮-૦
માયાવી-મેહીની	૦-૮-૦
હલમ કર્મ સંવાદ	૪-૦-૦
વિચાર-સાગર વેદાન્તનો મંથ	૨-૮-૦
શિક્ષણ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો	૧-૮-૦
પૈસા કેમ કમાવવા ?	૧-૦-૦
અંદ્રીકા.	

પત્ર વહેવારનો ખજાનો ઇંગ્લીશ તથા ગૂજરાતી	૧-૧૨-૦
ભક્ત કવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર	૨-૪-૦
વલ્લભકૃત મહાભારત રાગ રાગણી	
અઢાર પર્વ સાથે.	૭-૦-૦
વાલ્મીકી રામાયણ.	૫-૦-૦
દુલસીદાસ-કૃત રામાયણ ટીકા સાથે (હિંદીમાં)	૩-૮-૦
કલ્યાણકૃત રામાયણ	૨-૦-૦
દુલસીદાસ-કૃત. રામાયણ. (હિંદીમાં)	૧-૧૨-૦
સંગીત-રામાયણ.	૪-૦-૦
લીલામૃત-સાગર ગ્રંથ.	૧-૮-૦
કિર્તન રતનાકર	૬-૮-૦
આપણો ધર્મ	૩-૮-૦
આત્મ-પુરાણ	૧૭-૦-૦
શિવ-પુરાણ.	૩-૦-૦
ગીત-ગોવીંદ	૧-૮-૦
અદ્વૈત-મુક્તાવલી. વેદાન્તમાં સૌથી સરસમાં સરસ	
છે. એક વખત મંગાવી ખાત્રી કરો	૨-૦-૦
પંચસ્થાન-મહાત્મય.	૧-૧૨-૦
પંચીકરણ. ગુજરાતી.	૨-૦-૦
ચંદ્રચાર્ય પંચરત્ન	૧-૧૨-૦
સાર્ય ધર્મ પ્રકાશ. હિંદુ વેદ ધર્મ.	૨-૦-૦

બંગ-ભાષાપદેશીકા

ધેર બેઠાં વગર મારતરે થોડી મહેનતે થોડા વખ-
તમાં સહેલાઈથી બંગાળી-ભાષા શીખી શકાય છે.

બંગ-ભાષાપદેશીકા ભાગ ૧ લો ભાગ. ૨ જો.

બન્ને સાથે ભાગ મંજાવનારને (હિંચા કાગળ) ૨-૦-૦

જેમાં બંગાલા વ્યાકરણ, બંગાલા ગદ્યાતુવાદ શિક્ષા
બંગાલા પત્ર લેખન પ્રણાલિ. અમુક રચને કેટલાક બંગલા
શબ્દોમાં થતી હાસ વૃદ્ધિનું જ્ઞાન બંગલા પદ્યાતુવાદ શિક્ષા
ઇત્યાદિ બધા અપુર્વ વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ
છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા. લગભગ—૨૦૦ જે ભાગ સાથે મેનારને
૨-૦-૦ મેવામાં આવશે.

કર્તા:—પંડીત વાડીલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ.

સેત-એજન્ટ.

પ્રકાશક-નારણલાલ મોતીલાલ શાહ.

રીચીરાડ—અમદાવાદ.

નૂતન માસીક.

નવ-શક્તિ

અને

સરસ્વતિ.

જેની અંદર દરમાસે ત્રિ-પુરુષ ઉપયોગી. મુશ્કિલ
 લેખકોની હસાયલી કલમથી લખાએલા લેખો, કાવ્યો,
 સામ્રાજ્યક, તથા રાજ્યનૈતીકલેખો. હુંકી વાર્તાઓ, હાસ્યવિનોદી
 લેખો અને ચાલુ વાર્તાઓથી વાંચકોના દીલને રાત સાથે
 ગમત મળશે. શિક્ષણ શાસ્ત્રોના શિક્ષણ વિષય પરત્વેના
 અનુભવો પ્રગટ થશે. જેથી કેળવણીમાં રસલેતા, મહેતાજી-
 સાહેબોને તેમજ તેના હાથ નીચે ટાલીમ મેળવતા વિદ્યાર્થી-
 ઓને આ માસીક જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. ગ્રાહક
 યનારને દર વર્ષે ચાલીસ ફાર્મ એટલે લગભગ ૬૫૦ પા-
 નાના ઓ પુરુષ સહેલાણીથી સમજી શકે તેવા પુસ્તકો ભેટ
 તરીકે આપવામાં આવશે. દરેક લેખકોએ લેખ સાદા અક્ષરોથી
 એક ખાતું લખીને મોકલવા, અને જે લેખો તમો લખોને
 મોકલાવશો તેના જરાખદાર તમો છો લેખ ચાલુ અંકમાં
 છાપશે કે નહીં તે તંત્રીની મરજી ઉપર છે.

૧ પ્રથમ ગ્રાહક તરીકે પૌતાનું નામ ભરી મોકલનારને પ્રથમ અંક સાથે “ દેવસ્વરૂપ ” ભાર્તૃશ્રી પરમાનંદની આપવીતી યાને કાળાપાણીની કારાવાસ—કહાણી કે જે માઇએ નવલખાની હવાલાતથી તે આન્ડામાનની કાળા પાણીની “ જેલ સુધીના કર્ણાજનક હેવાલ પૌતાના હાથેજ લખેલો છે. તેની કિંમત છુટક રૂ. ૧) એક રાખવામાં આવેલી છે. ” તે પુસ્તક વી. પી. કરી લવાજમ વસુલ કરવામાં આવશે.

૨ અને આખરે વર્ષ સુધી બીજા પાંચ આવાજ પુસ્તકો ભેટ આપવામાં આવશે. જેથી અમને આશા છે કે ગુજરાતના સાહિત્ય રસિકો અમારા આ કાર્યમાં સહમદદ યશે.

માસિક—રાયલ આફ પેન્ડ ચાર, પાંચ ફાર્મથી ભરપુર લખાણનું, ૬૬, ઉત્તમ કાગળ, સચિત પુઠું, અને રંગ બેરંગી ચિત્રોથી ભરપુર આપવામાં આવશે. ‘વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩-૫-૦ (પા. સાથે) ભેટનાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ ખર્ચ ગ્રાહકોને આપવું પડશે.

નવશક્તિના ચાલુ ગ્રાહકોને આ માસિક નિયમિત મળશે.

લખો:-વ્યવસ્થાપક ‘નવશક્તિ અને સરસ્વતી’

બુકસેલર નારણલાલ મોતીલાલ

રીચીરોડ. અમદાવાદ.